ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Пробийголова Олексій Сергійович

УДК 903.4 (477.6)"6377"

ДИСЕРТАЦІЯ

НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ СІВЕРСЬКОГО ДОНЦЯ ТА ДОНЕЦЬКОГО КРЯЖУ У ЗАКЛЮЧНИЙ ПЕРІОД ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

07. 00. 04. – археологія
Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (О.С. Пробийголова)

Науковий керівник Отрощенко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЇ

Пробийголова О. С.

Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. - Інститут археології НАН Україн. - Київ, 2017.

Дисертація присвячена дослідженню пам'яток заключного етапу доби бронзи в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі. Культурна ідентифікація пам'яток регіону залишається дискусійною темою, що призвело до їх включення до складу різних археологічних культур: білозерської, зрубної, богуславсько-білозерської, іванівської, отрадненської. Невизначеність критеріїв виокремлення пам'яток постзрубного часу та їх чіткого розмежування з пам'ятками зрубної культурно-історичної спільності викликають необхідність проведення дослідження з урахуванням нових джерел. Відбір останніх відбувався за допомогою складання стратиграфічних колонок поселень на підставі аналізу випадків прямої вертикальної стратиграфії. Отримані дані дозволили чітко розмежувати горизонти поселень пізнього етапу бережнівсько-маївської зрубної культури та фіналу доби бронзи.

В результаті опрацювання матеріалів з фондів археолого-етнографічного музею ЛНУ імені Тараса Шевченка, фондів Луганського обласного краєзнавчого музею, власних польових досліджень, аналізу опублікованих пам'яток вдалося зібрати дані про 72 поселення та 21 поховання фіналу доби бронзи. В роботі використані матеріали 47 поселень та 75 поховань бережнівсько-маївської зрубної культури (далі БМЗК-2), 19 поховань чорногорівської групи кіммерійської культури. Загальний обсяг задіяних джерел становить 119 поселень та 115 поховань.

Поселення другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури рівномірно розповсюджені по всій території нижньої течії Сіверського Донця

та Донецького кряжу. Інші результати дає картографування поселень постзрубного горизонту. За складом керамічного комплексу намічається три групи пам'яток: поселення з бондарихинською керамікою, змішані постзрубно-бондарихинські та постзрубні поселення. Локалізовано межу розповсюдження бондарихинської кераміки, яка входила до складу постзрубних (пост-БМЗК) комплексів на Лівобережжі Сіверського Донця і в поодиноких випадках на Правобережжі. Далі на південь в басейні р. Лугань та на Донецькому кряжі бондарихинська кераміка відсутня. Поселення з постзрубним посудом зустрічаються як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, відносно рівномірно зустрічаються на Донецькому кряжі.

Для поселень другого етапу БМЗК зафіксовано два типи планування: кругове та вуличне. Планування поселень фіналу доби бронзи можна охарактеризувати як рядове або вуличне. На обох етапах простежується два типи домобудівництва: земляно-дерев'яне та кам'яне. Земляно-дерев'яне будівництво розподіляється на однокамерні та двокамерні споруди з Г-подібною формою плану. Кам'яні споруди поділяються на однокамерні, багатокамерні та блоковані споруди. Простежується зберігання традицій домобудівництва БМЗК у постзрубний час: двокамерні житла з Г-подібною формою плану, блоковані кам'яні споруди (житлово-господарчі комплекси степанівського типу). На фінальному етапі змінюється техніка кладки кам'яних стін. Замість однорядної постелістої кладки з використанням орфостатних плит частіше використовувалася трьохшарова двохлицьова постеліста кладка. Змінюється функціональне призначення кладок – замість облицювальної функції бортів котлованів землянок БМЗК-2 стіни споруд фіналу доби бронзи виконували функцію опорних стін, розрахованих на вагу стріхи. Зменшується глибина жител, верхні об'єми яких знаходилися вище рівня денної поверхні.

На матеріалах поселень здійснюється спостереження про спадкоємність між носіями бережнівсько-маївської зрубної культури та населенням фіналу доби бронзи. Система розташування поселень, організація їх внутрішнього простору, традиції домобудування фіналу доби бронзи продовжують лінію

розвитку бережнівсько-маївської зрубної культури. Керамічний комплекс з поселень фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу набуває специфічних рис, відмінних від бережнівсько-маївської зрубної культури. З'являються нові форм и посуду, відбуваються зміни в орнаментації. Серед кам'яних та металевих виробів з'являються предмети, які не були відомі в попередні періоди: точила з жолобками або отворами для підвішування, металеві ножі з паралельними лезами.

В роботі здійснюється спроба виокремлення поховань фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу, які мають чимало спільних рис з похованнями попередньої бережнівсько-маївської зрубної культури: традиція курганних поховань, часте розміщення поховань в центральній частині насипу, східна орієнтація небіжчиків, зібганий стан на лівому або на правому боці, керамічний посуд у складі поховального інвентарю. Зафіксовно відмінності дозволяють розглядати постзрубний горизонт як окреме культурне утворення зі специфічними ознаками поховального ритуалу та набором поховального ременанту.

Стратиграфічні спостереження на поселеннях басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу дозволяють намітити два етапи (фінального періоду доби бронзи регіону, які відрізняються один від одного традиціями домобудування та керамічними комплексами. Для кожного з етапів характерні власні традиції домобудівництва та керамічні комплекси. Хронологія першого етапу укладається в межі XII-XI ст. до н.е., другий етап охоплює X ст. до н.е.

Ключові слова: фінал доби бронзи, бережнівсько-маївська зрубна культура, поселення, стратиграфія.

Probeygolova A.S.

The population of the Late and Final Bronze age in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge

The dissertation for PhD degree in history, speciality 07.00.04 – archeology. – Institute of Archeology of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2017.

This dissertation is devoted to the researchof the Late Bronze Age settlements that are situated in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge. The indication of the culture is a debatable question that has led to the involvement of habitations in to different archeological cultures: bilozerka, Srubnaya, boguslav-bilozerka, ivanovka, otradnenska cultures.

Problem of vagueness criteria for the identification post- Srubnaya settlements and their clear extraction from Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture settlements necessitated the importance of research according to the new sources. The problem of the identification of the post- Srubnaya horisont will be solved with stratigraphy observation. Analysis of the stratigraphic horisonts enables to extract the horisont of the late stage Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture and horisont post- Srubnaya settlements. Presence of the periodization for burials Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture give possibility of the synchronization with settlements.

Observation of the inheritances of the bearers Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture and the population of the Final Bronze Age is proceed with materials from the settlement. The system of the settlement’s placement, organization of the inner space, traditions of the house building continue the line of development the Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture. Pottery from the Final Bronze Age settlements in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge has its own characteristics, which are different from Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture. The new form are appearing, the ornamentation changes. New stone and metal objects appear, that was not present in previous period: whetstone with tray or hole forhanging, metal knifes with parallel blades. In this work is made an attempt to separate the inheritances of the Final Bronze Age in the basin of the river Siverskiy Donets and on the Donets Ridge from the inheritances Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture, which have

many common features: tradition of the tumulus, often in the central part of the burial mound, east-orientation of body, left or right sided, with clay pot in the inheritance's stock. Noticed differences allow to indelicate the horisont of post- Srubnaya culture period as a certain cultural formation with its special sings of funeral rituals and set of the implement.

The author tried to define the Final Bronze burial horizon of the Siverskyi Donets basin and the Donets mountain ridge. The postsrubnaya burial layer has much in common with the burials of the previous bereznovka-mayaevka srubnaya culture. The both groups have the similar features: the form of the burials, they are situated in the center of the mound, the dead were buried in the right or left lateral position, they are situated facing the east.

At the same time, there are some differences. Some Final Bronze Age burials contain people buried south facing, there are less of pottery, among the funerary equipment there are bronze knives with the parallel edges, the whetstone with holes and grooves, spindle whorls, the bronze pendants with the gold or silver foil.

The stratigraphical investigations of the Siverskyi Donets and Donets mountain ridge settlements allowed defining of two stages of the Final Bronze Age period of the investigated region. These stages differs by their house building traditions and ceramics.

Keywords: Final Bronze Age, Berezhnovka-Maevka Srubnaya culture, settlements, stratigraphy

Пробейголова А.С. Население нижнего течения Северского Донца и Донецкого кряжа в заключительный период поздней бронзы.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии НАН Украины. – Киев, 2017.

Диссертация посвящена изучению памятников заключительного этапа эпохи бронзы в бассейне Северского Донца и Донецкого кряжа. Культурная идентификация памятников региона остается дискуссионной темой, что привело к их включению в состав разных археологических культур: срубной, белозерской, богуславско-белозерской, ивановской, отрадненской. Неопределенность критериев разграничения памятников постсрубного времени и памятников позднего этапа срубной культурно-исторической общности вызвали необходимость проведения исследования с учетом новых источников. Отбор последних осуществлялся путем составления стратиграфических колонок поселений на основании анализа случаев прямой вертикальной стратиграфии. Полученные в конечном итоге результаты позволили четко разграничить горизонты поселений бережновско-маевской срубной культуры второго этапа с одной стороны, и финала эпохи бронзы с другой стороны.

В результате обработки материалов из фондов археолого-этногрфического музея ЛНУ имени Т.Шевченко, фондов Луганского облстного краеведческого музея, собственных полевых исследований, анализа опубликованных памятников удалось собрать данные про 72 поселения и 21 погребения финала эпохи бронзы. В работе использованы материалы 47 поселений и 75 погребений бережновско-маевской срубной культуры (далее БМСК-2), 19 погребений черногоровской группы киммерийской культуры. Общий объем использованных источников составляет 119 поселений и 115 погребений.

Поселения второго периода бережновско-маевской срубной культуры равномерно распространены по всей территории нижнего течения Северского Донца и Донецкого кряжа. Другие результаты дает картографирование поселений постсрубного горизонта. По составу керамического комплекса намечается три

группы памятников: поселения с бондарихинской керамикой, смешанные постсрубно-бондарихинские и постсрубные поселения. Локализована граница распространения бондарихинской керамики, которая входила в состав постсрубных (пост-БМСК) комплексов на Левобережье Северского Донца и в единичных случаях на правобережье. Далее на юг, в бассейне р. Лугань и на Донецком кряже бондарихинская керамика отсутствует. Поселения с постсрубной посудой встречаются как на Правобережье, так и на Левобережье, относительно равномерно распространены по территории Донецкого кряжа.

Для поселений второго этапа БМСК зафиксировано два типа планировки: круговая и уличная. Планировку поселений финала эпохи бронзы можно охарактеризовать как рядовая или уличная. И для БМСК-2 и для финала эпохи бронзы характерно два типа домостроения: дерево-земляное и каменное. Дерево-земляные строения разделяются на однокамерные и двухкамерные сооружения с Г-образной формой плана. Каменные сооружения делятся на однокамерные, многокамерные и блокированные постройки. Прослеживается сохранение традиций домостроительства БМСК в постсрубное время: двухкамерные жилища с Г-образной формой плана, блокированные каменные постройки (жилищно-хозяйственные комплексы степановкого типа). На финальном этапе изменяется техника кладки каменных стен. Вместо однорядной постелистой кладки с использованием орфостатных плит чаще использовалась трехслойная двухлицевая постелистая кладка. Изменяется функциональное назначение кладок – вместо облицовочной функции бортов котлованов землянок БМСК-2 стены сооружений финала эпохи бронзы выполняди функцию опорных стен, рассчитанных на вес крыши. Уменьшается глубина жилищ, верхние объемы которых находились выше уровня дневной поверхности.

На материалах поселений прослеживается преемственность между носителями бережновско-маевской срубной культуры и населением финала эпохи бронзы. Система расположения поселений, организация их внутреннего пространства, традиции домостроения финала эпохи бронзы продолжают линию развития бережновско-маевской срубной культуры. Вместе с тем, прослеживается

ряд инноваций в технике каменной кладки, форме и размерах сооружений. Керамический комплекс с поселений финала эпохи бронзы приобретает ряд специфических черт, отличных от предыдущей бережновско-маевской срубной культуры. Появляются новые формы посуды, происходят изменения в ее орнаментации. Среди каменных и металлических изделий появляются предметы, не известные на предыдущем этапе: оселки с желобками или отверстиями для подвешивания, металлические ножи с параллельным лезвиями.

В работе осуществляется попытка выделения горизонта погребений финальной бронзы в бассейне Северского Донца и на Донецком кряже. Пласт постсрубных погребений имеет много общего с погребениями предыдущей бережновско-маевской срубной культуры. Обе группы сближают традиция курганных погребений, их размещение ближе к центральной части насыпи, восточная ориентировка погребенных при скорченном положение на правом или на левом боку. Существует ряд различий: на финальном этапе бронзового века: появляются погребения с южной ориентировкой, уменьшается количество керамической посуды, в составе погребального инвентаря появляются бронзовые ножи с параллельными лезвиями, каменные оселки с отверстиями или желобками, костяные пряслица, бронзовые трубчатые подвески с золотой или серебряной фольгой.

Стратиграфические наблюдения на поселениях бассейна Северского Донца и Донецкого кряжа позволили наметить два этапа финального периода эпохи бронзы исследуемого региона, отличающиеся друг от друга традициями домостроения и керамическими комплексами. Хронология первого этапа соответствует XII-XI ст. до н.е., второй этап охватывает X ст. до н.е.

Ключевые слова: финальный бронзовый век, бережновско-маевская срубная культура, поселения, стратиграфия.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Пробейголова А.С. К вопросу о погребениях финала эпохи бронзы в бассейне Северского Донца / А.С. Пробейголова // Сіверщина в історії України. – Київ-Глухів, 2012. - №5. – С. 42-46.

2. Пробейголова А.С. Реконструкция каменного домостроения поселения поздней бронзы на р. Лугань / А.С. Пробейголова // Археологія і давня історія України. Від джерел до реконструкцій. – К., 2011. –Вип.5. – С. 81-84.

3. Пробийголова О.С. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі / О.С. Пробийголова, К.І. Красильніков // Археологія. – 2015. - №2 – С. 34-35.

4. Пробейголова А.С. Давыдо-Никольское поселение позднего бронзового века в среднем Подонцовье / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Археологические Вести. – Спб: Дмитрий Буланин, 2015. – С. 75-87.

5. Пробейголова А.С. Некоторые итоги разведок поселений финала бронзового века в среднем течении Северского Донца / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2013. - С. 219-232.

6. Пробейголова А.С. Могильник поздней бронзы в Поайдарье / К.І. Красильніков, А.С. Пробейголова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. – Вип. 8. – С. 254-270.

7. Пробийголова О.С. Нові пам’ятки мезоліту – середньовіччя на Луганщині/ С.А. Теліженко, О.С. Пробийголова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. – Вип. 9. – С. 103-136.

8. Пробейголова А.С. Курганы у с. Каменка на Донецком кряже / К.И. Красильников, А.С. Пробейголова // Матеріали та дослідження з

археології Східної України. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. –Вип. 9. – С. 226-250.

Статті в інших наукових виданнях

9. Пробейголова А.С. Стратиграфия Зимогорского поселения на р.Лугань/ А.С. Пробейголова // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. - Спб “Скифия принт”, 2013. - С. 118-124

10. Пробейголова А.С. Поселение заключительного этапа бронзового века урочище Мечетное-1 на Донецком кряже / А.С. Пробейголова // Верхнедонской археологический сборник. -Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ» - 2014. - Вып 6. - С. 319-326;

11. Пробейголова А.С. Постройки финала эпохи бронзы Давыдо-Никольского поселения на Северском Донце/ А.С. Пробейголова // Проблеми дослідження пам’яток археології Східної України. – Луганськ, 2012. – С. 335-340.

12. Пробейголова А.С. Раскопки поселения поздней бронзы на р. Лугань / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Археологічні дослідження України 2009 р. – К.-Луцьк, 2010. – С.343-345.

Тези доповідей конференцій:

13. Пробейголова А.С. Комплекс комплекс памятников поздней бронзы у с. Каменка / А.С. Пробейголова // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р.: тези доповідей регіональної науково-практичної конференції 22 грудня 2007 р. – Луганськ, 2007. – С. 39-41.

14. Пробейголова А.С. Раскопки поселения бронзового века у с. Давыдо-Никольское на Северском Донце (2007-2008 г.г.) / А.С. Пробейголова // Археологічні відкриття на Сході України в 2008 р.: тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2008. – С.20-23.

15. Пробейголова А.С. Материалы финала эпохи бронзы с поселения Давыдо-Никольское на Северском Донце / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали VII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – С. 126-132.

16. Пробейголова А.С., Красильников К.И. Исследования поселений конца эпохи бронзы в бассейне Северского Донца в 2009 г / А.С. Пробейголова. // Археологічні відкриття на Сході України в 2009 р.: тези доповідей регіональної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2009. – С.126-132.

17. Пробейголова А.С. Поселения бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII международной научной конференции 28-29 октября 2010 г. – Харьков, 2010. – С.20-21.

18. Пробейголова А.С. Каменная архитектура построек эпохи бронзы поселения Зимогорье / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 88-100.

19. Пробейголова А.С. Керамический комплекс Давыдо-Никольского поселения финала эпохи бронзы (по материалам 2007-2011 гг.) / А.С. Пробейголова // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VIII международной научной конференции 9-10 ноября 2012 г. – Харьков, 2012. – С.18.

20. Пробейголова А.С. Изделия из бронзы и орудия металлообработки из новых раскопок поселений Подонцовья / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали IX міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2013. – С. 97-103

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень 15

ВСТУП 16

РОЗДІЛ 1.Історіографія проблеми та загальна характеристика джерел 22

1.1. Стан джерельної бази (історія досліджень) 22

1.2. Історіографія вивчення пам’яток фінальної бронзи 33

1.3. Висновки до першого розділу 51

РОЗДІЛ 2. Стратиграфічні спостереження на поселеннях доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. 56

2.1. Методичні аспекти відбору джерел 56

2.2. Стратиграфічні колонки поселень 60

2.3. Висновки до другого розділу 73

РОЗДІЛ 3. Поселення заключного періоду доби бронзи 75

3.1. Топографія поселень 75

3.2. Планіграфія поселень 78

3.3. Домобудівництво 80

3.4. Комплекси знахідок 87

3.5. Висновки до третього розділу 112

РОЗДІЛ 4. Поховання заключного етапу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. 114

4.1. Поховання другого етапу БМЗК 115

4.2. Поховання фінальної бронзи 121

4.3. Сіверсько-Донецькі поховання в контексті пам’яток фіналу доби бронзи 143

4.4. Висновки до четвертого розділу 151

РОЗДІЛ 5. Періодизація та хронологія пам’яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу 153

5.1. Періодизація пам'яток фіналу доби бронзи басейну 153

Сіверського Донця та Донецького кряжу
5.2. Хронологія пам’яток фіналу доби бронзи басейну 163
Сіверського Донця та Донецького кряжу
5.3. Висновки до п’ятого розділу 170
ВИСНОВКИ 171
Перелік використаної літератури 176
Перелік використаних архівних джерел 208
Перелік скорочень до літератури 211
ДОДАТКИ 213
ДОДАТОК А. Таблиці 213
ДОДАТОК Б. Ілюстрації 228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ББК –	богуславсько-білозерська культура
БМЗК –	бережнівсько-маївська зрубна культура
Б –	будівля
ЖГК –	житлово-господарчий комплекс
ЗКІС –	зрубна культурно-історична спільність
ІА –	інститут археології
К –	курган
КВК –	культури валикової спільноти
КІС –	культурно-історична спільність
ЛАЭМ –	Луганський археолого-етнографічний музей
ЛНУ -	Луганський національний університет
НАНУ –	Національна академія наук України
П –	поховання
ПЗК –	покровська зрубна культура
ПМЗК -	покровсько-мосоловська зрубна культура
ТКК –	тшинецько-комарівське культурне коло
ФБ –	фінальна бронза
ФБУ –	фінальна бронза України
ХКВК –	хвалинська культура валикової кераміки

ВСТУП

Актуальність роботи. Наприкінці 2 тисячоліття до н.е. на території, зайнятої носіями зрубної культурно-історичної спільності відбувалися значні зміни, які згодом призвели до деструкції бережнівсько-маївської зрубної культури другого етапу. На її основі сформувались нові культурні утворення, виокремлення та наукове осмислення яких ще триває. Аналогічні процеси відбувалися також у басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі. Вже при стислому історіографічному огляді стає зрозумілим, що інтерпретаційна складова досліджень випереджає процес накопичення відповідних джерел. Нерідко до постзрубного горизонту залучаються різні за часом та культурною належністю пам’ятки, що призводить до різних, інколи протилежних висновків. У такій ситуації поява узагальнюючого дослідження дозволила б чіткіше визначити коло пам’яток перехідного періоду в регіоні. Відкриті та досліджені протягом останнього десятиріччя поселення з неодноразовими випадками прямої вертикальної стратиграфії між об’єктами різних періодів пізньої бронзи створюють необхідне підґрунтя для подібної роботи. Це обумовлює актуальність дослідження..

Зв'язок з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконано у Відділі археології енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України згідно з науково-дослідницькими темами "Етнокультурна карта України в енеоліті-бронзовому віці", державний реєстраційний номер 0106U006580 та "Матеріальна культура населення України в енеоліті-бронзовому віці", державний реєстраційний номер 0112U001422.

Мета дослідження полягає у висвітленні культурно-історичної ситуації у Сіверсько-Донецькому регіоні наприкінці доби бронзи та визначенні ролі місцевого населення у формуванні культур початку доби раннього заліза.

Для досягнення поставленої мети визначено вирішення таких завдань:

1. Створити максимально повну джерельну базу поселень та поховань фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу, в деяких

випадках вилучити пам’ятки фінальної бронзи зі складу бережнівсько-маївської зрубної культури другого етапу (далі БМЗК-2). Задля цього ретельно проаналізувати випадки вертикальної стратиграфії на поселеннях басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу, провести детальне зіставлення комплексів знахідок з об'єктів бережнівсько-маївської зрубної культури та споруд фінальної бронзи.

2. Розробити схему внутрішньої періодизації поселень фінальної бронзи регіону з урахуванням стратиграфічних даних та типологічних особливостей знахідок.

3. Порівняти виділений пласт пам'яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу із синхронними за часом та територіально близькими культурними утвореннями. Розглянути можливі варіанти їх культурної ідентифікації.

Предметом дослідження є історія населення середньої та нижньої течії басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу на заключному етапі доби бронзи.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки Сіверсько-Донецького регіону. В меншому обсязі, переважно з метою проведення порівняльного аналізу, були задіяні пам'ятки сусідніх регіонів Північно-Східного Приазов’я, басейну середньої та нижньої течії Дону.

Методи. Для опрацювання масових археологічних джерел використовувалися картографічний та статистичний методи. При роботі з речовим супроводом досліджених пам'яток застосовувалися типологічний, кореляційний методи та метод аналогій. В окремих випадках були залучені методи природничих наук (спектральний, петрографічний аналізи) та функціонально-трасологічний метод. Під час інтерпретації отриманих даних було дотримано принципу історизму.

Наукова новизна роботи полягає у введенні до наукового обігу великого обсягу нових джерел із новітніх розкопок автора в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі. Приплив нових даних надав змогу зробити

узагальнюючу характеристику поселень, домобудівництва, керамічного посуду, виробів з металу, кістки та каменю фіналу доби бронзи у регіоні. Вперше на матеріалах стратифікованих поселень розроблена схема періодизації пам'яток фінальної бронзи регіону, визначена їх відносна та абсолютна хронологія. При роботі з матеріалами поселень були використані дані прямої вертикальної стратиграфії таких пам'яток, як Зимогір'я, Давидо-Микільське, Мечетне-1, Усове Озеро, Іллічівка, що дозволило скласти стратиграфічну колонку поселень від раннього етапу бережнівсько-маївської зрубної культури до фіналу доби бронзи.

Хронологічні межі дослідження охоплюють заключний етап доби бронзи. В європейській хронологічній шкалі цьому періоду відповідають етапи BrD – HaB_1. Головна увага зосереджена на фінальному етапі доби бронзи, тобто HaA – HaB_1, який в абсолютних датах відповідає XII-X ст. до н.е. Поза тим, в процесі дослідження було використано масив пам'яток другого етапу БМЗК, що автоматично поглиблює нижню хронологічну межу роботи до XIV-XIII ст. до н.е.

Територіальні межі дослідження охоплюють басейн нижньої течії Сіверського Донця та Донецький кряж. На заході нижня течія Сіверського Донця традиційно обмежується його лівою притокою – р. Оскіл – та західними схилами Донецького кряжу, з якого починаються витоки річок вже Дніпровського басейну. Північна межа досліджуваного регіону проходить по верхівкам рік: Красна, Борова, Айдар, Деркул, на північ від яких починається басейн Верхнього Дону. На сході досліджувана територія обмежується басейном ріки Деркул до її впадіння в Сіверський Донець. Саме в цьому місці Сіверський Донець повертає на південь, оминаючи при цьому східні відроги Донецького кряжу. Південна межа позначається південними схилами Донецького кряжу. Головний вододіл Донецького кряжу проходить по лінії Дебальцеве – Антрацит – Ровеньки – Свердловськ. Річки з північних схилів кряжу течуть у північному напрямку і являються притоками Сіверського Донця. В той же час, ріки з південних схилів течуть на південь, тобто належать

вже до басейну Азовського моря. Таким чином, басейн нижньої течії Сіверського Донця знаходиться на стику басейнів Дніпра, Дону та Азовського моря.

Джерельна база дослідження складається з 72 поселень та 21 поховання фінальної бронзи. Крім того, в роботі використані матеріали 47 поселень та 75 поховань БМЗК-2, 19 поховань чорногорівської групи кіммерійської культури. Таким чином, загальний обсяг задіяних джерел становить 119 поселень та 115 поховань.

Поселення фінальної бронзи відомі як за матеріалами розкопок, так і за даними розвідок. Задіяні фонди археолого-етнографічного музею ЛНУ ім.Т.Шевченка, в яких зберігається підйомний матеріал приблизно з 800 поселень пізньої бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу, дозволили скласти щільнішу карту поселень фінальної бронзи регіону.

Крім польових досліджень та роботі в фондах автором опрацьовані звіти в науковому архіві ІА НАНУ, архіві археолого–етнографічного музею ЛНУ імені Т. Шевченка та Луганського обласного краєзнавчого музею, що дало змогу задіяти вибірку поховань БМЗК-2 та збільшити вибірку поховань фінальної бронзи.

Методи дослідження визначаються метою та завданням роботи. Для опрацювання масових археологічних джерел використовувались картографічний та статистичний методи. При роботі з речовим супроводом досліджених пам'яток застосовувались типологічний, кореляційний методи та метод аналогій. В окремих випадках були залучені методи природничих наук (спектральний, петрографічний аналізи) та функціонально-трасологічний метод. Під час інтерпретації отриманих даних було дотримано принципу історизму.

Практичне значення роботи полягає у відтворенні на археологічному матеріалі праісторії давнього населення басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу на заключному етапі доби бронзи. Матеріали дисертації можуть використовуватися при написанні узагальнюючих праць з історії та

археології Східної Європи доби бронзи, шкільних та університетських програм, краєзнавчих студіях, оформленні музейних експозицій. Перелік пам'яток може бути використаним при створенні реєстру археологічних пам'яток України, картографуванні пам'яток доби бронзи.

Особистий внесок здобувача. Протягом 2007-2013 рр. за участю та під керівництвом автора проводились дослідження багатошарового поселення доби бронзи біля с.Давидо-Микільське. Загальна досліджена площа дорівнює 1300 м^2, виявлено 7 будівель різних періодів доби бронзи. Завдяки численним випадкам прямої вертикальної стратиграфії для пам'ятки складена стратиграфічна колонка, яка включає в себе два періоди БМЗК та два періоди фіналу доби бронзи. Матеріали поселення опубліковані.

У період 2009-2012 рр. під керівництвом автора проводились розкопки багатошарового поселення доби бронзи поблизу м. Зимогір'я. Досліджена площа дорівнює 230,5 м^2, повністю або частково досліджено 8 будівель різних етапів доби пізньої бронзи. Непогана ступінь збереженості об'єктів, численні випадки прямої вертикальної стратиграфії дозволили скласти стратиграфічну колонку пам'ятки, яка включає в себе періоди БМЗК-1, БМЗК-2 та горизонт фіналу доби бронзи.

У 2013 р. за участю автора проводились розкопки поселення в урочищі Мечетному-1 на Донецькому кряжі. Незважаючи на малу досліджену площу – всього 80 м^2 – роботи слід вважати вкрай результативними. На схилі давнього яру виявлено залишки виробничого комплексу у вигляді чотирьох печей ямно-купольного типу для випалу кераміки та кам'яної підпірної стінки вздовж об'єктів. Датується майстерня фінальним періодом доби бронзи завдяки знахідкам бракованого посуду в середині печей та в конструкції куполів. У житловій частині поселення досліджено дві будівлі фіналу доби бронзи.

Автором опрацьовані знахідки з розвідок поселень в фондах археолого-етнографічного музейного комплексуім. Т. Шевченка, результати цієї роботи опубліковані.

Результати більшості з цих досліджень введені до наукового обігу шляхом публікацій. В працях, опублікованих у співавторстві з К.І. Красильніковим, автором зроблена культурно-хронологічна інтерпретація матеріалів (2008, 2009), виконана текстова частина (2013-2015). В працях у співавторстві з С.А. Теліженком (2009), Н.Н. Скакун (2009), В.В. Терьохіною (2009) автором були виконані частини, присвячені характеристиці керамічних комплексів з поселень доби бронзи.

Апробація результатів дослідження здійснена у формі доповідей на засіданнях Відділу археології енеоліту-бронзової доби ІА НАНУ та наукових конференціях в Росії: Ліпецьк (2006, 2013), Воронєж (2006), Санкт-Петербург (2013), в Україні: Луганськ (2008-2010, 2012), Харків (2010, 2012, 2014), Алчевськ (2008, 2010, 2011), Глухів (2011), Комсомольськ (2011).

Публікації. Основні результати дисертації викладено у 20 наукових працях. З них 7 – у наукових фахових виданнях ДАК України, 1 – у закордонному фаховому виданні, 4 – у збірках статей та 8 – у тезах доповідей конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків (160 сторінок), списку використаної літератури та архівних матеріалів (308 позицій), списку скорочень та додатків. Додаток А містить таблиці (14 таблиць), додаток Б - альбом ілюстрацій (87 рисунків). Загальний обсяг дисертації становить 314 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ

1.1. Стан джерельної бази (історія досліджень).

Процес накопичення джерел з фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу умовно можна поділити на три етапи. Перший етап охоплює хронологічний відрізок 20-30-х років XX століття та фактично пов'язаний з діяльністю С.О. Локтюшева. Цей період характеризується первинним накопиченням джерел без усвідомлення їх культурно-хронологічної належності, адже тоді взагалі було відсутнє поняття "фінальна бронза". Початок другого етапу припадає на повоєнні часи та триває до кінця 80-х років XX століття. У цей час відбувається дослідження еталонних пам'яток, таких як Усове Озеро, Іллічівка, Лиманське Озеро, Оріхове-Донецьке IV та інші. Внаслідок роботи новобудовних експедицій досліджено великий обсяг поховальних та побутових пам'яток. Третій етап починається у 90-ті роки і продовжується по сьогодення, тобто охоплює вже пострадянський період. Третій етап характеризується згортанням новобудовних експедицій, зменшенням інтенсивності та обсягу робіт. Поступово в центрі уваги дослідників Сіверсько-Донеччини замість курганів постають поселення. Таким чином, третій етап характеризується припливом нових поселенських матеріалів та цілеспрямованим пошуком пам'яток фінальної бронзи.

Перший етап. Вперше на необхідність виокремлення на теренах Дніпро-Волзького межиріччя археологічної культури, яка існувала після зрубної та завершувала б собою добу бронзи звернув увагу В.О. Городцов. Металеві вироби Сосново-Мазинського скарбу, знайденого біля м. Хвалинськ, та специфічний, відмінний від зрубного, керамічний посуд Іванівського поселення надали змогу В.О. Городцову сформулювати ознаки нової культури, яка згодом отримала назву хвалинської [Городцов, 1927, с. 610-626]. Проте, на відміну від

Поволжжя, в басейні Сіверського Донця початок виокремлення пам'яток, пізніших за зрубну та синхронних хвалинській культурі, відбувся значно пізніше.

Фактично початок дослідження пам'яток фінальної бронзи Сіверсько-Донеччини в межах сучасної Луганської області слід пов'язати з ім'ям С.О. Локтюшева, адже ним були відкриті два важливі поселення: на Кібікінській дюні "близ хутора Кондрашевки в 3-х верстах на восток от Луганской станицы" [Локтюшев, 1930, с. 23-25] та селище Магістральне на р. Євсуг [Локтюшев, 1933, с. 402-416]. Місцезнаходження Кібікінської дюни та її культурну належність нещодавно встановлено розвідками В.Р. Іваницького [Иваницкий, 2008, с. 37-38]. За даними публікації та звітів С.О. Локтюшева, на пам'ятці досліджено кілька будівель. Перша з них була прямокутної форми розміром 2,4 х 3,2 м, мала вигляд майданчика з обпаленої глини. Судячи з наведених малюнків та опису кварцитових серпів бондарихинського типу, керамічного посуду, будівля залишена населенням бондарихинської культури [Локтюшев, 1929, с. 84-89; с. 106-112]. Місцезнаходження Магістрального селіща встановити набагато складніше, оскільки сучасна географія Луганської області дещо відмінна від довоєнної й орієнтири та топографічні прив'язки С.О. Локтюшева іноді важко піддаються ідентифікації. Згідно звіту С.О. Локтюшева, воно розташовано на другій піщаній терасі правобережжя долини річок Ковсуг – Євсуг на шляху насипу магістралі Москва-Донбас, що прямувала від Теплих хуторів на с. Ковалівку повз с. Петрівка. Єдина магістраль у цьому напрямку – це залізниця напрямку Луганськ-Москва, спорудження якої мало місце впродовж 30-х років XX століття. Ділянка залізниці поблизу Петрівки проходить від с. Нижньотепле у напрямку м. Щастя (с. Ковалінка на мапі кінця XIX століття). Якщо це припущення дійсне і в звіті С.О. Локтюшева йдеться про спорудження залізничної дамби, то поселення Магістральне слід локалізувати в районі сучасної залізничної станції Городня, що розташована на правому березі р.Євсуг. На жаль, матеріали пам'ятки повністю втрачені, залишився лише стислий опис у звіті С.О. Локтюшева.

Отже, загальна досліджена площа сягала 560 м^2, знайдено залишки житла розміром 4,6 х 3,8 м, яке орієнтовано зі сходу на захід. На підлозі житла збереглися залишки деревини та уламки глиняної обмазки. Місце розташування вогнища у звіті не вказано, зрозуміло лише, що навколо нього знайдено близько семи розвалів посудин та знаряддя з кварциту. Згідно наведених ілюстрацій посуд з житла належить до бондарихинської культури: тюльпановидні горщики, орнаментовані бантичними защипами, серповидними вдавлинами, що утворюють ялинку чи "виноградне гроно", вертикальні наліпи тощо [Локтюшев, 1933, с. 402-406].

У довоєнні роки С.О. Локтюшевим був відкритий відомий Райгородський скарб бронзових речей [Ключнева, 2005, с. 258-265]. Скарб датується сабатинівським часом, ймовірним є його західне походження [Лесков, 1967, с. 159-161; Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 293-294]. Речі скарбу частково збереглися, їх повний опис надано в листі С.О. Локтюшева В.О. Городцову [Лесков, 1967, с. 159-161].

Серед інших довоєнних дослідників фігурують імена О.С. Федоровського та Н.В. Сібільова, які проводили масштабні археологічні розвідки вздовж Сіверського Донця та його притоків на території тогочасного Ізюмського округу в 20-30 роках XX століття [Бровендер, 2003, с. 58-67].

Отже, головними ознаками першого періоду є визначальна роль місцевих дослідників у вивченні сіверськодонецьких Сіверсько-Донецьких старожитностей та низький рівень польової графічної фіксації розкопаних об’єктів. Характер розкопок як науково-дослідний, так і рятівний. Всі пам’ятки фінальної бронзи, відкриті протягом першого етапу, належать до числа поселень, інформація щодо досліджених поховань цього часу поки що не відома. Таким чином, перший етап можна вважати часом первинного накопичення джерел без чіткого усвідомлення їх культурно-хронологічної позиції.

Другий етап. В перші післявоєнні роки археологічні дослідження пам’яток пізньої та фінальної бронзи в басейні Сіверського Донця та на

Донецькому кряжі майже не проводились. Мабуть, далися взнаки важкі втрати у роки війни та репресії 30-х – 40-х років. Втім, від початку 50-х років XX століття співробітниками Інституту археології були поновлені роботи з дослідження старожитностей басейну Сіверського Донця. Так, Д.Я. Телегін продовжив розкопки Кібікінської дюни. Автор розкопок відмічав, що кераміка досліджуваної пам'ятки повністю відповідає за своїми параметрами кераміці Бондарихинського поселення [Телегін, 1956, с. 81-82]. Нещодавніми розвідками В.Р. Іваницького остаточно встановлено бондарихинську належність пам'ятки, локалізовану біля Кібікінської криниці за планом Д.Я. Телегіна [Іваницький, 2008, с. 37-38].

Розвідками С.С. Березанської відкрита група поселень поблизу с. Капітанове, де серед матеріалів зрубної КІС знайдено кераміку бондарихинської культури [Березанская, 1982, с. 71, рис. 18, 5-17]. Подальші дослідження пам'ятки здійснювались М.М. Чередниченком [Чередниченко, 1970, с. 233-238] та більш масштабно Ю.М. Бровендером [Бровендер, 2000, с. 170-187; Пряхін, Отрощенко, Бєседін, Бровендер, 2000, с. 11.]. Попри значний об'єм розкопаної площі залишків споруд бондарихинської культури знайдено не було. З поселення Капітаново II походить невелика колекція кераміки постзрубного часу, для якої притаманні вінця з „комірцями", одинарні валики з відбитками зубчастого штампу, іноді розташованими за принципом ялинки [Пряхін, Отрощенко, Бєседін, Бровендер, 2000, с. 11.]. З ім'ям С.С. Березанської пов'язані багаторічні дослідження еталонного для середньої течії Сіверського Донця поселення зрубної спільності Усове Озеро, верхній шар якого включав залишки жител та кераміку бондарихинської культури. Пам'ятка відкрита А.О. Моруженко, перші дослідження проводились Т.О. Шаповаловим та А.П. Рудаковим. В деяких випадках простежена пряма стратиграфія для зрубної та бондарихинської культур. [Березанская, 1990, с. 10-11]. Відкрито три житла бондарихинської культури, одне з яких розкопано повністю. Споруда мала прямокутну форму розміром 3 х 1,7-1,6 м, орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Житло належить до типу напівземлянок. На підлозі знайдено

залишки вогнища та три господарчі ями. Інші дві будівлі, за даними С.С. Березанської, повністю відповідають першому. Керамічний комплекс включає посуд кухонного (банки та горщики) та столового (миски та кубки) призначення. Орнамент нанесений за допомогою трісочки, перлинних вдавлювань. Найбільш часті композиції – це пояса відбитків на шийці, тулубі та плічках посудин, геометричні фігури у вигляді ромбів, трикутників. Привертає увагу знахідка кількох уламків тонкостінного чорнолискованого посуду, що має білогрудівсько-чорноліське походження, а також бронзова ножеподібна пластина з паралельними лезами [Березанская, 2001, с. 11-15]. Серед віднесених С.С. Березанською до другого зрубного горизонту жител є кілька об'єктів, які можуть бути датовані постзрубним періодом пам'ятки. Згідно наведеним у монографії С.С. Березанської ілюстраціям житла № 8, 10, 12 та 14 репрезентують вже споруди фінального етапу бронзового віку, позаяк їх керамічний комплекс відповідає ознакам посуду постзрубного часу [Березанская, 1990, с.120, табл.VI, с.124-125, табл. X - XI].

Не менш важливими були результати розкопок Т.О. Шаповаловим багатошарового Іллічівського поселення [Шаповалов, 1976, с. 150-172]. Найбільшу увагу викликають два верхніх горизонти пам'ятки – другий сабатинівський та білозерсько-бондарихинський горизонти за термінологією Т.О. Шаповалова [Шаповалов, 1976, с. 150-172]. До другого сабатинівського горизонту належить вісім споруд (шість жител та дві господарчі будівлі), до верхнього горизонту віднесено лише одне житло XII. Автор розкопок відмітив, що для Іллічівських жител, незалежно від їхнього віку, характерні ряд спільних рис: прямокутна форма, напівземлянковий тип жител, стовпова конструкція з двосхилим дахом, навіть орієнтовані вони майже однаково, вхід у середину з південної сторони [Шаповалов, 1976, с. 150-172]. Керамічний комплекс другого сабатинівського горизонту репрезентовано посудом зрубного типу, сусканською або федорівською, сабатинівською керамікою тощо. З цим горизонтом пов'язані знахідки трьох псаліїв, кістяні наконечники стріл, кістяні ковзани, глиняні „хлібці". З білозерського горизонту походять горщики з

невиразними валиками, іноді розімкнутими у вигляді „вусів”, наліпами, кістяний наконечник стріли. Залишків споруд, пов’язаних з бондарихинською культурою, знайдено не було [Шаповалов, 1976, с. 150-172].

Слід згадати про розкопки ще одного бондарихинського поселення - біля с. Нижньотепле Станічно-Луганського району Луганської області, що проводились Ворошиловградським краєзнавчим музеєм у 1970-ті рокі. На жаль, інформація про пам’ятку обмежується стислим описом дослідженого житла у науково-популярній публікації І.А. Післарія та А.П. Філатова [Писларий, Філатов, 1972, с.88].

В 70-ті роки XX століття почався величезний бум новобудовних експедицій. Рятувальними розкопками на Луганщині займалась спеціально створені Сіверсько-Донецька та Донецька експедиції Інституту археології АН УРСР, які в різні роки очолювали М.М. Чередніченко, І.О. Післарій, С.Н. Братченко, М.І. Гладкіх та інші. Основний напрямок роботи експедицій – розкопки курганів в зоні активного меліоративного будівництва, в значно меншій кількості – дослідження поселень. В результаті одержано величезний яскравий масив поховальних пам’яток, на основі яких виділено низку нових культур доби пізньої бронзи, відпрацьовано методику розкопок насипів курганів за допомогою паралельних траншей з використанням механізмів.

Після ліквідації Сіверсько-Донецької та Донецької експедицій ініціативу в дослідженні курганних старожитностей передано до новобудовної експедиції Київського державного університету (М.М. Бондар, Б.А. Антоненко, С.А. Васильченко, І.С. Піоро та інші) [Литвиненко, 1994, с. 20]. Свій внесок в курганну археологію Донбасу зробила й експедиція Ворошиловградського педагогічного інституту (тепер Луганський національний університет), на рахунку якої близько сотні досліджених поховань пізньої бронзи.

Проте, незважаючи на новий якісний матеріал, поховання фінальної бронзи, за окремими випадками, з цього масиву виділені не були. Навіть у середині 90-х рр. XX ст., тобто вже впродовж третього етапу, Р.О. Литвиненко відмічав, що підстав для виділення поховань XII-X ст. до н.е. не існує

[Литвиненко, 1994, с. 158-159]. Теза Р.О. Литвиненка майже повністю збігається з думкою Е.С. Шарафутдінової, яка вважала, що поховальний ритуал зрубної культури розвивається в бік спрощення, у поховання поміщали прості форми посуду, а в білозерський час взагалі поширились безінвентарні могили [Шарафутдінова, 1991, с. 184-196]. Враховуючі ці обставини, а також збереження основних зрубних рис (скорчене положення на боку зі східною орієнтацією), дослідниця вважала, що якась частина курганних поховань, віднесених до пізнього етапу зрубної спільності, характеризує вже білозерський період [Шарафутдінова, 1991, с. 184-196]. Серед інших обставин нечисленності фінальнобронзових поховань називають зникнення курганного обряду через розповсюдження ґрунтових могил та пов'язану з цим складність їх виявлення [Ромашко, 1999, с. 119-135; Шарафутдінова, 1991, с. 184-196]. Втім, така сама ситуація існувала наприкінці 60-х – поч. 70 х рр. XX ст., коли щойно виділена бабинська культура була відома переважно за матеріалами поселень. Як наслідок, С.С. Березанською було зроблене припущення про існування ґрунтових могильників, адже курганні бабинські поховання ще не були виділені із загального масиву поховань зрубної спільності [Литвиненко, 1994, с. 16; Братченко, 1971, с. 337]. В якості виключення назвемо деякі поховання фінальної бронзи з території Приазов'я. Так, В.В. Отрощенко та Н.П. Шевченко опублікували низку поховань білозерської культури, розташованих за межами її основного ареалу, тобто на схід від р. Молочної. Як зазначили автори статті, виділення пам'яток білозерського часу в Північному Приазов'ї також залишається справою майбутнього [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 140]. До білозерської культури Н.О. Гаврилюк та Я.П. Гершкович віднесли поховання 3, 4, 10 кургану 2 біля с. Кременівка Володарського району Донецької області [Гаврилюк, Гершкович, 1982, с. 67]. Впускне поховання у залишки споруди білозерьского часу відкрито В.Н. Горбовим в процесі розкопок поселення Безіменне II [Горбов, Мимход, 1999, с. 24-69]. На Сіверському Донці до білозерського часу О.Р. Дубовська віднесла поховання 2 кургану 1 біля хутора Вишневий Дол Станично-Луганського району [Дубовская, 1993, с. 137-160].

Ще одне поховання у культурному шарі відкрив В.Ф. Клименко на поселенні біля Рай-Стародубівки Донецької області [Клименко, 1999, с. 86-88; Ромашко, 1999, с. 119-138] Єдиний відомий у регіоні могильник бондарихинської культури досліджено С.Й. Татариновим на поселенні Лиманське Озеро [Татаринов, 2008, с. 35]. Могильник включав кілька поховань із залишками кремації, зсипаних у круглі та овальні ями діаметром від 0,5 до 1 м. Білозерським часом С.Й. Татаринов датує впускне поховання в залишки житла на поселенні біля міднорудної копальні Клинове [Татаринов, 2001, с. 209-214].

У 80-ті роки джерельна база пам'яток фінальної бронзи суттєво зростає за рахунок поселенських матеріалів. У дослідження Сіверсько-Донецьких пам'яток включаються місцеві археологи, переважно вихованці новобудовних експедицій. Розвідками К.І. Красильнікова було відкрито близько 800 нових поселень пізньої бронзи, серед яких вдалося виділити 40 пам'яток білозерсько-бондарихинського часу. Завдяки широті географічного осягнення (майже вся Луганська область) матеріали цих розвідок дозволили скласти щільнішу карту басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу заключного періоду доби бронзи[1] [Пробейголова, Красильников, 2013, с. 219-232].

Зростає кількість пам'яток, досліджуваних розкопками. Так, на поселені Лиман Ю.М. Бровендером у верхньому шарі було зафіксовано кераміку бондарихинської культури, проте відповідних будівель знайдено не було [Бровендер, 1993, с. 148-174]. Досліджена С.Й. Татариновим площа на поселенні Лиманське Озеро поблизу с. Дронівка сягає близько 3000 м^2, відкрито залишки жител та горн для чорної металургії [Татаринов, 1986, с.З 5-37]. До початку білозерського часу С.Й. Татарінов відносить житло на поселенні Клинової міднорудної копальні [Татаринов, 2001, с .209-214]. Втім, наведені у публікації малюнки швидше за все свідчать про зрубну належність будівлі [Татаринов, 2001, с. 209-214]. Загоном експедиції Луганського обласного краєзнавчого музею проводились розкопки поселення пізньобондарихинського часу Оріхове-Донецьке IV на Сіверському Донці, яке

[1]Знахідки зберігаються в фондах археологічного музею Луганського національного університету.

стало своєрідним еталоном пам’яток пізнього етапу бондарихинської культури регіону, до того ж одним з найбільш досліджених розкопками [Горбов, Усачук, 1990, с. 120-122]. Досліджено одну житлову та чотири господарчих споруди, в яких зафіксовано рідкісні для Сіверського Донця архітектурні прийоми із застосуванням дерев’яних настилів, піднятих над землею. На думку авторів, архітектура Оріхове-Донецького – це результат пристосування до волого піщаного ґрунту борової тераси Сіверського Донця [Горбов, Усачук, 2001, с. 15-45]. Я.П. Гершковичем починаються роботи на поселенні Діброва, житло та верхній шар якого належить до фінальну доби бронзи [Гершкович, 1990, с.57-59; Гершкович, 2005, с. 95-99].

Невеликі за обсягом роботи проводились Ю.І. Гуріним на поселенні біля с. Обозне Слов’яносербського району Луганської області (Весела Гора). Серед матеріалів різних періодів доби пізньої бронзи трапляються знахідки білозерського часу (серед них – точило білозерського типу, яке зберігається в фондах Луганського археолого-етнографічного музею, інша частина знахідок – в фондах Луганського краєзнавчого музею). Пам’ятка розташована на місці давньої переправи через р. Сіверський Донець. На жаль, результати розкопок Ю.І. Гуріна не опубліковані, а у звіті представлена лише незначна частина керамічної колекції.

Отже, другий етап характеризується як великим "напливом" нових джерел, так і процесом їх творчого осмислення. Зазначимо, що своєрідним підсумком робіт цього часу стала поява тези щодо заселення бондарихинськими племенами території середньої та нижньої течії Сіверського Донця, раніше зайнятої зрубною КІС.

Третій етап. Кінець XX - початок XXI століть знаменував собою відкриття багатьох нових поселенських комплексів. Понад те, починається цілеспрямований пошук пам’яток білозерсько-бондарихинського часу. Так, дуже щільно досліджується велика група поселень в Кремінських лісах, що знаходяться в зоні заплавних терас лівого берега Сіверського Донця. Мова йде про такі пам’ятки, як Клешня Перша 1, Чернікове Озеро, Кругле, Заозерне,

Зелена Горниця 4 та інші [Супрун, 1999, с. 70-76; Иваницкий, 2004, с. 271-279; Іваницький, 2009, с. 31-84; Теліженко, Супрун, 2004, с. 188-228; Стадник, 2011, с. 262-271]. У підсумку була одержана значна колекція керамічного матеріалу, який репрезентує різні етапи розвитку бондарихинської культури, отримані знахідки білозерського та постзрубного посуду. С.А. Теліженком та В.А. Маньком на поселенні неолітичного часу Клешня Друга 1 було знайдено поховання бондарихинської культури із рештками кремації [Супрун, 1999, с.70-76]. Незважаючи на велику кількість відкритих нових пам'яток, їх дослідження мало як правило невеликий обсяг (близько 100 м^2 на кожній пам'ятці), внаслідок чого відсутня інформація про будівлі та інші споруди. До того ж, на дюнних поселеннях переважно відсутня чітка стратиграфія культурних нашарувань, адже піщаний ґрунт лівого берега Сіверського Донця легко переміщується, внаслідок чого знахідки на багатошарових поселеннях містяться у перевідкладеному стані. Проте, на відміну від попередніх років, майже всі результати цих розкопок своєчасно вводились до наукового обігу шляхом публікацій.

На початку XXI століття експедицією Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАНУ та Луганського національного університету під керівництвом К.І. Красильнікова за участю автора були розпочаті власні дослідження поселень пізньої бронзи Сіверського Донця та Донецького кряжу. Так, у 2007-2013 рр. проводились розкопки на багатошаровому поселенні біля с. Давидо-Микільське на правому березі Сіверського Донця. Загальна розкрита площа сягає близько 1300 м^2, досліджено залишки 8 будівель (по дві будівлі БМЗК-1 та БМЗК-2, ПЗК-2, фіналу доби бронзи), серія ям господарчого та, можливо, культового характеру. В заповненні житла фінальної бронзи знайдено поховання, близьке за обрядом до Клешні Другої-1. Колекція керамічного матеріалу доби пізньої та фінальної бронзи налічує уламки посуду пізнього етапу БМЗК, сусканської, бондарихинської культур, постзрубного типу. У більшості випадків культурні нашарування знаходяться у стратиграфічному контексті: потужний культурний

шар та будівлі пізньої БМЗК з включеннями сусканської кераміки перекриваються менш виразним шаром та об’єктами фінальної бронзи.

У той же час під керівництвом автора в 2009-2012 рр. проводяться невеликі за обсягом роботи на поселенні пізньої бронзи поблизу м. Зимогрі’я на р. Лугань. Незважаючи на малу досліджену площу – всього 230 м^2 – роботи слід вважати вкрай результативними, адже повністю або частково відкрито 8 будівель заключного періоду доби бронзи. Для Зимогір’я характерна чітка стратиграфія та добре збережена кам’яна архітектура споруд. З верхнього горизонту пам’ятки походять споруди та знахідки фіналу доби бронзи. Отже, стратиграфія Зимогір’я схожа на стратиграфію Давидо-Микільського – знизу будівлі та ями пізньої БМЗК, зверху – невиразний горизонт фіналу доби бронзи.

Важливі результати отримані при розкопках поселення Мечетне-1 на Донецькому кряжі. Частково розкрито два житла з різними архітектурними прийомами. Вперше для теренів басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу було відкрито виробничий комплекс заключного періоду доби бронзи, який складався з чотирьох печей ямно-купольного типу для випалу керамічного посуду, передпічного майданчику та кам'яної кладки навколо виробничих об'єктів. Печі знаходились на схилі давнього яру та розташовані ланцюжком на відстані 0,2-0,3 м одна від одної. Збереглися лише нижні об’єми, яки мали вигляд неглибоких ям (глибина 0,2 м) з обпаленими до керамічного стану стінками. Поруч з печами та в їх заповненні знаходились скупчення обпаленої глини – залишки наземної купольної конструкції. В якості «шамоту» при зведені купола використовувались уламки посуду, зразки яких знайдені у фрагментах пічної обмазки. В середині печей знаходились дрібні перепалені кістки, керамічні шлаки, уламки посуду. Практично вся кераміка із печей мала якісний випал червоного, померанчевого та коричневого кольорів. Випал кераміки рівномірний, здійснений на всю товщину черепка. Уявляється, що якісний рівномірний випал кераміки з печей є вторинним процесом внаслідок її використання в конструкції куполу. Знахідки кераміки зі заповнення печей та житлових споруд знаходять відповідність у горизонтах фінальної бронзи

Давидо-Микільського та Зимогірського поселень. Схил яру навколо печей був вимощений пласкими плитами пісковику. Аналогічні плити лежали й на дні яру. Отже, досліджений комплекс являє собою залишки добре організованої робочої площадки – майстерні, де відбувався випал керамічного посуду.

Таким чином, наведені данні свідчать по суттєве зростання джерельної бази протягом третього етапу, що дозволяє підійти до вивчення фінального періоду бронзового віку басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу на якісно іншому рівні.

1.2. Історіографія вивчення пам’яток фінальної бронзи.

Історіографічний аналіз літератури, присвяченій проблемам доби бронзи Східноєвропейського степу та лісостепу показує, що для середньої та нижньої течії Сіверського Донця проблематика фінальної бронзи зосереджена у двох „ключових” моментах, щільно пов’язаних поміж собою. По-перше, це проблема визначення культурної належності пам'яток, які залишені групами населення, що існували на Сіверському Донці та на Донецькому кряжі протягом XII-X ст. до н.е. По-друге, визначення місця і ролі місцевих племен зрубної спільноти у формуванні населення доби фінальної бронзи. Забігаючи наперед, можна констатувати, що на означені проблеми майже не існує двох однакових точок зору, як і загалом на процеси фіналу доби бронзи. Навіть сам термін „фінальна бронза” трактується по різному. У вітчизняній історіографії під фіналом доби бронзи зазвичай розуміють постзрубний та постсабатинівський періоди [Отрощенко, 1986, с. 117]. Тобто це час існування білозерської, бондарихинської, білогрудівської, коб’яківської культур. Російські дослідники, передусім Поволзькі, заключним етапом доби бронзи також називають постзрубний період [Колев, 2000, с. 242-244]. Оскільки на Волзі зрубна культура припиняє своє існування раніше (у 3-ій чверті II тис. до н.е.), ніж у Подніпров’ї та на Сіверському Донці, то й постзрубний період починається раніше. До цього етапу віднесені такі культури, як сусканьска, хвалинська або

іванівська, маклашеєвська, атабаєвська, пам’ятки текстильної та круглодонної кераміки, нурські. Схожа ситуація спостерігається для Зауралля, де фінальний етап доби бронзи А.В. Єпімаховим датується 1380–1130 (1400–1050) р.р. до н.е. [Епимахов, 2010, с. 17].

Першим, хто звернув увагу на те, що зрубна культура не завершує добу бронзи і між нею та культурами ранньої залізної доби існував окремий горизонт пам’яток, був В.О. Городцов [Городцов, 1910, с. 274-283]. Зміни культурної ситуації в степу наприкінці доби бронзи він пов’язував із "сибірським культурним плином", який був останнім у палеометалевий період. Такі висновки були зроблені на окремих знахідках, скарбах металевих речей та комплексах ливарних форм (малокопанський, сабанчєєвський та сосновомазинські скарби). В історіографічній традиції міцно утвердилась думка з посиланням на „Побутову археологію” 1910 р., що саме В.О. Городцов виділив хвалинську культуру фіналу доби бронзи. Проте в означеній монографії автор лише підкреслював випадковий характер більшості знахідок і не пов’язував їх з конкретною археологічною культурою, відмітивши, що це справа майбутнього [Городцов, 1910, с. 274-283]. Мабуть вперше термін "хвалинська культура" стосовно пам'яток типу сосново-мазинського скарбу був вжитий В.О. Городцовим у статті "Бронзова доба на території СРСР" на сторінках Великої Радянської Енциклопедії [Городцов, 1927, с. 622-623, рис. 100-104; Сафонов, 2002, с. 20-21]. Фактично ж дослідник спрогнозував появу нової культури.

Виокремлення відповідного пласту пам'яток хвалинської культури постзрубного часу Поволжя було зроблено П.С. Риковим та В.В. Гольмстен [Гольмстен, 1928, с. 132-133; Памятники срубной культуры, 1993, с. 7; Дремов, 2001, с. 54]. Хвалинська культура у розумінні В.В. Гольмстен дещо відрізняється від трактовки П.С. Рикова. В добірку пам’яток раннього етапу хвалинської культури П.С. Рикова потрапили покровські зрубні поховання, які він протиставив причорноморським пам’яткам, виділеним В.О. Городцовим. Лише пізній етап хвалинської культури разом із сосново-мазинським скарбом

відповідав фіналу доби бронзи [Дремов, 2001, с. 54]. За В.В. Гольмстен, ранні пам’ятки хвалинської культури П.С. Рикова майже тотожні до зрубної культури України, тому вона запропонувала виділення окремої зрубно-хвалинської культури, відмінної від хвалинської культури фінальної бронзи [Гольмстен, 1928, с. 132-133]. Згодом О.О. Кривцова-Гракова віднесла хвалинську культуру до другого, пізнього етапу зрубної культури, не виокремлюючі її в самостійний постзрубний горизонт [Кривцова-Гракова, 1955, с. 38-48]. Нею ж були сформульовані основні ознаки хвалинських пам’яток: горщикоподібний посуд, орнаментований валиковим декором та комірцями із загостреним, „лезоподібним” вінцям, метал типу сосново-мазинського скарбу.

Отже, слід констатувати, що наукові розробки перших дослідників хвалинських пам’яток (В.О. Городцов, П.С. Риков, В.В. Гольмстен, О.О. Кривцова-Гракова та інші) мали значний вплив на вивчення пам’яток кінця доби бронзи Поволжжя й сусідніх регіонів, а їхньою термінологією продовжують користуватись і в наші дні. Дискусія щодо хвалинської, або зрубно-хвалинської культури триває донині. Наприклад М.М. Малов по-перше, підкреслює правомірність виділення цієї культури, по-друге, наполягає на закріпленні саме за нею терміна „хвалинська”, бо вважає аналогічну назву невдалою для визначення одноіменної культури енеолітичного часу [Малов, 1987, с. 159-160]. Саратовський дослідник поділяє хвалинську культуру на два етапи: зрубно-хвалинський, тобто час утворення культури, який припадає на XIII-XII ст.. до н.е. та кайбельсько-танавський, що датується XI-X ст.. до н.е. Підкреслюється близькість керамічних комплексів першого етапу з пізньозрубними пам’ятками Заволжя, в той час як на другому етапі фігурує вже сформований комплекс посуду, орнаментований комірцями та наліпними валиками [Изотова, Малов, Слонов, 1993, с. 129-134]. Інше трактування постзрубного періоду на Нижній та Середній Волзі – це іванівська культура (за епонімною пам’яткою). За більш вдале використання терміну „іванівська культура” висловився В.В. Отрощенко, синхронізувавши іванівськи пам’ятки з білозерськими на заході [Отрощенко, 2003, с. 86]. Послідовним прихильником

„іванівської версії" виступив Ю.І. Колєв. В інтерпретації самарського дослідника територія іванівської культури набагато ширша, ніж басейн Нижньої та Середньої Волги, адже до неї було включені, по-перше, пам'ятки нижньоволзької хвалинської культури, по-друге, валикові пам'ятки лісостепового Поволжя, по-третє, деякі поселення та поховання лівобережної степової та лісостепової України: Усове Озеро, Безіменне II, Шосейне, Білозерський Ліман та інші. До кола нечисленних поховань залучені комплекси з кубками на піддонах, ножами-бритвами та південно-східною орієнтацією небіжчиків, похованих у зібганому стані на правому боці. З іванівською культурою Ю.І. Колєв пов'язує лобойківську та дербденівську металургійні традиції. Поволзький дослідник пропонує подавнити нижній хронологічний рубіж іванівської культури та загалом пам'яток східного блоку КВК до XV-XIV ст. до н.е. Відповідно, верхню дату також було пересунуто нижче - до XIII/XII століть до н.е. [Колєв, 2008, с. 208-240].

Інші схеми розвитку постзрубного населення існують для теренів українського степу та лісостепу. Знов-таки, перші спроби вирішення цього питання належать В.О. Городцову. На основі аналізу окремих знахідок та скарбів металевих речей В.О. Городцов виділив кіммерійську культуру на Півдні України й синхронізував її з гальштатською культурою [Городцов, 1928, с. 46-59]. До переліку знахідок кіммерійської культури потрапили Трьохізбенський та Райгородський скарби з берегів Сіверського Донця та Айдару [Городцов, 1928, с. 56; рис. 9-18]. Іншу концепцію запропонувала О.О. Кривцова-Гракова. Для зрубної культури степової зони Північного Причорномор'я дослідниця виділила два етапи: білозерський (ранній) XI – X ст. до н.е. та сабатинівський (пізній) IX - VIII ст. до н.е., який передував та став основою для ранньоскіфської культури [Кривцова-Гракова, 1955, с. 117-132]. За відсутності стратиграфічних даних в основу виділення періодів була покладена типологія кераміки з відомих на той час поселень. Важливим є висновок О.О. Кривцової-Гракової щодо процесів, які протікали в лісостеповій зоні басейну Сіверського Донця. Висновки були зроблені на матеріалах поселення

біля с. Васіщеве поблизу Харкова, кераміка якого мала пізні форми посуду: опуклобокі горщики з відігнутими вінцями, орнаментованими «комірцями» та наліпними валиками, «перлинами», видавленими з внутрішньої сторони [Кривцова-Гракова, 1955, с.93-95, рис.20]. Дослідниця підкреслила пізній характер пам'ятки, але оскільки нові форми посуду органічно пов'язані з керамікою зрубної культури, колекцію Васіщевого віднесено до другого етапу зрубної культури та синхронізовано з хвалинським етапом на Волзі [Кривцова-Гракова, 1955, С.94].

Велике значення для проблематики фіналу доби бронзи Сіверського Донця мало з'ясування відносної хронології, а згодом і виокремлення білозерської культури зі складу зрубної. Спочатку послідовність сабатинівського та білозерського етапів в рамках зрубної культури була уточнена Д.Я. Телегіним на матеріалах стратифікованого поселення Ушкалка [Телегін, 1961, с. 3-15]. Згодом О.І. Тереножкін за західноєвропейськими аналогіями встановив абсолютну хронологію для сабатинівського та білозерського етапів, довів, що між білозерським етапом та ранньоскіфським періодом є передскіфський горизонт пам'яток [Тереножкин, 1961, с. 191-197; 1965, с. 63-85; Отрощенко, 2007, с. 13-14]. Отже, в абсолютних датах білозерський горизонт уклався в рамки XI-IX ст. до н.е. [Тереножкин, 1961, с. 191-197]. Інші дати для білозерського горизонту встановлено О.М. Лєсковим – X-IX, можливо середина VIII ст. до н.е. Для переходу від сабатинівського до білозерського етапів було відведено XI ст. до н.е. [Лєсков, 1967, с. 143-154]. В основу періодизації О.М. Лєскова покладена стратиграфія Кіровського поселення в Криму, підкріплена типологічним аналізом керамічного посуду. Згідно спостережень за глибиною залягання решток керамічного посуду в культурному шарі вдалося виділити три періоди: перехідний від сабатинівського до білозерського, ранньо- та пізньобілозерський етапи [Лесков, 1970, с.7-59]. Хронологія етапів була підкріплена дослідженням ливарних майстерень (I та II Кардашинської, Завадівської майстерні). Варто зазначити, що періодизація та хронологія О.М. Лєскова не знайшла підтримки серед

широкого кола дослідників. По-перше, надмірна складність, а іноді не чіткість критеріїв визначення типів посуду робить практично неможливим застосування кіровської схеми на інших пам'ятках [Гершкович, 1997, с. 125-144; Отрощенко, 2001, с. 179]. По-друге, дати, запропоновані О.М. Лєсковим, більшістю дослідників вважаються занадто високими, які невиправдано розтягують білозерську культуру до раннього залізного віку [Отрощенко, 2001, с. 178]. Так, О.І. Тереножкіним, В.В. Отрощенком, Г.І. Смірновою запропоновані більш давні дати, а білозерській культурі відведено менший хронологічний діапазон [Тереножкин, 1965, с. с.63-85; Отрощенко, 1975, с. 201-202; Смирнова, 1985, с. 33-53]. В основу хронології О.І. Тереножкіна покладена європейська хронологічна шкала, згідно якої початок існування білозерської культури припадає на XI ст. до н.е., а її завершення приходиться на IX ст. до н.е. [Тереножкин, 1965, с. с.63-85]. Подальший розвиток система хронології пам'яток пізньої бронзи О.І. Тереножкіна знайшли в працях В.В. Отрощенка, М.М. Чередниченка, Г.І. Смірнової [Отрощенко, 1975, с. 201-202; Чередниченко, 1977, с. 3-21; Смирнова, 1985, с. 33-53].

Згодом білозерський етап зрубної культури низкою дослідників (М.М. Чередниченко, С.С. Березанська, Е.С. Шарафутдінова, В.В. Отрощенко) був виділений в окрему культуру, відмінну від зрубної [Отрощенко, 1986, с. 117-121]. Важливе значення в цьому процесі відіграло відкриття могильника Степовий в Подніпров'ї. Завдяки європейським аналогіям фібули з поховання 1 кургану 3 В.В. Отрощенком були знижені хронологічні рамки білозерської культури до XII – X ст. до н.е. [Отрощенко, 1975, с. 201-202]. Після застосування серії радіовуглецевих визначень залишок деревини з поховань були запропоновані трохи інші дати: друга половина XII – перша половина IX ст. до н.е. або 1150-850 р.р. до н.е. [Otroshchenko, 2003, p. 336-364]. Так чи інакше, але подальші дослідження пам'яток фінальної бронзи Сіверсько-Донеччини проходили у руслі їх зіставлення з білозерською культурою. Зазначимо, що білозерська атрибуція фінальнобронзових пам'яток Сіверсько-Донеччини в трансформованому вигляді продовжує існувати. Так,

В.В. Отрощенком запропоновано виділення східного локального варіанту білозерської культури, та, згодом, білозерської культурної спільноти на підставі аналізу нечисленних поховань кінця доби бронзи Дніпро-Доно-Волзького межиріччя. Поховальний ритуал цих поховань має спільні риси з білозерським обрядом. Генетичною основою східного варіанту білозерської культури виступають найпізніші па м'ятки БМЗК [Отрощенко, 2001, с.186-190; 2016].

Проблемною залишається періодизація білозерської культури, однозначної думки щодо цього питання досі не існує. Так, наприклад, В.П. Ванчуговим запропоновано два періоди: ранній та пізній, перехідний етап від сабатинівської культури до білозерської взагалі відкинуто [Ванчугов, 1990, с.117]. Для раннього етапу характерне домінування посуду з наліпним або відтягнутим валиком, присутність банкуватих посудин, лискований посуд становить від 10% до 20%. До найбільш ранніх віднесені поховання з кургану 7 біля с. Струмок, Тараклійський могильник [Ванчугов, 1990, с.117]. Для керамічного комплексу другого етапу характерна відсутність банкуватих посудин та валикової орнаментації, поява кубків з прокресленим орнаментом, зростання відсотку лискованого посуду - 20-25% [Ванчугов, 1990, с. 119]. В абсолютних датах перший період припадає на XII – першу половину XI ст. до н.е., другий – друга половина XI – X ст. до н.е. [Ванчугов, 1990, с. 117-122].

Повернення до трьохетапної схеми періодизації білозерської культури здійснено С.М. Агульніковим [Агульников, 2010, с. 77-91]. Джерельна база дослідження складається як з поховань, так і з поселень [Agulnikov, 1996, p. 89-113]. На жаль, стратифіковані білозерські кургани поки що не відомі, тому періодизація розроблена виходячи з типологічних властивостей речового супроводу поховань та кераміки з поселень. Отже, схема С.М. Агульнікова виглядає наступним чином:

Перший період (ранньобілозерський), хронологічні межі укладаються в XIII – початок XII ст. до н.е. або BrD – HaA_1;

Другий період (білозерський), датується другою половиною XII – XI ст. до н.е., або HaA_1 – HaA_2;

Третій період (пізньобілозерський), хронологічні межі XI – перша половина X до н.е., або HaA_2 – HaB_1.

Як видно з наведеної схеми, трьохетапність періодизації досягається шляхом подавнення її віку до XIII ст. до н.е. Втім, аргументи на користь такої дати далеко не безперечні. Наприклад, поховання з кургану 6 Владимирівки, яке найчастіше приводиться як найдавніше білозерське, частиною дослідників визнається ще сабатинівським [Отрощенко, 2001, с. 183-185].

Два періоди білозерської культури Подніпров'я виділяє Д.П. Куштан. Перший період – XII - середина XI ст. до н.е., другий – кін. XI – X ст. до н.е. [Куштан, 2007, с. 15; 2013, с. 173-176; с. 185; 2013, с. 80 - 85].

Важливим для розуміння проблем кінця доби бронзи Євразійського степу та лісостепу стало формулювання Є.М. Чернихом поняття спільності культур валикової кераміки [Черних, 1983, с. 81-99]. В основу єдності покладено характерний для Євразійського степу та Лісостепу засіб орнаментації керамічного посуду за допомогою наліпного валика та морфологічно близький набір бронзових знарядь (кинджали сосново-мазинського типу та кинджали з кільцевим упором, ножі-бритви та інші). Попри добре помітну єдність культур валикової кераміки (КВК) є й суттєві відмінності, що дало змогу Є.М. Черниху намітити три основні зони КВК: західну, східну та контактну зони. Перші дві належали відповідно до Європейської та Євразійської металургійних провінцій. Різниця між блоками КВК проявляється у традиції орнаментації валика, форм металевих знарядь тощо. До західного блоку увійшли культури Карпато-Дунайського регіону: Кослоджень, Ноуа, культури фракійського гальштату, до східного блоку – хвалинська, саргаринсько-олексіївська, бегази-дандибаєвська культури. Басейн Сіверського Донця увійшов до третьої (контактної) зони, що охопила Північне Причорномор'я: сабатинівська, білозерська, коб'яківська, білогрудівська та чорноліська культури. На карті культур блоку КВК територія басейну Сіверського Донця разом з більшою частиною Лівобережної України позначені як ареал білозерської культури [Черних, 1983, с. 83, рис. 1]. Незважаючи на те, що сам автор концепції відмічав її тезовий та гіпотетичний

характер, ідея єдиної зони культур валикової кераміки знайшла підтримку у широкого кола дослідників, а її окремі аспекти продовжують розроблятись [Горбов, 1997, с. 145-162; Гершкович, 1998, с. 69; Отрощенко, 2003, с. 85-86; Потапов, 2010, с. 9].

Перші спроби виділення на Сіверському Донці білозерського та бондарихинського горизонтів належать Т.О. Шаповалову за даними стратиграфічних спостережень на Іллічівському поселенні [Шаповалов, 1976, с. 150-172]. Т.О. Шаповалов звернув увагу на те, що серед кераміки житла білозерського горизонту присутні багато зрубних рис. Згодом О.В. Дубінецем були переглянуті деякі культурно-історичні визначення Т.О. Шаповалова та запропоновано розглядати керамічний комплекс верхніх шарів Іллічівки в рамках єдиного, фінальнозрубно-білозерсько-бондарихинського горизонту [Дубінець, 2003, с. 278-288].

У лісостеповому Подонні Ю.Г. Єкімов, В.І. Бєсєдін та Ю.П. Матвєєв виділили пласт постзрубних пам'яток (пізній шар Шиловського поселення, Рикань 2 та інші), пов'язавши їх із племенами бондарихинської культури [Єкимов, Беседин, 1980, с. 79-94; Матвеев, Єкимов, 1980, с. 94-102]. „Комірцева" кераміка з наліпними валиками Шиловського поселення була віднесена до пізньозрубного горизонту, тоді як бондарихинська до фінальнобронзового. Відмінність „комірцевої" від бондарихинської кераміки надала змогу Ю.Г. Єкімову та В.І. Бєсєдіну дійти висновку про відлив зрубного населення з території Лісостепової Донщини та його заміну бондарихинськими племенами наприкінці II – на початку I тис. до н.е. [Єкимов, Беседин, 1980, с. 79-94]. Дослідники підкреслили відсутність генетичного зв'язку між зрубним і бондарихинським населенням. Втім, за статистичними даними, наведеними у публікації Шиловського поселення, „комірцева" та бондарихинська кераміка зустрічається майже у однаковій кількості на різних глибинах і не утворюють виразних, окремих один від одного горизонтів. А.Т. Синюк при досліджені стоянки Копаніще 2 відкрив залишки житла з мар'янівсько-бондарихинськими матеріалами, тим самим подавнив час появи на Дону бондарихинського

населення [Синюк, 1981, с. 104-114]. Пізніше Ю.В. Буйнов атрибутував кераміку цієї пам’ятки як балимсько-карташихинські [Буйнов, 2004, с. 151] Особливо слід відзначити відкриття на дюні Терешківський Вал залишків мідеплавильних печей, в яких знаходили синкретичну білозерсько-бондарихинсько-коб’яківську кераміку, бронзову ножеподібну пластину з паралельними лезами та пласке точило з отвором для підвішування. Ці обставини надали змогу А.Т. Синюку припустити проникнення на Дон окремих груп населення зі степових південно-західних районів в XII – X ст. до н.е. [Синюк, 1996, с. 257-258]. Важливо, що на шляху проникнення на Дон цих груп населення повинен був опинитись басейн Сіверського Донця. О.П. Мєдвєдєв заперечив визначення верхньої дати фінальнобронзових поселень Донщини початком I тис. до н.е., адже в комплексах знахідок з поселень Шилово, Тавровo, Рикань 2, Копаніще 2 відсутні речі IX – VIII ст. до н.е. [Медвєдєв, 1999, С.92-107]. Серед керамічних форм з поселень фінальної бронзи Донщини разом із пізньоваликовим посудом (фінальнозрубним за А.П. Мєдвєдєвим) присутні лише архаїчні бондарихинські форми, але відсутній посуд пізнього етапу бондарихинської культури. Отже, за знахідками крем’яних серпів та стрижнеподібного рогового псалія А.П. Мєдвєдєв синхронізував пам’ятки фінальної бронзи лісостепового басейну Дону з білозерською культурою [Медведєв, 1999, С.92-107].

До важливих висновків прийшов С.І. Бєрєстнєв при аналізі результатів досліджень поселення Таранцеве на Харківщині, верхній горизонт якого було віднесено до кінця II – початку I тис. до н.е. [Берестнев, 1994, С.121-139]. Поселення Сіверсько-Донецького лісостепу, такі як Таранцеве, Сніжковка-7, Горбанщина С.І. Бєрєстнєв виділив у окремий постзрубний горизонт пам’яток [Берестнев, 1996, с. 84-95; с. 153-154]. Основні компоненти утворення цього типу пам’яток – нащадки місцевого, зрубного населення та прийшлі бондарихинські племена. Синтез двох груп зумовив синкретичний характер керамічних комплексів, де переважає валиковий декор та „перлинна” орнаментація. Появу перлин на посуді С.І. Бєрєстнєв розглядає як

хронологічний показник, підкреслює їх надкультурний характер [Берестнев, 2001, с. 107-108]. Час існування синкретичних поселень визначено XII - X (IX) ст. до н.е., підкреслено їх появу після припинення існування зрубної спільності в якості єдиного цілого [Берестнев, 2001, с. 106-108]. Але розпад зрубної спільності за С.І. Бєрєстнєвим не означає масової міграції населення, в деяких регіонах постзрубні угрупування продовжують свій розвиток, але вже в іншому культурному статусі [Берестнев, 2001, с. 13].

Гіпотезу про участь частини постзрубного населення у формуванні бондарихинської культури запропонував Ю.В. Буйнов. Згідно його версії, постзрубні та студенокскські культурні утворення здійснили значний вплив на пам'ятки малобудківського типу, що згодом призвело до остаточного формування бондарихинської культури фіналу доби бронзи. Ці події відбувались на початку білозерського часу та припинились із завершенням малобудківського етапу бондарихинської культури [Буйнов, 1994, с. 12; 2015, с. 15-16; 2011, с. 151].

Отже, у вітчизняній та зарубіжній історіографії сформулювалось кілька позицій щодо стосунків зрубного та бондарихинського населення [Горбов, Литвиненко, 1998, с. 69-79]. Згідно першої, носії бондарихинської культури поступово просуваються на південь і заселяють території, раніше зайняті зрубними племенами. Цей процес відбувається після відходу основної маси зрубного населення з лісостепу [Єкимов, Беседин, 1980, с. 79-94; Матвєєв, Єкимов, 1980, с. 94-102]. В.А. Ромашко навіть припускав, що відхід зрубного населення був спровокований саме активністю бондарихинської культури [Ромашко, 1983, с. 54-60]. Одним із прибічників "бондарихинської експансії" на "зрубну" територію є С.Й. Татаринов. На ранньому, малобудківському етапі, бондарихинські племена могли співіснувати зі залишками зрубного населення, але після відходу носіїв зрубної культури на захід відбувається формування класичної бондарихинської культури [Татаринов, 2003, с. 85]. Саме з просуванням бондарихинських племен в степову зону С.Й. Татаринов пов'язував завершення розробок Бахмутських мідних копалень [Татарінов,

2006, с. 69-79]. Така схема здається дещо спрощеною, про що неодноразово вказувалось у науковій літературі [Горбов, Литвиненко, 1998, с. 69-79; Берестнев, 2001, с. 13]. Щодо другої позиції, то пропонується теза про участь зрубного субстрату у формуванні бондарихинської культури. Із завершенням малобудківського етапу повністю зникають зрубні риси в матеріальній культурі чужого за етнічним складом бондарихинського населення [Воловик, 1995, с. 23-24; Буйнов, 2001, с. 15]. Третя позиція передбачає співіснування в одній екологічній ніші носіів бондарихинської та „фінальнозрубної" (постзрубної) культур, результатом якого стала поява синкретичних бондарихинсько-зрубних поселень [Медведев, 1999, с. 92-107; Берестнев, 2001, с. 13, с. 121-139; Мельников, 2002, с. 111-119; Корохіна, 2010, с. 6].

У руслі постзрубно-бондарихинських контактів окремої уваги заслуговує історіографія дослідження бондарихинської культури та питання її хронології. Епонімна пам'ятка була відкрита Д.Я. Телегіним ще в 1951 році [Телегін, 1956, с. 77-81; Іллінська, 1957, с. 50-64]. Вперше ознаки нової культури були сформульовані В.А. Іллінською. Тоді ж було запропоновано її поділ на три етапи: малобудківський, бондарихинський та пізньобондарихинський (бондарихинсько-чорноліський) [Іллінська, 1961, с. 26-45]. Підкреслювався її зв'язок з мар'янівською культурою [Березанская, Ильинская, 1986, с. 512-518].

Ранній (малобудківський) та розвинений (класичний) етапи бондарихинської культури датуються за знахідками речей білозерських типів, що й дало змогу синхронізувати їх з білозерською культурою XII-X ст. до н.е. Пізній етап бондрихинської культури співвіднесений з другим етапом чорноліської культури, що в абсолютних датах відповідало IX – першій половині VIII ст. до н.е. [Ильинская, 1959, с. 84; Іллінська, 1961, с. 26-45]. Трохи іншого погляду на завершальну стадію бондарихинської культури дотримувався Б.О. Шрамко. На думку дослідника, бондарихинська культура була замінена чорноліською приблизно в середині VII ст. до н.е. [Шрамко, 1962, с.127]. Ю.В. Буйнов, підтримавши трьохетапну схему періодизації, вслід за В.А. Іллінською синхронізує останній етап бондарихинської культури з

другим етапом чорноліської культури IX - серединою VIII ст. до н.е. [Буйнов, 2005, с.246-255].

Інша ситуація спостерігається в степовій зоні, де попри виділення в степу білозерської, хвалинської або іванівської культур та загалом єдності КВК, пам'ятки фінальної бронзи, що розташовані на схід від р. Молочної (Північно-Східне Призов'я, Правобережжя Сіверського Донця та Донецький кряж, Нижня Донщина тощо) важко піддаються культурній ідентифікації. Ця територія вільна від бондарихинських впливів, що надає можливість пошуку інших векторів культурного розвитку. Так, В.В. Отрощенко ставить питання щодо можливості виділення східного локального варіанту білозерської культури або взагалі Білозерської культурної спільноти [Отрощенко, 2001, с. 186; 2002, с. 23-25; 2016]. Підставою слугує поява в означених регіонах поховань, здійснених за білозерським ритуалом або в супроводі речей білозерського типу [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 140] Підкреслюється проникнення окремих представників білозерців далеко на схід та північний схід до Середнього Дону та Волги. Важливим аргументом на користь „східної активності" білозерців слугує знахідка мідеплавильних пічок зі залишками білозерського посуду на дюні Терешківський Вал у Воронезькій області [Отрощенко, 2001, с. 187]. Останнім часом автор концепції поставив під сумнів білозерську атрибуцію деяких пам'яток, розташованих на схід від р. Молочна. Приводом послугувала дискусія навколо виділення В.В. Потаповим отрадненської культури в басейні Нижнього Дону (див. нижче). Виокремлення нової культури було негативно зустрінуте донецькими дослідниками В.А. Подобєдом, А.М. Усачуком та В.В. Цимідановим. Натомість було запропоноване виділення групи фінальної бронзи України (далі ФБУ). Запропоновано було й перелік поховань, які, на думку авторів, повинні репрезентувати групу ФБУ [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 194-245]. Проте, як виявилося, частина поховань з цього списку відноситься до білозерської культури, а частина взагалі не відповідає критеріям поховань фінальної бронзи. Внаслідок ревізії у складі ФБУ залишилось лише 13 поховань. Та незважаючи на це, одним із головних

підсумків дискусії мабуть слід вважати тезу про передчасну культурну атрибуцію поховань фінальної бронзи Східної України через брак відповідних джерел [Отрощенко, 2012, с. 246-250; Потапов, 2013, с. 225-270].

Я.П. Гершкович не заперечує в цілому постзрубний характер пам'яток контактної зони, куди входить басейн Сіверського Донця, проте також пропонує обережніше ставитися до їх культурного визначення, адже витоки виділеної ним за матеріалами поселень групи кераміки західного походження можуть бути як серед білозерської культури, так і серед білогрудівсько-чорноліського населення [Гершкович, 2001, с. 69-71]. Походить ця група кераміки з Карпато-Дунайського регіону і з'являється в басейні Сіверського Донця опосередковано, "естафетним" шляхом по лісостепу через пам'ятки чорноліської культури та по степу через білозерське населення [Мелюкова, 1979, с. 37-62; Гершкович, 2001, с. 65-71; Левицкий, 2002, с. 180-205]. В такому контексті іноді важко визначити культурну належність кераміки зі західними рисами, адже деякі форми посуду та орнаменту, вочевидь, мають транскультурний характер. Другим компонентом визначена кераміка, пов'язана зі східним блоком КВК, більш точне культурне визначення якої також поки що є доволі складним завданням. Остання група - північно-східного походження та пов'язана з бондарихинською культурою [Гершкович, 1998, с. 61-92].

На виділенні окремого горизонту, який зв'язав би пізньобронзові пам'ятки з ранньозалізними, наполягає Н.К. Качалова. Зокрема, в Нижньому Поволжі Н.К. Качалова виділила самостійний культурний пласт, який репрезентовано пам'ятками нурського типу. Підкреслюється принципова відмінність кераміки нурських поселень від кераміки зрубної культури, проте відмічається її близькість зі савроматським посудом. Хронологічну позицію нурських комплексів Н.К. Качалова визначає в межах IX-VIII ст. до н.е., тобто синхронізує їх із чорногорівським етапом кіммерійської культури. За схемою Н.К. Качаловой нурські пам'ятки на Нижній Волзі існують пізніше, ніж іванівські, хоча серед керамічних комплексів нурських поселень фіксується група посуду іванівського типу [Качалова, 1989, с. 33-47]. З критикою нурської

культури, принаймні її поховальних пам’яток, виступили С.Б. Вальчак, В.І. Мамонтов та А.А. Сазонов. Згідно їх позиції, частину нурських поховань з добірки Н.К. Качалової слід віднести до чорногорівського етапу кіммерійської культури, іншу – до попередньої білозерської доби [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 23-44]. Зазначимо, що більшість дослідників віднеслись позитивно до виокремлення Нуру, проте відмічають можливість подавнення віку нурських пам’яток та їх синхронізацію з білозерською культурою [Отрощено, 2001, с. 188-189; Хреков, 2003, с. 106-107]. Для дослідження фінальної бронзи Сіверського Донця відкриття нурської групи цікаво перед усім через те, що кераміка, близька нурській, знайдена у комплексі разом із хвалинською на території лісостепової Донщини [Хреков, 2003, с. 106-107].

Термін „постзрубні” використовують С.Б. Вальчак, В.І. Мамонтов та А.А. Сазонов для конкретизації групи поховань Волго-Донщини, синхронних білозерській культурі [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 40]. Дослідники підкреслюють вимушений характер терміну, оскільки масив означених пам’яток (поховань) знаходиться ще у стадії виділення та осмислення, проте зазначають, що термін „постзрубні” здається виваженішим, ніж широко вживаний термін „пізньозрубні”. Останній варіант хоча і має інше смислове навантаження, все ж-таки вносить деяку плутанину та непорозуміння серед дослідників [Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 23-44]. Означені автори, вслід за В.В. Отрощенком територію Волго-Донщини визначають базовою для формування чорногорівської групи пам’яток на ґрунті місцевих постзрубних утворень [Отрощенко, 1993, с. 103-117; Вальчак, Мамонтов, Сазонов, 1996, с. 42].

Е.С. Шарафутдінова виділила на Нижньому Дону та Кубані пласт поховань фінальної бронзи, в яких знаходились речі білозерських типів. Проте в нижньодонських похованнях присутні багато відмінностей від суто білозерської культури, а саме: відсутність диференціації між елітними похованнями та рядовими малоінвентарними могилами, відсутність великих курганно - ґрунтових могильників, східна та південно-східна орієнтація

небіжчиків на відміну від південної у білозерців. Все це надало змогу Е.С. Шарафутдіновій вести мову лише про поширення речей білозерських типів далеко на схід серед місцевих племен пізнього (білозерського) етапу зрубної культури, які доживають до початку чорногорівського часу [Шарафутдинова, 1991, с. 184-196].

Погляди Е.С Шарафутдінової цілком поділяє В.М. Горбов, який послідовно відстоює зрубну належність пам'яток фінальної бронзи Приазов'я та пропонує повернути термін „білозерський етап зрубної культури" стосовно означених пам'яток. Головним аргументом виступає аналіз стратиграфії та знахідок з поселень північного узбережжя Азовського моря, для яких простежується послідовний розвиток від ранньозрубного до фінальнобронзового часу [Горбов, 1995, с. 52-72]. За характерними ознаками керамічного комплексу («комірці», орнаментація валиків зубчатим штампом та косою сіткою) пам'ятки Північно-Східного Призов'я включено до складу східного блоку КВК. На підставі аналізу випадків прямої стратиграфії Безіменного II, підкріпленої знахідками датуючих речей, В.М. Горбов V горизонт поселень поділяє на два горизонти: V-а та V-б. Проте, як зазначив донецький дослідник, між керамічними комплексами обох горизонтів відсутня суттєва різниця, навпаки, відмічається їх принципова близькість [Горбов, 1995, с. 52-72].

На пізньозрубній належності поховань фінальної бронзи Лівобережного степу та лісостепу свого часу наголошував В.А. Ромашко, який зібрав 16 поховань у Дніпро-Донському межиріччі, куди увійшли два поховання з басейну Сіверського Донця [Ромашко, 1999, с. 119-138]. Головними критеріями відбору джерел дніпропетровський дослідник вважав територіальну відповідність "пізньозрубній", у розумінні В.А. Ромашка, культурі, наявність інвентарю "пізньозрубного" або "білозерського" типів, східну орієнтацію небіжчиків [Ромашко, 1999, с. 119-138]. Подальша еволюція поглядів В.А. Ромашка на проблеми фіналу доби бронзи призвела до введення ним терміну „зрубно-білозерська культура" [Ромашко, 2001, с. 50-53], хронологічні

рамки якої повинні співпадати з формуванням спільності КВК, тобто XIV/XIII – X ст. до н.е. Отже, „зрубно-білозерська культура” у розумінні В.А. Ромашка повинна включати II сабатинівський та фінальнобронзовий горизонти Сіверського Донця Т.О. Шаповалова, IV - V горизонти Призов’я за В.М. Горбовим, „постзрубні” пам’ятки за термінологією Я.П. Гершковича. На думку В.А. Ромашка використання терміну „зрубно-білозерська культура” повинно було відображати, з одного боку, генетичний зв’язок зі зрубною культурою, з іншого - підкреслювати її хронологічне становище [Ромашко, 2001, с. 50-53]. Наступним кроком у трансформації поглядів В.А. Ромашка стосовно культурної атрибуції пам’яток фіналу доби бронзи стала заміна терміну «зрубно-білозерська культура» на «богуславсько-білозерську» [Ромашко, 2013, с. 6]. Використання в назві культури терміну «богуславська» вочевидь спрямоване на підкреслення незалежного від зрубної культури статусу нового культурного утворення.

Викликає запитання поширення богуславсько-білозерської (далі ББК) культури на XIII ст. до н.е. (етап прото-ББ). Аналіз залучених джерел, які повинні репрезентувати етап прото-ББ свідчить на користь їх належності ще до періоду БМЗК-2. Так, наприклад, з наведених у монографії В.А. Ромашка ілюстраціях з житла 2 поселення Богуслав-1 походять 23 фрагменти кераміки, з них лише чотири відповідають критеріям фіналу доби бронзи: валик з косою сіткою на плічках або на шийці посудини, вдавлення трісочки з негативами на внутрішній стороні, «комірець». Три фрагменти нагадують катакомбну або бабинську кераміку, ще 16 уламків репрезентують БМЗК другого етапу. Бронзовий кинджал зі житла 2 має аналогії серед кинджалів красномаяцького типу сабатинівської культури, тобто також відповідає за часом БМЗК. В нижньому горизонті святилища 1 з 14 фрагментів, наведених в ілюстраціях, лише один має ознаки фінальної бронзи – розімкнений валик, кінець якого звисає на плічко посудини. В верхньому горизонті святилища 1 кераміка фінальної бронзи в ілюстраціях взагалі відсутня. Теж саме стосується споруд Іллічівського поселення, також залучених до періоду прото-ББ. Наприклад, в

житлі 7 з 58 наведених в ілюстраціях малюнків лише 5 відповідають ознакам фінальної бронзи, в житлі 6А зі 48 фрагментів лише чотири, в житлі 8 - із 33 лише один, в житлі 11 - з 14 лише 3, в житлі 10 з 28 лише 1 фрагмент нагадує кераміку фінальної бронзи. Всі інші фрагменти репрезентують БМЗК другого етапу. Враховуючі дюнний характер пам'ятки, можна припустити випадковість надходження кераміки фінальної бронзи в споруди Іллічівського поселення. До горизонту ББК-1 потрапили й уламки посуду мало половецького типу з поселення Червонохиженці-2 [Ромашко, 2013, рис. 41, 5]. Фактично джерельна база етапу прото-ББ складається з поселень БМЗК-2, в які випадково потрапили уламки посуду фінальної бронзи та більш раннього часу: БМЗК-1 та Бабине. Така сама ситуація зафіксована в будівлі 4 ПЗК на Давидо-Микільському поселенні, в заповненні якої знайдені чотири уламки бондарихинського посуду. Проте, більшість знахідок, в тому числі на дні споруди, належить до ПЗК, що й послугувало підставою для датування будівлі покровським часом.

В.В. Потапов, неодноразово звертаючись до питання культурної ідентифікації пам'яток фінальної бронзи сусідньої з Сіверським Донцем Нижньої Дощини, відзначав генетичний зв'язок мешканців поселень перехідної доби з попереднім зрубним населенням [Потапов, 2001, с. 33-35]. В той же час, поховання демонструють суттєвіші відмінності від попередньої доби: наявність південної орієнтації небіжчиків, характер супроводжуючого інвентарю (білозерські бронзові кинджали з паралельними лезами, білозерський посуд, точила з отвором або жолобком для підвішування, кістяні трапецієвидні кружала), що зближує їх з похованнями білозерської культури [Потапов, 2000, с. 62-69]. В.В. Потапов вказує на наявність поряд з південною орієнтацією східної орієнтації небіжчиків та пропонує загалом для пам'яток фінальної бронзи Нижнього Дону вживати термін "постзрубні", вважаючі їх складовою частиною східного блоку КВК [Потапов, 2001,с. 224-229; 2000, с. 62-69]. Згодом у своєму дисертаційному дослідженні він виділяє окрему отрадненську культуру, яка охопила постзрубні пам'ятки окресленого регіону. За характерними ознаками керамічного посуду (орнаментація валиків "косою

сіткою", валики з "вусами", "комірці") нововиділена культура займає місце у східному блоці КВК. В.В. Потапов звернув увагу на чимало спільних рис у поховальному ритуалі отрадненської та чорногорівської етапу кіммерійської культури початку раннього залізного віку, вважаючі отрадненську культуру одним із субстратів при формуванні чорногорівської групи пам’яток [Потапов, 2010, с. 14-19].

Чіткість критеріїв виокремлення поховань отрадненської культури на тлі комплексів доби бронзи та раннього заліза дозволяє використовувати їх стосовно інших територій. Територіальна близькість ареалу отрадненської культури з масивом Сіверсько-Донецьких пам'яток дозволяє застосувати вже відпрацьовану методику для виділення поховань фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу.

1.3. Висновки до першого розділу.

Таким чином, в історії дослідження пам’яток фінальної бронзи Сіверського Донця та Донецького кряжу виділяються три етапи: довоєнний, післявоєнний та сучасний. Довоєнний етап розпочинається в 20-ті роки XX ст. та триває до 1941 року, другий – з перших повоєнних років і до завершення роботи новобудовних експедицій, третій етап охоплює 90-ті роки XX ст. та початок 2000 років XXI ст. Саме для третього етапу характерним є цілеспрямований пошук та дослідження пам’яток фінальної бронзи в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє зробити деякі спостереження стосовно проблематики фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця, адже культурна ідентифікація пам’яток регіону, супроводжуючись проблеми з їх виділенням, залишається вкрай дискусійною темою та значною мірою носить термінологічний характер. Більшість дослідників погоджуються з тезою про участь місцевих зрубних племен у формуванні пам’яток фінальної бронзи, проте розходяться в їх інтерпретації. Означене явище призвело до залучення пам’яток фінальної бронзи басейну

Сіверського Донця до складу різних археологічних культур: білозерської, зрубної, богуславсько-білозерської, іванівської, отрадненської тощо [Отрощенко, 2001, с. 181; Горбов, 1995, с. 52-72; Шарафутдінова, с. 184-196; Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 245 Ромашко, 2013, с. 17-49; Колев, 2008, с. 208-240; Потапов, 2013, с. 250-254].

Проблема поглиблюється існуючим дисбалансом між поховальними та поселенськими пам'ятками, адже останні явно кількісно переважають. Водночас, різниця між керамічними комплексами поселень фінальної бронзи та попереднім другим етапом БМЗК менш суттєва, ніж це простежується при зіставленні поховальних пам'яток.

В узагальненому вигляді існуючі варіанти можна звести до 5 гіпотез.

1. Зрубна гіпотеза [Горбов, 1995, с. 52-72; Шарафутдінова, 1991, с. 184-196; Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с.194-245] передбачає існування пізньозрубного/фінальнозрубного етапу зрубної культури, датованого XII – X ст. до н.е. На сьогоднішній день зрубна гіпотеза поступово відходить у площину історіографічної традиції [Потапов, 2013, с. 226]. Стратиграфічні спостереження на поселеннях пізнього бронзового віку басейну Сіверського Донця свідчать як про окреме положення об'єктів з постзрубною керамікою, так і про їх пізній вік відносно об'єктів БМЗК-2. Детальне зіставлення на рівні поховального ритуалу (розділ 4), кераміки, домобудівництва (розділ 3) свідчать про наявність принципових відмінностей між горизонтами БМЗК-2 та фіналу доби бронзи за всіма зазначеними параметрами. З найбільш значущих відмітимо появу південної орієнтації небіжчиків, зникнення традиції долучення керамічного посуду до поховання, появу ножів з паралельними лезами та точил з жолобками або отворами для підвішування – непрямої вказівки на появу залізних виробів. В домобудівництві з'являються наземні або незначно заглиблені споруди з новою технікою кладки стін. В кераміці відбуваються зміни в формах та орнаментації посуду, з'являються корчаги та кубки. Змінюється розташування наліпного валика - з шийки він переміщується на плічко. В його декорі частіше використовують навскісні хрести, сітку, нерідко

зустрічається поєднання валикового та прокресленого орнаменту на одній посудині. Серед нових орнаментальних прийомів відзначимо появу "перлин", "комірців", наскрізних проколів на шийці або ж під вінцям. Перелічені ознаки не відомі на посуді як попереднього етапу БМЗК-2, так і в більш ранній період БМЗК-1. Виявлені елементи схожості між керамікою БМЗК-2 та фіналу доби бронзи скоріше вказують на генетичну спорідненість, а не належність до однієї археологічної культури [Отрощенко, 2001, с. 159-162; Потапов 2001, с. 224-229; 2016, с. 68-69; Шаповалов, 1976, с. 165-166; Гершкович, 1990, с. 56-57; 1998, с. 81-84; Горбов, 1995, с. 58-66].

2. Білозерська гіпотеза пройшла два етапи в своєму розвитку. Спочатку пам'ятки фіналу доби бронзи розглядались як пізній, білозерський етап зрубної культури [Тереножкин, 1961, с. 191-197; 1965, с.63-85; Лесков, 1971, с. 75-91; Отрощенко, 1981, с. 22]. Виокремлення білозерського етапу в окрему археологічну культуру та встановлення її східного кордону вздовж Дніпро-Молочанського межиріччя одночасно поставило питання щодо виявлення білозерських пам'яток на схід від позначеної межі [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 131-143]. Згодом, В.В. Отрощенко запропонував розглядати пам'ятки Приазов'я, Сіверського Донця та Нижньої Донщини як окремий, східний варіант білозерської культури [Отрощенко, 2001, с. 186]. В даний час автор концепції відмовився від білозерської атрибуції пам'яток, розташованих на схід від Дніпра, на користь інших варіантів (отрадненська, богуславсько-білозерська культури) [Отрощенко, 2012, с.246].

3. Іванівська гіпотеза була запропонована Ю.І. Колєвим. Згідно цієї версії пам'ятки басейну Сіверського Донця та більшої частини Лівобережної України залучаються до складу іванівської (хвалинської) культури. Для ілюстрації проникнення представників івнівської культури на захід використані матеріали Усова Озера, Іллічівки, Глибокого Озера-2, Пилипчатиного, Провалля, а також нечисленні поховання БМЗК-2 з кубками на піддоні. Одночасно було подавнено її вік до XV/XIV - XIII/XII ст. до н.е. [Колев, 2008, с. 208-240]. Таким чином, іванівська гіпотеза у розумінні Ю.І. Колєва виглядає як

поступове розселення носіїв іванівської культури зі сходу на захід, із Поволжжя на Сіверський Донець та Дніпровське Лівобережжя.

4. Отрадненська гіпотеза. Отрадненська культура була виділена В.В. Потаповим в 2010 р. на матеріалах Нижньої Донщини. Власне, територія басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу до ареалу отрадненської культури залучена не була. Навпаки, В.В. Потаповим підкреслюється відмінність між похованнями фінальної бронзи Лівобережної України та отрадненськими [Потапов, 2013, с. 250-254]. В даному випадку мова йде про інтерпретацію окремих комплексів, а конкретніше - про поховання 1 кургану 1 могильника Октябрьський I, залученого В.В. Потаповим до добірки отрадненських поховань. Однак, територіальна близькість Октябрьского I могильника[2] до Сіверсько-Донецького масиву пам'яток дозволила залучити цей комплекс до вибірки поховань фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу (розділ 4) [Пробийголова, 2012, с. 42-46; 2014, с. 18]. З цього приводу зазначимо, що питання співвідношення отрадненських та лівобережно-українських поховань вже дискутується в спеціальній літературі.

5. Богуславсько-білозерська гіпотеза. Богуславсько-білозерська культура була виділена В.А. Ромашком в 2011-2013 р.р. на матеріалах пам'яток Лівобережної України. Територія басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу повністю залучена до складу культури [Ромашко, 2013]. Відзначимо, що зіставлення богуславсько-білозерської культури з пам'ятками басейну Сіверського Донця проводилось на обмеженій добірці матеріалів. Особливо це стосується поховань, з яких фактично були задіяні лише Рай-Стародубівка п.1 та Клинове п.1 [Ромашко, 2013, с. 297]. З приводу датування фіналом доби бронзи поховання з Клинового вже висловлювались сумніви (розділ 1). Тобто фактично залишається лише одне поховання з Рай-Стародубівки. Поселенські матеріали використані в більшому обсязі. Однак і в цьому випадку джерельна база звужується до невеликого відрізку лівого берега Сіверського Донця в межах Кремінського району Луганської та Краснолиманському району

[2]Могильник Октябрьський-I розташований поблизу кордону між Луганської та Ростовськими областями

Донецької областей (Іллічівка, Усове Озеро, Глибоке Озеро-2, Діброва та інші). Не задіяними залишаються поселення басейну р. Лугань та Донецького кряжу (за винятком Картамиської колекції кераміки кінця доби бронзи). Суттєво збільшена джерельна база, яка нараховує 21 поховання та 72 поселення, дозволяє знову провести зіставлення пам'яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця з матеріалами суміжних територій, але вже на якісно іншому рівні.

Окремої уваги заслуговує позиція Я.П. Гершковича стосовно культурно-хронологічної ситуації на території, раніше зайнятої носіями зрубної культурно-історичної спільності. Критика богуславсько-білозерської культури як утворення, до якого увійшли різні за часом та культурною належністю пам’ятки, разом із запереченням існування білозерської культурної спільноти залишають можливість для іншого трактування постзрубної (пост-БМЗК) культури. Не виключається можливість об’єднання постзрубних пам’яток в рамках іванівсько-отрадненської спільності [Гершкович, 2017, с. 194-195].

РОЗДІЛ 2
СТРАТИГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ДОБИ БРОНЗИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДОНЦЯ ТА ДОНЕЦЬКОГО КРЯЖУ

2.1. Методичні аспекти відбору джерел.

Дослідження поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу щільно пов’язане з проблемою їх виокремлення із загального масиву пам’яток доби пізньої бронзи. Генетична спорідненість пам’яток постзрубного горизонту з попереднім періодом БМЗК-ІІ знайшла відображення в загальній схожості основних ознак керамічних комплексів. Подібне явище призводить до труднощів з культурно-хронологічним визначенням окремих об’єктів. Деякі з виявлених у попередні часи споруд постзрубного горизонту інтерпретувались як пізньозрубні (Усове Озеро, житла 8, 10, 12, 14) або валикові пізнього етапу БМЗК («комірцева» кераміка з Червоного Озера) [Березанская, 1990, с. 120, 122, 124-125; Бровендер, 2011, с. 134-138]. З іншого боку, частина об’єктів, кераміка яких має ознаки БМЗК-ІІ, була залучена В.О. Ромашком до постзрубного горизонту у складі богуславсько-білозерської культури (етап прото-ББК): Іллічівка, житла 6а – 11, господарчі споруди 1а та 2, Усове Озеро, житло 3 [Ромашко, 2013, с. 283-284]. Враховуючі ці обставини, цілком логічним здається виокремлення відповідних горизонтів поселень басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу з метою їх подальшого зіставлення за наступними показниками: планіграфія поселень, домобудівництво, керамічний посуд, вироби з каменю, кістки та металу. Кінцевою метою такого зіставлення має бути визначення чітких критеріїв розмежування комплексів БМЗК-ІІ та постзрубного горизонту.

Відбір джерел другого етапу БМЗК для подальшого дослідження відбувався на підставі аналізу керамічного комплексу з поселень (докладніше у розділі 3). Діагностичними показниками у порівнянні з попереднім етапом БМЗК-1 слугували наявність одинарного наліпного валика на шийці посудини,

домінування профільованих форм посуду (горщиків) у складі керамічних колекцій, присутність кераміки «східного» походження: сусканської або федорівської [Литвиненко, 1994, с. 55-56; Гершкович, 1998, с. 70, рис.5; с. 75-76, Отрощенко, 2001, с. 159; Бровендер, 2012, с. 107-108]. В основі цього твердження лежить розроблена Р.О. Литвиненком періодизація поховань зрубної КІО басейну Сіверського Донця на підставі аналізу курганної стратиграфії [Литвиненко, 1994]. Згідно цієї схеми кераміка з поховань верхнього стратиграфічного горизонту (V горизонт за Р.О. Литвиненком) має низку специфічних ознак у порівнянні з ранішими за часом горизонтами: орнаментація наліпним валиком на шийці або під вінцем та, головне, наявність посуду, орнаментованого в «східному» (федорівському, черкаскульському, сусканському) стилі, пишно орнаментованих кубків на піддоні. Чіткість визначених критеріїв, підкріплених даними курганної стратиграфії, дозволяє їх використати при аналізі керамічних комплексів з поселень та, в першу чергу, для ідентифікації об’єктів БМЗК-2 [Бровендер, 2012, с. 107-108].

Висновки, зроблені Р.О. Литвиненком на підставі аналізу курганної стратиграфії, знаходять підтвердження під час розкопок поселень. В тих випадках, коли вдалося зафіксувати пряму вертикальну стратиграфію, споруди керамікою, характерною для V горизонту Р.О. Литвиненка (БМЗК-2 за В.В. Отрощенком) перекривають об’єкти з керамікою, яка відповідає ознакам посуду IV горизонту (БМЗК-1 за В.В. Отрощенком). На Іллічівському поселенні житло 6А (другий сабатинівський горизонт за Т.О. Шаповаловим) перекриває житло 6 (перший сабатинівський горизонт за Т.О. Шаповаловим) [Шаповалов, 1976, с. 151-152]. На поселенні Зимогір’я в житлі 1 простежено два рівня підлоги: 1А та 1Б. Горизонт 1Б (нижній) за ознаками керамічного комплексу відповідає IV горизонту Р.О. Литвиненка, а горизонт 1А (верхній) відноситься вже до V горизонту. На Зимогірському поселенні досліджено комплекс блокованих між собою споруд 6 та 4. Серед загальної маси кераміки виявлено низку речей, характерних для V горизонту (БМЗК-2): ніжка від кубка, орнаментоване навскісною сіткою денце посудини, уламок тонкостінної

посудини, орнаментованої на плічках горизонтальним пояском із прокреслених ліній та розташованими нижче заштрихованими трикутниками. Останній фрагмент майже повністю ідентичний посудині з поховання 2 кургану 3 в Сокільниках, розташованому за 25 км на північ від Зимогір'я. Поховання віднесено Р.О. Литвиненком до V горизонту [Литвиненко, 1994, с. 323, рис. 76, 9]. На Давидо-Микільському поселенні на підлозі споруд 2 та 5 знайдено кілька посудин, які знаходять прямі аналогії серед кераміки сусканської культури: плаский зріз вінця, скошений всередину посудини, двозональна композиція орнаменту з горизонтального пояска та розташованих нижче заштрихованих ромбів або трикутників, «ялинки», лискована зовнішня поверхня. На поселенні Усове Озеро серед матеріалів житла 3 знайдено уламок горщика (кубка на піддоні?), орнаментованого в «східному» стилі. На поселенні Провалля-Грушова балка знайдено уламки глиняної ливарної форми, зворотній бік якої прикрашений федорівським орнаментом [Татаринов, 1979, с. 258 - 265]. З поселення Пилипчатине (заповнення зольника) біля Бахмутських міднорудних копалень походить серія кераміки, яка має аналогії серед посуду сусканської культури [Татаринов,1977, с. 200, рис. 7, 2, 15, 17].

За аналогічним принципом виділено й відповідний горизонт поселень постзрубного часу. Критеріями для відбору джерел слугували специфічні ознаки керамічного посуду у поєднанні зі стратиграфічними спостереженнями. На відміну від попередньої доби поховання фінальної бронзи майже не відомі і, відповідно, для них відсутні хронологічні побудови на зразок схеми Р.О. Литвиненка для ЗКІО. Тому для визначення ознак керамічного комплексу задіяні матеріали синхронних за часом культур сусідніх регіонів: білозерської, хвалинської (іванівської), саргаринсько-олексіївської, маклашеєвської. Дослідники виділяють низку ознак, притаманних для культур фінальної бронзи: розташування валика на плічках посудин або в місці переходу шийки в плічко, розімкнутий звисаючий валик з «вусами», декорування валика навскісними відбитками або навскісними хрестами гладкого чи зубчастого штампа. Інколи наліпний валик поєднується з відбитками зубчастого штампа на тулубі,

прокресленим геометричним орнаментом (заштриховані трикутники верхівками вниз), трикутним в профілі «комірцем» на вінцях. Зовнішня та внутрішня поверхні часто вкривались паралельними розчосами. Такі орнаментальні прийоми використовувались на посуді іванівської та саргаринсько-олексіївської культур [Колєв, 2008, с. 213-214; Зданович, 1983, с. 75, рис. 1]. Подібний посуд зустрічається й на поселеннях фінальної бронзи Подніпров'я [Гершкович, 1998, с. 74, рис. 8, 1-2, с. 78-80, рис. 10-12; Берестнев, 2001, с. 13; Куштан, 2012, с. 250-254, рис. 4; Ромашко, 2013, с. 132]. Для поселень фіналу доби бронзи характерна наявність каннельованого посуду, лискованих кубків з прокресленним або штампованим орнаментом, характерним для білозерської та білогрудовсько-чорнолісської культур – група «західного» походження за Я.П. Гершковичем [Гершкович, 1998, с. 61-92]. З атабаєвською, межовською, маклашеєвською культурами пов'язують розповсюдження трикутного в профілі «комірця» по краю вінця [Куштан, 2012, с. 254]. З групою кераміки північного походження, насамперед бондарихинською культурою, пов'язують появу «перлинного» орнаменту на посуді фінальної бронзи [Гершкович, 1998, с. 81; Берестнев, 2001, с. 13]. Кераміка бондарихинської культури входить до складу керамічних комплексів постзрубних поселень. Проте, як правило, вона не утворює більшості та локалізується на невеликій площі в межах поселення. В той же час, «комірці», як «перлини», зустрічається на посуді тшинецько-комарівського культурного кола (далі ТКК), насамперед на кераміці сосницької культури, тому не можна виключати інші витоки цієї традиції [Березанская, 1972, с. 122; Артеменко, 1987, с. 106-113, с. 210-211, рис. 51-52; Гершкович, 1998, с. 81].

Стратиграфічні спостереження на поселеннях басейну Сіверського Донця свідчать про пізню по відношенню до споруд БМЗК-2 позицію об'єктів з керамікою із зазначеними вище ознаками. На Давидо-Микільському поселенні споруда 2А, на підлозі якої знайдено горщик з «комірцем» та валиком на плічках, перекривала житло 2. На поселенні Зимогір'я житло 2 з «комірцевою» керамікою перекривало житло 1А, кераміка якого відповідає ознакам посуду

БМЗК-2. Житло 3 з керамікою, аналогічною кераміці із житла 3, перекривало яму (колодязь?) з керамікою БМЗК-2. Житло 7, в якому знайдено уламки посуду, орнаментованого валиками на плічках, «комірцем» або з загостреним у профілі вінцем, перекривало споруду 6, кераміка якої відповідає ознакам посуду БМЗК-2. Частина об'єктів віднесена до фінальної бронзи на підставі відповідності кераміки ознакам посуду постзрубного горизонту. На підлозі житла 9 Давидо-Микільського поселення знайдено уламки посудин, орнаментовані «перлинами», валиками у поєднанні з прокресленим орнаментом на тулубі. На поселенні Усове Озеро переліченим ознакам відповідає посуд з жител 8, 10, 12 та 14: розімкнений валик зі звисаючими «вусами», розташування валика на плічках, розчоси зовнішньої поверхні [Березанская, 1990, с. 120, табл. VI; с. 122, табл. VIII; с. 124, табл. X; с. 125, табл. XI]. На Іллічівському поселенні до білозерського горизонту Т.О. Шаповалов відніс житло 12. Кераміка білозерського горизонту Іллічівки орнаментована валиками з «вусами», валиками з косими насічками, ламаними лініями. Зрідка зустрічаються розчоси поверхні [Шаповалов, 1976, с. 166-167, рис. 8]. Відповідні горизонти фінальної бронзи Я.П. Гершкович виділив на поселеннях Діброва та Глибоке Озеро-2, кераміка яких відповідає ознакам постзрубного часу [Гершкович, 1990, с. 57-59; 1998, с. 80, рис. 12, 1-3]. Споруди бондарихинської культури досліджені В.М. Горбовим та А.М. Усачуком на поселенні Оріхово-Донецьке IV [Горбов, Усачук, 2001, с. 15-45]. Ю.М. Бровендер виділив шар бондарихинської культури на поселенні Лиман [Бровендер, 1993, с. 148-174].

2.2. Стратиграфічні колонки поселень.

Одним з основних методів для виділення горизонтів поселень заключного періоду доби бронзи наряду з типологічними та культурно-хронологічними зіставленнями кераміки є стратиграфічний. На сьогодні в басейні Сіверського Донця стратиграфічні колонки складені для наступних пам'яток: Зимогір'я;

Давидо-Микільське, Мечетне-1, Усове Озеро - випадки вертикальної стратиграфії; Іллічівка - випадок горизонтальної стратиграфії. До кола "чистих", гомогенних поселень слід віднести Оріхово-Донецьке IV. Слід зауважити, що до вибірки не потрапили ті пам'ятки, обсяг публікацій яких не дозволяє отримати повноцінне уявлення щодо характеру джерела.

Давидо-Микільське. Пам'ятка розташована за 1 км на схід від с. Давидо-Микільське Луганської області на правому березі р. Сіверський Донець в місці виходу балки в долину ріки. Загальна розкрита площа культурного шару доби бронзи дорівнює 1313 м^2, досліджено 8 будівель, в трьох випадках між ними відмічена пряма вертикальна стратиграфія. За результатами зіставлення отриманих даних вдалося виділити чотири послідовні періоди Давидо-Микільського поселення (рис. Б.5.84).

До першого періоду віднесені будівлі 4, 6, 10, 14, ями 19-21. Всі споруди мають прямокутну форму в плані, орієнтовані довгою віссю по лінії Північ-Південь (будівлі 6, 10) або Схід-Захід (будівлі 4, 14). Для будівлі 14 можливо реконструювати Г-подібну форму плану. За характером знахідок виділяються дві групи об’єктів: будівлі другого етапу ПЗК та будівлі першого етапу БМЗК. Керамічний комплекс ПЗК-2 характеризує домінування банкуватих посудин, вкритих неглибокими розчосами та відсутність валикової орнаментації (рис. Б.5.84, 3, 4). В цілому, кераміка із першої групи об’єктів раннього горизонту Давидо-Микільського поселення близька до посуду третього та четвертого етапів поселення ПЗК Капітанове-І. Вік пізніх горизонтів Капітанове-І Ю.М. Бровендер визначає в рамках періоду ПЗК-2 [Бровендер, 2000, с. 177-181, рис. 3]. Керамічний комплекс із об’єктів БМЗК-1 репрезентовано банкуватими посудинами, меншою кількістю горщиків. В орнаментації переважає одинарний, рідше подвійний наліпний валик під вінцям або на шийці посудини. Зустрічається шнуровий орнамент у вигляді спірально закручених ліній. Декілька уламків можливо віднести до бабинського типу. Серед інших знахідок виділяється бронзовий ніж з трикутним лезом та сплощеним кільцевим упором (рис. Б.5.84, 6).

До другого періоду Давидо-Микільського поселення віднесенні будівлі 2 та 5. За формою керамічний комплекс поділяється на три типи: банки, горщики та гостроребериий посуд. Банок та горщиків приблизно порівну – відповідно 40 та 46 екземплярів. Лише один фрагмент можливо віднести до гостроребериого типу. В орнаментації використовуються наліпні валики – 34% від загальної кількості орнаментованого посуду. Валик розташований на шийці посудини – 65,4%, рідше на плічках – 19,2%, в одиничних випадках по краю вінця – 7,7%. До рідкісного типу рельєфного орнаменту віднесений наліпний валик, який утворює меандр у верхній третині посудини (рис. Б.5.84, 9).

Інші варіанти орнаменту репрезентовані навскісними або вертикальними насічками – 6 екз., пальцево-нігтьовими відбитками - 7 екз., трикутними, круглими, овальними відбитками – 6 екз., прокресленими лініями – 2 екз., відбитками шнура – 1 екз., зубчастого штампу - 5 екз.

В комплексах другого етапу БМЗК з'являється посуд сусканського типу. Мова йде про розвал банкуватої посудини з пласким, скошеним до центра вінцем на підлозі будівлі 2 Давидо-Микільського поселення (рис. Б.5.84, 10). Зовнішня поверхня лискована, в верхній третині відбитками зубчастого штампу нанесена складна двохзональна композиція. Верхня, бордюрна зона утворена з двох паралельних поясків, один з яких заповнений навскісними відбитками зубчастого штампу. Друга, основна, зона розміщена на тулубі посудини в місці його найбільшої ширини, заповнена заштрихованими ромбами. На підлозі будівлі 5 знайдено розвал банкуватої посудини з пласким, скошеним до центру вінцем. Композиція орнаменту також поділяється на дві зони. Бордюрна зона заповнена двома прокресленими горизонтальними паралельними лініями. Основана зона заповнена багаторядною прокресленою ялинкою, яка займає верхню третину посудини (рис. Б.5.84, 11). Складна багатозональна композиція з прокреслених паралельних ліній та ялинок нанесена на поверхні горщикоподібної посудини, знайденої в заповнення будівлі 2 (рис. Б.5.84, 12). В культурному шарі на схилі тераси знайдено ніжку від кубка, орнаментовану горизонтальними прокресленими лініями.

До третього періоду віднесені будівлі 2а та 9. Форма споруд нагадує будівлі попереднього етапу. Насамперед, Г-подібна форма плану будівлі 9 майже ідентична будівлі 2, в той час як для спорудження будівлі 2а було використано котлован будівлі 2 (БМЗК-2). Керамічний комплекс третього періоду близький до посуду БМЗК-2. Відмінність проявляється у кількості різних типів посуду, засобах та прийомах орнаментації. Переважають профільовані типи, насамперед горщики – 32 екз. Однак зазначимо, що банки повністю не зникають. Нараховано 19 екз., що утворює не менше 31,1% від загальної кількості. Зовнішня поверхня ретельно загладжена. На третьому етапі знову з'являються дрібні різнонаправлені розчоси зовнішньої поверхні посудин. Кількість кераміки з рельєфним орнаментом сягає 45 екз. (69,2%), із них на 37 екз. – наліпний валик, в інших випадках – вертикальні та горизонтальні наліпи, „комірці". Частка „комірцевої" кераміки серед Давидо-Микільської колекції невелика – всього 6 екз. (9,2%). Привертає увагу розвал горщика, знайденого на підлозі житла 2а. Горщик має виражені плічка, коротку циліндричну шийку та вертикально розташоване вінце з трикутним у перетині „комірцем" (рис. Б.5.84, 14). На плічках ледь помітний наліпний валик, орнаментований відбитками зубчастого штампу. Зовнішня поверхня вкрита дрібними паралельними розчосами.

Як і раніше, в декорі наліпного валика використовувались навскісні відбитки зубчастого штампу, насічки, пальцеві відбитки. Разом з тим, з'являються деякі інновації: використовується ламана лінія, навскісні хрести, „ялинка". Нерідко наліпний валик супроводжується розташованими нижче навскісними або ламаними лініями, „драбинками", косою решіткою, „ялинкою", відбитками зубчастого штампу (рис. Б.5.84, 15, 16). На деяких посудинах валик розімкнутий, зі звисаючими або розташованими один над одним кінцями. Змінюється розташування валика на посудині. В 58,6% випадків валик розміщений на плічках або в основі шийки. Проте, в 44% випадків валик, як і раніше, знаходиться на шийці посудини.

До кола нових орнаментальних прийомів віднесені „перлини” з негативами на внутрішній поверхні посудини (рис. Б.5.84, 17). В Давидо-Микільській керамічній колекції „перлини” зафіксовані виключно на посуді баночного типу, часто з Т-подібним у профілі вінцем, характерним для кераміки попередніх етапів пам’ятки.

Інші типи орнаментації репрезентовані рядами пальцево-нігтьових відбитків, інколи у поєднанні з рядами навскісних ліній та насічок - 3 екз. (рис. Б.3.41, 9; рис. Б.3.42, 5-6; рис. 43, 3), відбитків шнура - 1 екз. (рис. Б.3.44, 3), зубчастого – 1 екз. та гусеничного штампа – 1 екз., „ялинками” – 2 екз., навскісними хрестами – 2 екз. (рис. Б.3.42, 7, 9), краплеподібними вдавленнями – 2 екз. (рис. Б.3.41, 10-11).

Найбільш дискусійним є виділення четвертого періоду Давидо-Микільського поселення, до якого віднесені будівля 13, золиста лінза поруч з будівлею та знахідки з верхньої частини заповнення південного котловану будівлі 2. Підставою для виділення четвертого етапу стали стратиграфічні спостереження. Насамперед, підлога будівлі 13 була впущена в культурний шар, в якому знаходилась кераміка третього періоду пам’ятки. Керамічний комплекс з підлоги будівлі 13 по ряду показників суттєво відрізняється від посуду третього горизонту, що дозволило виділити останній, четвертий період поселення. Більшість фрагментів із зольної плями виявилися частинами від розвалів, знайдених на долівці будівлі 13. Позатим, у верхній частині південної камери будівлі 2 знаходилось компактне скупчення кераміки пізнього етапу бондарихинської культури (рис. Б.3.56-57). Від нижньої частини будівлі 2 верхня частина була відділена прошарком намивного ґрунту. Можливо, мова може йти про погано збережену підлогу слабко заглибленої будівлі 2б, контури якої умовно реконструюються по профілях бровок. Серед посуду бондарихинської культури знайдено розвал горщика з масивними вертикальними наліпними валиками на тулубі (рис. Б.3.38, 1). Зазначимо, що такий саме горщик знаходився на підлозі будівлі 13 (рис. Б.5.84, 20). Отже,

наведені дані свідчать про синхронність перелічених об’єктів та дозволяють поєднати їх в рамках самостійного хронологічного горизонту.

Нечисленний керамічний комплекс четвертого горизонту представлено майже виключно посудом профільованих форм, серед яких можливо виділити два типи: горщики – 7 екз. та корчаги – 1 екз. (рис. Б.5.84, 19). Лише два фрагменти відносяться до баночного типу. Єдиний зразок корчаги представляє собою розвал верхньої частини посудини з вузькою шийкою, яка різко переходить у випуклий тулуб. На плічках розташований широкий хвилястий наліпний валик, розділений недбало нанесеними навскісними лініями (рис. Б.3.46, 1).

Повністю переважає рельєфна орнаментація: наліпні валики на плічках посудин, овальні наліпи. До архаїчного типу можна віднести уламок горщика з трикутним у перетині валиком на шийці, нижче якого прокреслено ламані лінії. До кола рідкісного різновиду орнаментації віднесено вертикально розташований наліпний валик на тулубі посудини (рис. Б.3.38, 1; рис. Б.3.45, 1-3). В якості аналогій можна було б згадати вертикальний валик на тулубі деяких посудин сабатинівської культури [Куштан, 2002, с.29, рис.1, 11]. В той же час, на синхронних сабатинівським пам’яткам поселеннях другого етапу БМЗК басейну Сіверського Донця подібна кераміка невідома. Невідома вона й в комплексах третього горизонту Давидо-Микільського та Зимогір'я. В якості інших прототипів вертикальним валикам на тулубі посудин четвертого горизонту можливо слід розглядати горщики кизил-кобинської культури Криму [Кравченко, 2010, с.171, рис.89, 5].Відомі вони й на посуді донгальського типу Центрального Казахстану [Ломан, 1987, с.122, рис.5, 1-2; Бесейнов, Ломан, Касеналин, 2013, с. 59-73]. Обидві групи пам’яток відносяться до кінця фіналу доби бронзи, що цілком узгоджується із стратиграфією Давидо-Микільського поселення.

Про відносно пізній вік четвертого горизонту Давидо-Микільського свідчать знахідки пізньобондарихинської кераміки в верхньому шарі заповнення будівлі 2. Всього знайдено уламки приблизно від 45 посудин (рис.

Б.3.56-57). Представлено посуд виключно профільованих форм. Вінця відігнуті назовні, коротка шийка переходить в випуклий в середній частині корпус. Кераміка тонкостінна (товщина стінок 0,5-0,7 см). Зовнішня поверхня ретельно загладжена, іноді має ознаки лискування. Орнамент представлений відбитками круглої палички, „перлинами", „бантичними" защипами, навскісними насічками. В одному екземплярі зустрінутий вертикально розташований наліп видовженої форми. Уламки посуду з геометричним орнаментом (2 екз.) знаходять аналогії в чорноліській культурі [Тереножкин, 1961,с. 65-72, рис.41, рис.44, 7-8]. Чорноліські паралелі простежуються й на фрагменті келихоподібної посудини з горизонтальними каннелюрами на плічках (рис. Б.3.56, 3). Привертає увагу уламок посудини з наскрізними проколами під вінцям (рис. Б.3.56, 6). Як відомо, наскрізні проколи з'являються на кераміці бондарихинської культури на третьому, заключному етапі [Буйнов, 2005,с. 250-252, рис.2, 2; 3, 6-7]. Теж саме стосується глиняних конусів [Горбов, Усачук, 2001, с. 41], зразок якого знайдений разом з бондарихинською керамікою в верхній частині заповнення будівлі 2. В цілому, бондарихинська кераміка Давидо-Микільського поселення повністю відповідає керамічному комплексу Оріхове-Донецького-IV, яке дослідники відносять до кола найпізніших пам'яток бондарихинської культури [Горбов, Усачук, 2001, с. 41; Ромашко, 2013, с. 2008]. Така само думка висловлювалась і стосовно до Давидо-Микільської колекції бондарихинської кераміки [Ромашко, 2013, с. 269]. Проте, не можна виключати й більш раннє датування бондарихинської кераміки з Давидо-Микільського. Наскрізні проколи, які слугують ознакою пізнього етапу, зрідка з'являються ще на розвиненому етапі, зустрічаються на посуді білогрудівської культури Київського Подніпрв'я [Лысенко, 2008, с. 126-132; Колода, Корохина, 2015, с. 80-86].

Серед бондарихинської кераміки знайдена верхня частина посудини з вертикальною шийкою, випуклим в середній частині корпусом та, можливо, круглим денцем. На шийці нанесений орнамент у вигляді рядів навскісних насічок та наколів (рис. Б.3.63, 1). Аналогії посудині походять з пам'яток

маклашеєвської культури Середньої Волги [Колев, 2000, с. 301, рис. 38]. До маклашеєвської культури слід віднести ще один уламок від горщика з прямою шийкою та випуклим корпусом. На шийці розташовані ряди краплеподібних наколів(рис. Б.3.63, 2).

Зимогір'я. Пам'ятка розташована за 1,5 км на схід від м. Зимогір'я Луганської області, на лівому березі р.Лугань. Загальна досліджена площа пам'ятки становить 230,5 м^2, поза тим, повністю або частково досліджені 8 споруд доби пізньої бронзи. В трьох випадках зафіксовано вертикальну стратиграфію. Найвиразніше послідовність спорудження об'єктів простежено на розкопі 1. Досліджено комплекс із трьох жител, що перекривають один одного. Раніше за інші виникла будівля 1, в середині якої простежено два горизонти підлоги, розділених стерильним прошарком ґрунту товщиною 0,2 м. З верхнім горизонтом А пов'язані два вогнища та нова стіна, споруджена в середині будівлі паралельно старій. З нижнім горизонтом Б пов'язане вогнище та прошарок вугілля, яке свідчить про загибель житла у пожежі. Нарешті, обидва горизонти споруди 1 перекривались західним краєм будівлі 2. Поруч з будівлями 1 та 2 досліджено споруду 3, яка, в свою чергу, перекрила яму 1.

Близьку ситуацію простежено на розкопі 2, де було досліджено комплекс будівель 4, 6-8. Майже повністю розкрито двохкамерну споруду 6. Пізніше, зверху над нею, було споруджено будівлю 7.

Отже, за результатами зіставлень даних вертикальної стратиграфії, будівельної техніки, форм та розмірів споруд, керамічного комплексу з досліджених об'єктів вдалося виділити три послідовні горизонти поселення Зимогір'я (рис. Б.5.85).

До горизонту БМЗК-1 (Зимогір'я-1) віднесена будівля 1 (горизонт долівки Б), та, можливо, будівля 5. Будівля 1 була досліджена повністю й характеризується прямокутною формою розміром 6,8 × 5,6 м, довгою віссю її орієнтовано по лінії Захід-Схід. Будівельна техніка поєднує офостатний ряд та однорядну постелисту кладку. В керамічному комплексі переважають горщики (88,8%), банка знайдена лише в одному екземплярі. Переважає орнамент із

наліпних валиків під вінцем або на шийці. По валику нанесені навскісні насічки, іноді зустрічається гладкий валик. Прокреслений орнамент утворює мотив трикутників, повернутих верхівками догори. Внутрішній простір трикутників заповнений косими лініями (рис. Б.5.85, 1-3).

До горизонту БМЗК-2 (Зимогір'я-2) віднесено будівлю 1 (горизонт долівки А), яму 1, будівлі 4 та 6. У формі споруд та будівельній техніці суттєвих змін не відбувається. В будівлі 1 простежені ознаки ремонту, що проявилося в споруджені нової стіни всередині житла паралельно старій. Будівля 6 включає в себе два приміщення розміром 4,7 × 7,2 м, довгою віссю її орієнтовано по лінії Захід-Схід. Спостереження за характером кладок стін також дозволяють припустити довготривалий період експлуатації житла з неодноразовими перебудовами приміщень.

Керамічний комплекс горизонту Зимогір'я-2 (БМЗК-2) суттєво відрізняється від горизонту Зимогір'я-1 (БМЗК-1), що дозволило виділити окремий етап в житті поселення. Поруч з банками (37,5%), горщикоподібними посудинами (33,3%), горщиками (29,2%) з'являються кубки на ніжці (рис. Б.5.85, 12). Вінця деяких горщиків оформлені у вигляді невеличкого Г-подібного в профілі „козирка" (рис. Б.5.85, 4). Переважає рельєфний орнамент. Прокреслений орнамент продовжує мотив трикутників, але повернених верхівками вниз (рис. Б.5.85, 4). Орнамент деяких посудин знаходить аналогії серед федорівської або сусканської кераміки (рис. Б.5.85, 10). Керамічну серію доповнюють глиняні „хлібці", знайдені в заповнені ями 1.

Горизонт фіналу доби бронзи (Зимогір'я-3) характеризується різкими змінами в розмірах та орієнтації споруд. Насамперед, зменшується площа приміщень. Наприклад, розміри будівлі 2 становлять всього 4,6 × 4,4 м. Замість переважаючій на попередніх етапах орієнтації жител довгою віссю по лінії Захід-Схід на заключному етапі існування поселення споруди орієнтувались по лінії Північ-Південь з незначними відхиленнями. Разом з використовуваною раніше орфостатною технікою у поєднанні з однорядною (рідше багаторядною) постелистою кладкою простежується тенденція використання двохлицьової

кладки зі забутовуванням всередині дрібним камінням та ґрунтом. Каміння для таких кладок підбирали видовженої форми однакового розміру в середньому 0,2 × 0,4 м. В результаті товщина стін сягала 0,8-1,0 м.

Деякі інновації простежуються серед керамічного комплексу. З'являється посуд з вираженою шийкою та найбільшим розширенням у середині корпуса. Нерідко зріз вінця оформлений у вигляді „комірця" або невеличкого потовщення. В деяких випадках вінця загострені в профілі. Серед каміння кладки будівлі 2 знайдено уламок ручки посудини. Валиковий орнамент продовжує використовуватись, але в декорі валика відбуваються деякі зміни. Поряд з косими насічками або відбитками зубчастого штампу по валиках наносились ламані лінії, навскісні хрести або сітка. Зустрічаються, як і раніше, трикутники, повернені верхівками вниз.

Вочевидь, до третього періоду відноситься точило, знайдене в горизонті завалу каміння над будівлею 1. Точило має трапецієвидну форму та проточені жолобки для підвішування (рис. Б.3.65, 4). Примітно, що в будівлях третього горизонту майже повністю відсутні вироби з кістки, загалом, знахідки дрібних уламків кісток поодинокі. Навпаки, на попередніх етапах існування поселення в ужитку знаходився традиційний набір кістяних знарядь, до складу якого входили тупці, „ковзани", проколки, лощила (рис. Б.3.67, 5-8; рис. Б.3.69). Культурний шар Зимогір'я-3 слабо насичений золою та матеріальними рештками, що створює враження про нетривале перебування мешканців поселення.

Відносний вік перших двох періодів Зимогірського поселення в цілому відповідає часу існування БМЗК. Керамічний комплекс із об'єктів горизонту Зимогір'я-1 близький до посуду першого етапу БМЗК Давидо-Микільського поселення, що робить можливим віднесення горизонту Зимогір'я-1 до першого етапу культури, вірогідно, до заключної його частини. Для горизонту Зимогір'я-2 показовим є присутність ніжки від кубка та посуду, орнаментованого в сусканському стилі (рис. Б.5.85, 10-12). Точна аналогія одному з таких фрагментів (рис. Б.3. 28, 2) походить із поховання 2 кургану 3

біля с. Сокільники, віднесеного Р.О. Литвиненком до третього, заключного періоду ЗКІС [Литвиненко, 1994, с.292]. Остання обставина дозволяє синхронізувати горизонт Зимогір’я-2 з третім етапом ЗКІС за Р.О. Литвиненком або з другим періодом БМЗК за В.В. Отрощенком [Литвиненко, 1994, с. 158; Отрощенко, 2001, с. 155-158].

Відносний вік горизонту Зимогір’я-3 визначається в першу чергу завдяки даним стратиграфії, виходячи з яких його слід відносити до часу більш пізнього, ніж другий період БМЗК. Не суперечить цьому й знахідка точила білозерського типу [Отрощенко, 1986, с. 143]. Уявляється, що горизонт Зимогір’я-3 характеризує не весь постзрубний період, а лише його початок, про що свідчить наявність архаїчних зрубних посудин у складі керамічного комплексу. Їх кількість невелика, тим не менше, вони свідчать про деяку спадкоємність між другим та третім горизонтами пам’ятки. Спадкоємність простежується і в планіграфії будівель постзрубного часу, які майже повністю повторили систему розташування жител більш раннього часу. Відмітимо, що кераміка з „комірцями”, валиками, оздобленими ламаними лініями, навскісними хрестами походить тільки з будівель горизонту Зимогір’я-3 та не зустрічається в об’єктах більш раннього часу.

Мечетне-1. Пам'ятка розташована в верхів'ях балки-струмка Мечетного (притока р. Велика Кам'янка). Загальна досліджена площа дорівнює 81 м^2. Стратиграфічні спостереження дозволили намітити два будівельні горизонти пам'ятки.

До першого горизонту віднесені залишки кам'яної стіни (будівля 1-б) та культурний шар на розкопі 1. Крім того, з першим періодом пов'язано функціонування керамічної майстерні, дослідженої в розкопі 2 на схилі давнього яру.

Будівельні об'єкти першого періоду Мечетного-1 споруджені з використанням тришарової двохлицьової кладки. Середній шар заповнений ґрунтом (кам'яна кладка в керамічній майстерні на розкопі 2) або пласкими плитами-орфостатами (будівля 1б на розкопі 1).

Кераміка першого періоду представлена посудом банкуватих форм та горщиками (рис. Б.5.86, 5-12). В єдиному екземплярі знайдено уламок гостроребрної посудини з відбитками шнура в верхній третині тулуба (рис. Б.3.50, 12). В орнаментації переважають "комірці" (рис. Б.3.50, 2-5), зустрічаються наліпні валики, декоровані навскісними хрестами (рис. Б.3.52, 2), навскісними відбитками гладкого штампу у поєднанні з прокресленими композиціями (рис. Б.3.51, 3). Випадки використання штампованої орнаментації нечасті. На деяких горщиках фіксується загострений край вінця (рис. Б.3.51, 7), в одиничному випадку простежений упор з внутрішнього боку шийки (рис. Б.3.51, 4).

Серед кам'яних знарядь виділяється заготовка для точила з жолобками для підвішування (рис. Б.3.51, 2) та диск із плітки пісковику (рис. Б.3.52, 9). Такий само диск, але більшого розміру та виготовлений із мергелю, знайдений на підлозі житла 9 Давидо-Микільського поселення (горизонт III, рис. Б.3.66, 1).

До другого горизонту Мечетного-1 віднесена будівля 1-а. Пізній вік об'єкту визначений стратиграфічними даними: котлован споруди 1-а зруйнував кам'яну кладку стіни споруди 1-б. Будівельні традиції у порівнянні з попереднім етапом набувають суттєвих відмінностей. По-перше, будівля 1-а відноситься до типу напівземлянок(-0,2 м від рівня материку або -1,3 м від рівня сучасної поверхні), в той час як будівля 1-б належить до наземного типу жител. По-друге, відрізняється техніка кладки. Якщо для першого горизонту характерна тришарова двохлицьова кладка стіни загальною шириною не менше 1 м, то стіни будівлі 1-а, судячи за вцілілими фрагментами, були облицьовані за допомогою одношарової однолицьової постелистої кладки. Вага стріхи, в такому випадку, припадає на опорні стовпи, ямки від яких простежені вздовж бортів котловану напівземлянки (рис. Б.3.9).

Знахідки кераміки в заповненні та на долівці будівлі 1а нечисленні - всього 18 фрагментів. Проте, за низкою ознак вони відрізняються від посуду першого періоду пам'ятки. Відсутні наліпні валики, прикрашені навскісними хрестами та ламаними лініями. Замість "комірця" вінця двох горщиків

оздоблені масивним потовщенням. В першому випадку потовщення сформоване за допомогою джгута глини, в другому його функцію виконує наліпний трапецієвидний в перетині валик, прикрашений пальцьовими відбитками (рис. Б.5.86, 1). Показова присутність уламка корчагоподібної посудини з різко відігнутим вінцем та наскрізними проколами на шийці. Поверхня ретельно загладжена, трохи лискована (рис. Б.3.52, 1; рис. Б.5.86, 3).

Усове Озеро. Поселення розташоване неподалік від с. Ямпіль Донецької області на лівому березі р. Сіверський Донець. С.С.Березанська виділила два горизонти зрубної культури: ранній та пізній [Березанская, 1990, с.8-11]. Однак кераміка із будівель 8, 10, 12 та 14 [Березанская, 1990, с.120-125, табл.VI, VIII, X, XI] відповідає критеріям посуду фіналу доби бронзи, що дозволяє намітити третій період існування пам'ятки.

Випадки вертикальної стратиграфії простежені тричі для споруд бондарихинської культури та двічі для жител з посзрубною керамікою. В одному випадку споруда 14, в якій знайдено горщик з наліпним валиком з «вусами», перекриває житло 13 раннього горизонту [Березанская, 1990, с. 125, табл. XI].

Найбільш цікаве стратиграфічне співвідношення жител 10, 11 та 12. Житло 11 за ознаками керамічного комплексу відноситься до бережнівсько-маївської зрубної культури. Південно-східний кут житла 11 пошкоджений житлом 10, кераміка якого має ознаки фіналу доби бронзи: орнаментація наліпним валиком, розташованим на плічках посудини. В свою чергу, житло 10 перекривалось житлом 12, кераміка з якого також відповідає ознакам посуду фіналу доби бронзи. Житло 12 майже вдвічі менше житла 10 та пропорціями нагадує житло 13 Давидо-Микільського поселення [Березанская, 1990, с. 10].

Такі ознаки, як розташування валиків на плічках посудин, їх орнаментація навскісними хрестами, розімкнуті валики, "перлини", дозволяють синхронізувати житла 8, 10 та 14 Усова Озера з третім горизонтом Зимогір'я та Давидо-Микільського, першим горизонтом Мечетного-1 поселень.

Стратиграфічні дані свідчать про більш пізню позицію житла 12 по відношенню до інших споруд фіналу доби бронзи Усова Озера (рис. Б.5.87).

Глибоке Озеро-2. Поселення розташоване неподалік від Усова Озера та Іллічівки. Я.П. Гершкович виділяє чотири горизонти: I-а, I-б, II-а та II-б. Перші два горизонти характеризують різні етапи ЗКІС. Горизонт I-б синхронізується з третім етапом сабатинівської культури за Я.П. Гершковичем. Горизонти II-а та II-б відносяться до постзрубного періоду існування поселення. З цими горизонтами пов'язана знахідка рогового псалія та кістяного ґудзика. Серія радіовуглецевих дат визначає вік верхніх горизонтів кінцем XIII-XII ст.. до н.е. [Гершкович, 1998, с. 86-87]. Деякі посудини II горизонту Глибокого Озера-2 знакодить відповідність серед посуду III горизонту Давидо-Микільського, III горизонту Зимогір'я, I горизонту Мечетного-1 [Гершкович, 1998, с. 80, рис. 12, 1-2].

2.3. Висновки до другого розділу

Таким чином, аналіз випадків прямої вертикальної стратиграфії на поселеннях пізньої бронзи в басейні нижньої течії Сіверського Донця та на Донецькому кряжі дозволяє виокремити по-перше, горизонт пізнього етапу БМЗК, по-друге – пласт постзрубних (пост-БМЗК) поселень. Наявність періодизаційної схеми для поховань ЗКІО Сіверсько-Донеччини надає можливість для їх синхронізації з поселеннями. В першу чергу це стосується горизонту БМЗК-2, оскільки для курганних поховань фінальної бронзи поки що не зафіксовано випадків вертикальної стратиграфії.

Горизонт БМЗК-2. Стратиграфічні колонки поселень демонструють схожу ситуацію з даними курганної стратиграфії: об'єкти, в керамічному комплексі яких присутня кераміка сусканського або федорівського походження, займають верхню стратиграфічну позицію у порівнянні з об'єктами БМЗК-1. Поховання з виразними федорівськими, черкаскульськими або сусканськими рисами віднесені Р.О. Литвиненком до V горизонту, який розглядаються В.В.

Отрощенком як найпізніший зрубний (БМЗК-2) [Отрощенко, 2009, с. 114-126]. Відповідний їм горизонт поселень репрезентовано житлами 2 та 5 Давидо-Микільського поселення, житлами 1, 4, 6 поселення Зимогір'я, житлами 6а-11 та господарчими спорудами 1 та 2а поселення Іллічівка (другий сабатинівський горизонт за Т.О. Шаповаловим), житло 3 поселення Усове Озеро, поселення Провалля - Грушова балка, Клинове, Пилипчатине, Лиман, середній шар Борькіного Струмка, Катеринівка-ІІ в м. Луганськ. Ще 36 пам'яток вдалося виявити за результатами роботи в фондах археологічного музею ЛНУ, де зберігаються знахідки з більш ніж 800 поселень доби бронзи. Таким чином, в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі ознакам БМЗК-2 відповідають 47 поселень.

Горизонт фіналу доби бронзи (постзрубний). Стратиграфічні спостереження підтверджують більш пізнє залягання об'єктів з постзрубною керамікою у порівнянні з горизонтом БМЗК-2. Зафіксовано щонайменше чотири випадки, коли споруди з постзрубною керамікою перекривали об'єкти та житла горизонту БМЗК-2: Зимогір'я житла 2, 3 та 7, Давидо-Микільське житло 2а. Частина об'єктів віднесена до постзрубного горизонту завдяки типологічному складу керамічного комплексу: житла 9 та 13 Давидо-Микільського, житла 1-а та 1-б поселення Мечетне-1, житла 8, 10, 12, 14 Усова Озера, житло 12 Іллічівки, житло 9 поселення Лиманське Озеро. Ознакам фіналу доби бронзи відповідає другий шар поселення Глибоке Озеро-2, поселення Діброва, верхній шар Борькіного Струмка, поселення Кар'єрне, Заозерне та інші. Серед матеріалів розвідок К.І. Красильнікова в басейні Сіверського Донця вдалося виокремити 49 поселень з керамікою фіналу доби бронзи: постзрубною або бондарихинською. Таким чином, горизонт поселень фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу налічує 72 пам'ятки.

РОЗДІЛ 3
ПОСЕЛЕННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ПЕРІОДУ ДОБИ БРОНЗИ

3.1. Топографія поселень.

Картографування поселень БМЗК-2 показало їх відносно рівномірне розповсюдження по всій території нижньої течії Сіверського Донця та Донецького Кряжу (рис. Б.3.1). На Лівобережжі Сіверського Донця горизонти БМЗК-2 простежені на поселеннях Усове Озеро, Іллічівка, Борькін Струмок. Далі, нижче за течією, відомо такі пункти, як Туба II, Трьохізбенка I, Лопаскіне IX, Лопаскіне XII. Значна кількість поселень локалізується вздовж р. Айдар: Рогове VII, Осінове Друге Vб, Новопсков I, Лиман, Проказине III, Проказине IIа. В меншій кількості виявлено поселення по берегах Жеребця (Невське II), Красної (Сватове II), Борової (Мостки Va, х. Шевченко Iб, Нова Астрахань), Євсуг (Войтове VII), Теплої (Середньотепле) та Деркула (Литвинівка II, Зоріковка IIб, Новомикільське I, Великоцьк I, Колесніковка IIIа) (рис. Б.3.30-35).

На Правобережжі обжитою виявилась долина р. Лугань: Золоте II, Новотошківське, Зимогір'я, Сабівка II, Катеринівка I та II. Частина поселень розташована безпосередньо на правому березі Сіверського Донця: Обозне IV, Миколаївка, Давидо-Микільське. Декілька поселень виявлено на Донецькому кряжі. По-перше, це поселення в зоні Бахмутських міднорудних копалень: Клинове та Піліпчатине, серед матеріалів яких можна виділити групу кераміки, яка відповідає ознакам посуду БМЗК-2. По-друге, це група поселень в глибинних районах Донецького кряжу: Бугаївка, Єсаулівка IV, Д'якове I та V, Черемшина, Провалля – Грушова балка (рис. Б.3.30-35).

Інші результати дає картографування поселень постзрубного горизонту. Неодноманітний склад керамічних комплексів дає змогу поділити їх на три групи (рис. Б.3.2). До першої групи віднесені ті поселення, де переважає кераміка бондарихинської культури. До другої групи віднесені поселення

змішаного характеру, на яких відома як бондарихинська, так і постзубна кераміка, зустрічається й посуд синкретичного типу, який поєднує бондарихинські та постзрубні риси. До третьої групи віднесені поселення виключно з постзрубною керамікою. Різниця між першою та другою групою поки що умовна та деякою мірою зумовлена станом дослідження пам'ятки. Адже на пам'ятках, розкопаних відносно великою площею, бондарихинська кераміка, як правило, супроводжується уламками посуду постзрубного типу [Шаповалов, 1976, с. 150-172; Гершкович, 1998, с. 61-92; Березанская, 2001, с. 11-15; Пробейголова, 2012, с. 335-340]. За таких обставин в роботі використовується нейтральніший термін «поселення з бондарихинською керамікою» замість «поселення бондарихинської культури». Картографування поселень трьох груп показало їх нерівномірне розповсюдження по території басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. Поселення першої та другої груп сконцентровані на Лівобережжі Сіверського Донця, на Правобережжі та на Донецькому кряжі вони не відомі. Поселення третьої групи відносно рівномірно розповсюджені по всій території басейну Сіверського Донця та на Донецькому кряжі.

Поселення першої групи найбільш чисельні, нараховують 41 пункт. На 12-ти з них проводились різні за обсягом розкопки, ще 29 пам'яток відомо за результатами розвідок. Найбільша концентрація поселень відмічається вздовж заплавних озер лівого берега Сіверського Донця в межиріччі річок Оскол, Жеребець та Красна: Лиманське Озеро [Татаринов, 1980, с. 280-283], оз. Клєшня І, Чернікове Озеро [Супрун, 1999, с. 70-76], Борькин Струмок [Иваницкий, 2010, с. 200-212] та ін. Поселення розташовані компактними групами, майже «гніздами» та створюють своєрідні обжиті зони. Імовірно, що до подібних «гнізд» можливо застосувати термін «агломерації», запропонований В.В. Отрощенком та Ю.М. Бровендером для поселень ЗКІС [Бровендер, 1996, с. 7]. Нижче за течією Сіверського Донця відомі такі поселення, як Оріхово-Донецьке-IV [Горбов, Усачук, 2001, с. 15-45], Капітанове [Березанская, 1982, с. 71], Магістральне (пгт Петровка),

Кібікінський колодязь (пгт Станично-Луганське) [Локтюшев, 2009, с. 402-416;с. 106-112], Закатне-І [Гудименко, 2004, с. 96-102; Потапов, 2014, с. 93-106].

Зазначені пам'ятки досліджувались за допомогою розкопок. Окрім них, розвідками виявлено ще кілька пунктів, віднесених до першої групи: Лопаскіне V, VIII (рис. Б.3.61, 2-3), Сіротине, Нова Кондрашевська (рис. Б.3.60, 2-4), Стара Краснянка.

Достатньо щільна концентрація поселень з бондарихинською керамікою відмічається на берегах лівих приток Сіверського Донця, що течуть в меридіональному напрямку. Найбільш щільно у фіналі доби бронзи були заселені р. Айдар: Лиман [Бровендер, 1993, с. 148-174], Байдовка, Бахмутівка IVа (рис. Б.3.61, 5), Іково IIIа (рис. Б.3.60, 5-6), Осінове Друге IV (рис. Б.3.61, 4), Риб'янцеве I-V (рис. Б.3.59, 1), Трембічеве II (рис. Б.3.59, 5), Курячівка IVб (рис. Б.3.60, 1), Білокуракіне (рис. Б.3.59, 6). Є відомості щодо місцезнаходження шести поселень уздовж берегів р. Красної та Жеребця: Зелена Гора II (рис. Б.3.61, 1), Розівка VI (рис. Б.3.58, 2), Подкуйчанськ IIа (рис. Б.3.58, 3), Кремінна, Піщане, Полтава III (рис. Б.3.58, 4).

До поселень другої групи, зі змішаним складом керамічного комплексу, віднесено шість пам'яток: Усове Озеро [Березанская, 2001, с. 11-15], Иллічівка [Шаповалов, 1976, с. 190-172], Глибоке Озеро II, Діброва [Гершкович, 1998, с. 61-92], Заозерне [Стадник, 2011, с. 267-271], Давидо-Микільське. Вони займають практично ту ж територію, що й пам'ятки першої групи, тобто переважно лівий берег Сіверського Донця. Давидо-Микільське поселення залишається поки що єдиною правобережною пам'яткою з матеріалами змішаного характеру.

Поселень третьої групи (без присутності кераміки бондарихинської культури) нараховується 25 пам'яток, рівномірно розташованих як на лівому, так і на правому берегах Сіверського Донця. Понад те, вони відомі й на Донецькому кряжі. До лівобережних пам'яток відносяться поселення Капітанове II [Пряхин, Отрощенко, Беседин, Бровендер, 2000, с. 11], Кругле I, Мостки, Стрельцівка III, Денежнікове IV, Донецьке-Олексіївка I, Нижній Минченок III, Рогове I, Новоборова I, Барикіне V (рис. Б.3.53-55).

Правобережні поселення концентруються в долині р. Лугань: Голубовський IV, Зимогір'я, Суходіл I, Сабівка. Декілька поселень виявлено безпосередньо по берегах Сіверського Донця: Жовте, Обозне, Давидо-Микільске VI, Друге Підгірне II (рис. Б.3.53-55). Постзрубна кераміка виявлена на Донецькому кряжі. В першу чергу необхідно згадати знахідки постзрубної кераміки в культурному шарі поселення Червоне Озеро III Картамиського комплексу [Бровендер, 2011, с. 134-138]. За результатами розвідок аналогічні знахідки походять з місцезнаходжень Санжарівка I, Фащівка V, Дар'ївка II, Бірюкове IV, Волнухіне (рис. Б.3.53, 9-10; рис. Б.3.54, 4-5). Знахідки фіналу доби бронзи досліджені в культурному шарі та об'єктах на поселені в урочищі Мечетному-I (рис. Б.3.48-52).

Просторова локалізація пам'яток трьох груп в межах басейну Сіверського Донця не однакова. Співпадають ареали розташування поселень першої та другої груп в долині лівого берега Сіверського Донця з його лівобережними притоками з помітною тенденцією поступового зменшення їх кількості у напрямку пониззя Сіверського Донця (рис. Б.3.2). Південніше Сіверського Донця, в басейні Лугані та на Донецькому кряжі, бондарихинська кераміка поки що не виявлена. Лише окремі пам'ятки (Закатне, Давидо-Микільське) свідчать про те, що носії бондрихинської культури практично впритул підійшли до північно-східних відрогів Донецького кряжу.

Поселення третьої групи відомі як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. Їхня кількість майже однакова: 10 пам'яток на лівому та 14 на правому берегах та на Донецькому кряжі. За своєю кількості поселення третьої групи майже вдвічі поступаються поселенням перших двох груп.

3.2. Планіграфія поселень.

Для поселень другого етапу БМЗК зафіксовано два типи планування: кругове та вуличне. Кругове планування простежено на поселенні Іллічівка. Споруди 6А-11 утворюють неправильний овал, повторюючи тим самим

конфігурацію мису [Шаповалов, 1976, с. 151-152]. У той же час, планіграфія будівель другого сабатинівського горизонту Іллічівки була охарактеризована Ю.М. Бровендером як дворядна. Житла 8, 9, 10 та житла 7, 6А, 11, господарчі споруди 1А, 2 утворюють два паралельних ряди, орієнтовані по лінії північний захід – південний схід [Бровендер, 2000, с. 7]. В.А. Ромашко в планіграфії Іллічівки виділив елементи «гніздового» типу поселення [Ромашко, 2013, с. 59]. Мова йде про розміщення «парами» житла та меншої за розмірами господарчої споруди. Такі саме ознаки «гніздового» планування зафіксовано у Давидо-Микільському, де поруч з великим двокамерним житлом 2 знаходилась менша за розмірами господарча будівля 5 (рис. Б.3.8). Аналогічний принцип простежено і для більш раннього етапу поселення: житло напівземлянкового типу 4 ПМЗК супроводжувалось господарчою будівлею 6.

Рядове, або вуличне планування зафіксовано на поселенні Зимогір'я. Житла горизонту БМЗК-2 1Б, 8, 6, 4 розташовані в одну лінію вздовж берега р. Лугань. Поруч з житлом 1 знаходилась яма 1, глибина якої сягає 3 м. Яма круглої в плані форми, діаметром 1 м. Враховуючі глибину ями, форму та розміри можлива її інтерпретація в якості колодязя. Менший за розмірами та глибиною, але подібний за формою та конструкцією колодязь досліджено Ю.М. Бровендером на поселенні Червоне Озеро-3 (Бровендер, 2009-2010, с. 207-209, рис. Б.3.5).

Планування поселень фіналу доби бронзи можна також охарактеризувати як рядове або вуличне. На поселенні Зимогір'я до фіналу доби бронзи віднесено три будівлі (2, 3, 7), які розташовані в один ряд по лінії схід-захід уздовж берега р. Лугань (рис. Б.3.3, 2). Споруди білозерського часу або перекривають, або розташовані поруч з об'єктами БМЗК-2. Фактично поселення фіналу доби бронзи Зимогір'я (горизонт Зимогір'я-3) повністю повторює конфігурацію поселення БМЗК-2 (горизонт Зимогір'я-2). Житла горизонту Зимогір'я-3 тричі перекривали об'єкти горизонту Зимогір'я-2.

Рядове планування жител простежується і для найпізнішого горизонту Давидо-Микільського поселення (рис. Б.3.8). За стратиграфічними

спостереженнями та типологічними відмінностями виділяються дві різночасові групи об’єктів. До ранньої групи віднесено будівлю 9 та 2А. До пізньої - будівля 13 та розташований поруч зольник. Ще одну споруду можливо реконструювати за скупченням кераміки та ледь помітними у профілях бровок залишками підлоги у вигляді глеєвого напливу (будівля 2Б). Ранні житла утворюють північну лінію забудови та розташовані далеко від краю тераси. Пізніші житла утворюють південну лінію і розташовані, відповідно, ближче до краю тераси.

Вуличне планування нагадує система розташування жител заключного періоду Усова Озера, де за наведеними ілюстраціями до фіналу доби бронзи можна віднести будівлі 8, 10, 12 та 14. Споруди розташовані в один ряд у напрямку схід-захід [Березанская, 1990, с. 12, рис. 3].

Важливі дані отримані при аналізі планіграфії об’єктів на поселенні в урочищі Мечетному-1. Територію пам’ятки можна поділити на дві зони: житлову та виробничу. Ділянка житлової зони простежена на розкопі 1 (рис. Б.3.5, 2). Її характеризує наявність споруд з кам’яними стінами та невиразний культурний шар. Ділянка виробничої зони досліджувалась на розкопі 2, розташованого в 17 м на південь від розкопу 1. Розкоп 2 розрізав давній яр, в південному схилі якого знайдені залишки чотирьох печей для випалу кераміки. Об’єкти датується фіналом доби бронзи. Ознак житлових приміщень на розкопі 2 не виявлено.

3.3. Домобудівництво.

Спроби створити узагальнюючу характеристику домобудівництва у населення доби пізньої бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу виникали неодноразово. Якщо розглянути їх у динаміці, то можна простежити розвиток від опису одного-двох типів жител на основі одного критерію до створення складної типології з урахуванням форми плану, конструкції верхніх об’ємів, будівельного матеріалу [Чередниченко, 1976, с. 22-

30; Ромашко, 2013, с. 59-83]. Одна з перших спроб типології споруд зрубної КІС басейну Сіверського Донця належить М.М. Чередніченку. Автор виділив два типи землянок: малі (довжина 7-8 м) та великі (довжина 12-20 м). Для обох типів характерна прямокутна форма плану. Подальшим розвитком великих будівель стала поява двокамерних споруд та кам'яних стін [Чередниченко, 1976, с. 22-30]. Наявність споруд з простою та складною формою плану відмічав В.Ф. Єлісєєв для поселеннь сабатинівської культури. Співіснування обох типів В.Ф. Єлісєєв вважав наслідком їх різного генетичного підґрунтя: західного для сабатинівських багатокамерних споруд та східного для зрубних прямокутних однокамерних будівель [Елисеев, 1994, с. 128-129]. Ю.М. Бровендер на основі аналізу 73 будівель виділив дві лінії розвитку домобудівництва: дерев'яне домобудування ПЗК Лівобережжя та кам'яне домобудування БМЗК Донецького кряжу. Важливим є виділення поряд з однокамерними прямокутними спорудами двокамерних Г-подібних та зигзагоподібних споруд у носіїв другого періоду ПЗК. Принциповим є висновок щодо запозичення носіями БМЗК традиції спорудження двокамерних жител від носіїв ПЗК. На Правобережжі багатокамерні споруди утворюють житлово-господарчі комплекси на пам'ятках степанівського типу [Бровендер, 2000, с. 8-9].

Складну типологію споруд фіналу доби бронзи Лівобережної України та басейну Сіверського Донця запропонував В.А. Ромашко. Виділено 8 типів жител, 5 з яких характеризують дерево-земляне будівництво лісостепової смуги, 3 – кам'яну архітектуру степової зони. В основі виділення перших п'яти типів покладено сукупність ознак: форма плану, система розташування стовпових ям, будівельний матеріал [Ромашко, 2000, с. 59-83]. За такою схемою, будівлі з однаковою формою плану можуть бути віднесені до різних типів через різну систему розташування стовпових ям. Проте стан збереженості об'єктів не однаковий і стовпи від ям не завжди простежуються. Більшість споруд Давидо-Микільського поселення впущені в культурний шар попереднього часу, в золисто-чорноземному ґрунті якого важко зафіксувати

стовпові ями. Те ж саме стосується і ряду споруд Зимогір'я. За типологією В.А. Ромашка Давидо-Микільські будівлі 5, 6, 13, 14 відносяться до типу 1 (безстовпові), проте не можна відкидати можливість віднести їх до типів 2-5. До того ж, типологія не враховує споруди з Г-подібною формою плану, відомі на пам'ятках Сіверського Донця. Кам'яні споруди розподілені за принципом одно- чи багатокамерності та за характером компонування окремих приміщень [Ромашко, 2000, с. 59-83]. В основі типології кам'яних споруд лежить схема С.Д. Крижицького: багатокамерні споруди, об'єднані за допомогою послідовно-ієрархічного принципу (тип 7 за В.А. Ромашком) та споруди, об'єднані за допомогою рівнозначно-паралельного принципу (тип 8 за В.А. Ромашком) [Крыжицкий, 1982, с. 121-126; Ромашко, 2013, с. 59-83].

Вдалішою, з нашої точки зору, є типологія споруд Нижнього Дону, запропонована Т.В. Цибрій. Виділено дві групи: заглиблені та наземні споруди. Заглиблені споруди розділяються на 7 типів. Враховуються такі критерії, як форма плану та матеріал, з яких побудовані стіни. Принциповим є визначення багатокамерного житла, під яким маються на увазі споруди зі зміненою формою плану [Цыбрий, 2013, с. 19-21]. Типологія Т.В. Цибрій найбільш оптимально підходить для наявних археологічних джерел басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. Тому в подальшому розгляді жител Сіверсько-Донеччини використовується саме ця типологія, при цьому здійснюється спроба більш детально опрацювати виявлені типи за допомогою їх розподілу на варіанти.

З семи запропонованих Т.В. Цибрій типів в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі виявлено тільки чотири. Перші два типи характеризують дерево-земляну архітектуру: споруди прямокутної форми (тип 4 за Т.В. Цибрій) та споруди з Г-подібною формою плану (тип 6 за Т.В. Цибрій). Кам'яна архітектура також репрезентована двома типами: споруди з прямокутною формою плану (тип 1 за Т.В. Цибрій) та багатокамерні споруди (тип 3 Т.В. Цибрій).

Для подальшого аналізу домобудівництва населення другого етапу БМЗК відібрано 16 споруд: будівлі 6А-11, господарчі споруди 1, 2А Іллічівки, житло 3 з поселення Усове Озеро, будівля 1 з поселення Лиманське Озеро, будівлі 2, 5 з поселення Давидо-Микільське, житла 1А, 4, 6, 8 з поселення Зимогір'я. Із них 10 знаходились на Лівобережжі Сіверського Донця, 6 – на Правобережжі. Правобережні та Лівобережні будівлі суттєво різняться за формою, будівельними матеріалами, засобами організації внутрішнього простору та верхніх об'ємів споруд. На лівому березі та у ближньому Правобережжі (мається на увазі вузька смуга вздовж правого берега Сіверського Донця) повністю переважала дерево-земляна архітектура. В долині р. Лугань та на Донецькому кряжі використовували переважно камінь.

Споруди прямокутної форми із дерево-земляною архітектурою виявлені на поселеннях Усове Озеро (б.3), Іллічівка (б.6А-11 та господарчі споруди 1, 2А), Лиманське Озеро (б.1). На правому березі Сіверського Донця відома лише одна подібна конструкція - б.5 на Давидо-Микільському поселенні (рис. Б.3.10). В тих випадках, коли вдалося зафіксувати вхід, він був розміщений з торцевої сторони житла (рис. Б.3.10).

Двокамерна землянка з Г-подібною формою плану досліджена на Давидо-Микільському поселенні - будівля 2 (рис. Б.3.15, 1). Двокамерність забезпечувалась за рахунок об'єднання двох прямокутних споруд за допомогою коридору - тамбура. Вхід у землянку знаходився в північно-східному куті північного приміщення. Глибина землянки дорівнювала 2 м, тому вхід був вирізаний у вигляді двох приступок в материковій стінці котловану.

Однокамерна споруда прямокутної форми з кам'яними стінами та чітко виконаними кутами досліджена на поселенні Зимогір'я: будівля 1 горизонту А. Зведення споруди відбулося ще у період БМЗК-1, на етапі БМЗК-2 вона зазнала реконструкції: побудовані контрфорс та нова східна стіна замість старої. Але форма плану залишилась без змін (рис. Б.3.16, 1).

На поселенні Зимогір'я відкрито багатокамерну споруду, утворену за рахунок будівель 6 та 8 (рис. Б.3.17, 2). До ранньої будівлі 8 була прибудована

споруда 6 (західне приміщення). Відсутність в спільній стіні дверних пройм дозволяє припустити, що обидві споруди мали окремі входи. Відсутність спільного входу вказує на рівнозначно-паралельний принцип блокування. Пізніше до західного приміщення споруди 6 було прибудоване східне приміщення. Неправильна асиметрична форма плану свідчить на користь його використання в якості подвір'я. Такі подвір'я відомі в більш ранній час на пам'ятках Степанівського типу БМЗК-1. Контури подвір'їв ЖГК Степанівки мають неправильну овальну форму та оформлений у вигляді коридору вхід [Бровендер, 2012, с. 65, рис. 20].

Традиції домобудівництва БМЗК-2 знаходять продовження у фінальний період доби бронзи. Вдалося зібрати данні про 21 досліджену будівлю. Із них 14 розташовані на Лівобережжі Сіверського Донця, 7 - на Правобережжі.

Практично всі споруди належать до типу напівземлянок, тобто їх підлоги заглиблені в ґрунт на 0,5-1,0 м. Наявність котловану реконструйовано навіть для тих об'єктів, борти яких не простежені в чорноземно-золистому ґрунті. Контури будівлі 13 та більш ранніх 5, 6, 14 Давидо-Микільського поселення фіксувались лише на рівні підлоги. Проте, за даними планіграфічного аналізу знахідок в площі розкопу, спостерігається їх скупчення над підлогами досліджених споруд. Скупчення нагадують заповнення напівземлянок та землянок, характерних для даної пам'ятки. За різницею між глибиною залягання скупчення знахідок та глибиною підлог можливо реконструювати наявність котлованів глибиною від 0,5 до 0,8 м.

Наявність заглиблених котлованів фіксується для будівель з кам'яними стінами. У будівлі 2 поселення Зимогір'я зафіксовано використання орфостатної кладки, а в будівлі 3 збереглась однорядна постелиста кладка. Обидві будівельні техніки використовувались для оформлення бортів котлованів заглиблених жител [Горбов, 1997, с. 145-161]. Проте, самі котловани навряд чи були глибші, ніж 0,2-0,3 м. Про це свідчить присутність в одних і тих самих спорудах орфостатного ряду та трьохрядної кладки із забутовуванням середини. Ширина таких стін дорівнює 0,8-1,0 м, тобто вони явно розраховані

на велике навантаження. Такі стіни замість облицювальної, допоміжної функції виконували опорну функцію, а це вже свідчить про те, що основний об'єм споруди знаходився вище тогочасної поверхні землі. Приміром такої стіни слугує кладка будівлі 7 поселення Зимогір'я. Залишки аналогічної стіни розчищені на поселенні в урочищі Мечетному-1 на Донецькому кряжі.

Не можна повністю виключати можливість існування в басейні Сіверського Донця наземних споруд. Стіни будівлі 7 Зимогірського поселення виконані в техніці трьохрядної постелистої кладки зі забутовуванням дрібним камінням та ґрунтом. Товщина стін (до 0,8 м), відсутність орфостатних плит, невелика глибина від сучасної поверхні (0,3-0,4 м) не виключає наземний характер споруди. Те ж саме стосується і будівлі 1-б поселення Мечетне-1, товщина стін якої дорівнює 0,8-1 м, стіни виконані в техніці двохлицьової трьохрядної постелістої кладки.

На фінальному етапі доби бронзи зберігаються характерні для попереднього етапу БМЗК-2 типи споруд. Найбільша кількість будівель прямокутної форми: Давидо-Микільське (б.13), Оріхово-Донецьке (б.1, б.3, б.5); Усове Озеро (б. 8, 10, 12, 14 та будівля бондарихинської культури) (рис. Б.3.11; 12). За своїми метричними показниками прямокутні споруди розділяються на два варіанти. До варіанту 1 віднесені ті будівлі, в яких довжина суттєво перевищує ширину. Співвідношення довжини та ширині дорівнює 2:1 (Давидо-Микільське б.13; Оріхово-Донецьке б.3, б.5; Усове Озеро б. 12 та будівля бондарихинської культури 2Б). До варіанту 2 віднесені житла із співвідношенням довжини та ширини 1,5:1 (Оріхово-Донецьке б.1; Лиманське Озеро, б.9).

Двокамерна споруда Г-подібної в плані форми простежена на Давидо-Микільському поселенні (будівля 9, рис. Б.3.15, 2). Складна конфігурація житла забезпечувалась за рахунок двох блокованих між собою прямокутних приміщень. Частини споруди відділені одна від одної стіною, яка реконструюється за наявністю чотирьох стовпових ям, розташованих в одну лінію з півночі на південь. Східне приміщення мало більші розміри, за

наявністю вогнища, господарчих ям з розвалами посудин воно ідентифікується як житлове. До східного приміщення торцем примикало західне. Воно без ознак вогнища та господарчих ям, швидше за все, виконувало господарчу функцію.

На поселенні Зимогір'я досліджено будівлю 7 прямокутної в плані форми з кам'яними стінами. Від аналогічних споруд БМЗК-2 будівля 7 відрізняється технікою кладки стін. Якщо стіни будівель БМЗК-2 виконані з використанням орфостатної кладки та однорядної постелістої кладки, то стіни будівлі 7 виконані трьохрядною дволицьовою кладкою (рис. Б.3.16, 2). До горизонту фінальної бронзи поселення Зимогір'я віднесені будівлі 2 та 3. Стіни складені за допомогою трьохрядної дволицьової кладки та орфостатного ряду. Будівлі 2 та 3 утворюють блоковану споруду з послідовно-ієрархічним принципом з'єднання (рис. Б.3.17, 1). Близькі за формою багатокамерні споруди з двох та трьох приміщень відкриті Ю.М. Бровендером на Степанівському поселенні БМЗК, за якими автор дослідження закріпив назву житлово-господарчих комплексів [Бровендер, 2012, с. 34-88]. Блок приміщень 2 та 3 поселення Зимогір'я повністю аналогічний ЖГК 3 Степанівки [Бровендер, 2012, с. 65, рис. 20].

На фінальному етапі доби бронзи кам'яне будівництво в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі зазнає суттєвих змін. Змінюється техніка кладки. Наряду з орфостатними плитами використовувалась трьохрядна дволицьова кладка (рис. Б.3.22). Середній шар засипався дрібним камінням, ґрунтом або орфостатними плитами. Ширина таких стін дорівнює 0,8-1,0 м (рис. Б.3.21). Для заглиблених споруд постеліста та орфостатна кладки виконували облицювальну функцію стін, а основна вага стріхи приходилась на борти котловану. Стіни з трьохрядною кладкою розраховані на велику вагу стріхи, а основний об'єм житла знаходився вище тогочасного рівня денної поверхні. Зміни техніки кладки та засобу організації верхнього об'єму житла не вплинули на форму плану. На фінальному етапі доби бронзи продовжують будувати споруди з Г-подібною формою плану, характерною для попередньої БМЗК та ПЗК. Для кам'яного будівництва зберігається традиція блокованих

споруд на зразок житлово-господарчих комплексів степанівського типу БМЗК (рис. Б.3.18).

3.4. Комплекси знахідок.

Керамічний посуд. Типологічна близькість кераміки фіналу доби бронзи з посудом попередньої БМЗК-2 вплинула на зовнішню схожість їх морфологічних ознак. Враховуючі, що більшість уламків походить зі змішаних культурних шарів поселень або знаходиться у перевідкладеному стані, то в багатьох випадках виникають труднощі з їх диференціацією. Тому при характеристиці кераміки заключного періоду бронзового віку використані тільки матеріали, отримані при досліджені будівель: при розчистці підлоги та заповнення господарчих ям. Із культурного шару долучалися лише показові, діагностичні речі, культурно-хронологічна належність яких не викликала сумнівів.

В основу характеристики кераміки покладено морфологічні особливості посудин (відділи). Виділення груп здійснювалось за загальними пропорціями на підставі співвідношення метричних показників різних частин [Братченко, 1976, с. 23-26; Гершкович, 1997, с. 125-144]. В першу чергу, бралося до уваги співвідношення максимальної ширини тулуба (Дт) та висоти посудини (Н). При виділенні типів використані допоміжні показники: співвідношення висоти посудини (Н) та висоти плічка (Нп).

Для максимального уникнення помилок при спробі створення класифікації кераміки заключного періоду доби бронзи басейну Сіверського Донця використано переважно цілі форми. В деяких випадках залучались уламки зі збереженістю більше ніж дві третини від цілої посудини, що дозволяє з більшою долею вірогідності реконструювати її розміри. Такий підхід значно зменшив джерельну базу дослідження. Тим не менш, означеним вимогам

відповідають рештки 36 посудин з поселень другого етапу БМЗК та 33 посудини фіналу доби бронзи. Ще кілька сотень уламків використані при аналізі орнаментації, обробки поверхні, характеру оформлення краю вінця тощо.

В більшості посуд представлений цілими формами, лише в деяких випадках висота визначена умовно, виходячи зі загальних пропорцій посудини. Елементи та композиція орнаменту не розглядаються в якості критеріїв визначення типів через значну варіабельність, що в кінцевому результаті призвело б до значного ускладнення типології в цілому.

Посуд БМЗК-2. Наявність або відсутність шийки дає змогу поділити добірку на два класи: посуд з виділеною шийкою та посуд без шийки. Посуд з виділеною шийкою за своїми морфологічними властивостями поділяється на чотири відділи: горщики, кубки, черпаки та гостроребрні посудини.

Горщики характеризуються наявністю невисокої шийки, відігнутих назовні вінець та виражених плічок. Співвідношення найбільшого діаметру тулуба та висоти посудини дає змогу розділити їх на дві групи (табл. А.3.2). До першої групи віднесені горщики з діаметром тулуба більшим за висоту посудини. Плічки розташовані в верхній третині посудини. Виявлено п’ять варіантів (далі В1-5) оформлення краю вінця (табл. А.3.13): В1 – плаский край; В2 – плаский з Г-подібним виступаючим назовні «козирком»; В3 – плаский з прямокутним у профілі стовщенням з зовнішнього боку; В4 – плаский з Т-подібним профілем; В5 – з округлим або овальним краєм.

Кубки БМЗК-2 характеризуються високою шийкою, виразними плічками та наявністю полого піддона або ніжки. Кубки пишно орнаментовані, нерідко в нижній частині посудини (табл. А.3.3, 1-5).

Черпаки характеризуються чашевидною формою та наявністю ручки. Уламок черпака входив до складу керамічного комплексу другого сабатинівського горизонту поселення Іллічівка за Т.О. Шаповаловим. Решта представлена знахідками фрагментів ручок - 13 екземплярів.

Гостроребериий посуд не чисельний в пам’ятках БМЗК-2. Гостроребериі посудини вирізняються за наявністю ребра-перегина в середній частині тулуба (табл. А.3.3, 6-8).

Посуд без шийки репрезентовано трьома відділами: банки, жаровні та блюда. Наявність чи відсутність плічка дає змогу розділити банки на дві групи: закриті та відкриті. Ознаками першої групи виступають наявність плічок та загнутий в середину край вінця (табл. А.3.4, 1-9). Відповідно, ознакою другої групи виступають відсутність плічка та відігнуте назовні вінце (табл. А.3.4).

Виявлено вісім варіантів оформлення краю вінця банок (табл. А.3.13): В1 – плаский край; В2 – плаский з Г-подібним виступаючим назовні «козирком»; В3 – плаский з прямокутним у профілі стовщенням з зовнішнього боку; В4 – плаский з Т-подібним профілем; В5 – з округлим або овальним краєм; В6 – скісний всередину плаский край; В7 - скошений назовні плаский край; В8 – плаский з виступаючим всередину «козирком» край.

Жаровням притаманне пласке дно та невеличкий бортик по краю (табл. А.3.5, 1-3). Від жаровень блюда відрізняються відсутністю бортика (табл. А.3.5, 4-7). Керамічне блюдо знайдено Ю.М. Бровендером на поселенні Лиман [Бровендер, 1993, с. 148-174]. Всі інші блюда походять зі зборів на поверхні поселень.

Посуд фіналу доби бронзи. За аналогічним принципом проаналізовано посуд фіналу доби бронзи: посуд з виділеною шийкою та посуд без шийки. Клас посуду з виділеною шийкою розподілено на три відділи: горщики, корчаги, черпаки та кубки.

Співвідношення висоти посудини та найбільшого діаметру тулуба дає підстави для розподілу горщиків на дві групи. До першої групи віднесені горщики з діаметром тулуба більшим за висоту посудини. Залежно від висоти розташування плічок намічено два типи горщиків першої групи:

Тип 1. Горщики з високо піднятими плічками та короткою шийкою (табл. А.3.6, 1-4).

Тип 2. Горщики з низькими плічками, розташованими приблизно на середині висоти тулуба внаслідок чого корпус стає опуклим в центральній частині (табл. А.3.6, 5-7).

Другу групу утворюють горщики видовжених пропорцій, в яких найбільший діаметр тулуба рівний або менший за висоту. Залежно від висоти розташування плічок намічено два типи горщиків другої групи:

Тип 1. Горщики видовжених пропорцій з високо піднятими плічками (табл. А.3.7, 1-14).

Тип 2. Горщики видовжених пропорцій з низькими плічками, розташованими приблизно на середині висоти тулуба внаслідок чого корпус стає опуклим в центральній частині (табл. А.3.7, 10, 13).

Зафіксовано 9 варіантів оформлення краю вінець горщиків (табл. А.3.11): В1 - плаский край; В2 – плаский Г-подібний у профілі край з виступаючим назовні «козирком»; В3 - плаский край з масивним прямокутним в профілі стовщенням з зовнішнього боку; В4 - плаский Т-подібний в профілі край; В5 - круглий або овальний край; В6 - з „комірцеподібним” потовщенням; В7 - з загостреним краєм; В8 - з трикутним в профілі „комірцем”; В9 - загострений у профілі край вінця з уступом на внутрішній стороні шийки. Як різновиди варіантів 6 та 8 зустрічається овальний або трапецієвидний в профілі „комірець”.

Уламок корчаги з високою циліндричною шийкою, різко відігнутим вінцем, та опуклим тулубом з діаметром, більшим за діаметр шийки знайдено на підлозі житла 13 Давидо-Микільського поселення (табл. А.3.8, 1).

На поселенні Зимогір’я в заповненні будівлі 2 знайдено уламок овальної в перетині ручки від черпака (рис. Б.3.45, 3).

Кубки репрезентовано посудинами з Кар’єрного, Давидо-Микільського, Зеленої Горниці, Діброви (табл. А.3.8, 2-3) [Иваницкий, 2012, с. 158-176; Телиженко, Супрун, 2004, с. 188-228; Гершкович, 1998, с. 74, рис. 8, 3]. Для них характерна висока циліндрична шийка та опуклий тулуб. Орнамент виконаний відбитками зубчастого штампу, який утворює складні геометричні композиції з

паралельних горизонтальних ліній у поєднанні з заповненими трикутниками з «бахромою». Зустрічається каннельований орнамент.

Клас посуду без шийки представлений двома відділами: банки та жаровні.

За формою профілю банки розподіляються на відкриті та закриті. Уламки відкритої банки знайдено на підлозі житла 9 Давидо-Микільського поселення. Верхня частина банки орнаментована «перлинами» (табл. А.3.9, 2). Друга група включає в себе банки з закритим профілем. Співвідношення висоти плічка та висоти посудини дає змогу розділити банки другої групи на два типи:

Тип 1. Банки з плічками, розташованими в верхній третині посудини (табл. А.3.9, 2, 3);

Тип 2. Посудини приземкуватих пропорцій з широким корпусом та плічками на середині висоти тулуба. В місці перегину тулуба знаходяться наліпи (рис. Б.3.9, 4, 5).

Розрізняються 10 варіантів оформлення краю вінець банок (табл. А.3.12): В1 - плаский край; В2 - плаский Г-подібний у профілі край з виступаючим назовні «козирком»; В3 – плаский з прямокутним у профілі стовщенням з зовнішнього боку; В4 – плаский з Т-подібним профілем; В5 – з округлим або овальним краєм; В6 – скісний в середину плаский край; В7 - скісний назовні плаский край; В8 – плаский з виступаючим всередину «козирком» край; В9 - масивний Т-подібний в перетині край; В10 -загострений край.

На фінальному етапі доби бронзи набувають розповсюдження жаровні [Ромашко, 2013, с. 87]. Відомо не менше семи екземплярів з поселень Усове Озеро, Іллічівка, Оріхово-Донецьке (табл. А.3.10). Уламок жаровні знайдено на поверхні поселення Жовте (зберігається в фондах археологічного музею ЛНУ).

Важливі дані отримані при порівнянні характеру оформлення краю вінець на посуді фіналу доби бронзи з посудом другого етапу БМЗК (табл. А.3.13-14). Нараховано 11 основних варіантів оформлення краю вінець серед горщиків. Варіанти 1-5 зустрінуті на горщиках обох періодів, їх кількість майже однакова. За термінологією В.А. Ромашка вони відносяться до архаїчного розділу [Ромашко, 2011, с. 152]. Привертає увагу присутність серед посуду фіналу

бронзової доби варіанту 2 та 4 – плаский край з невеличким бортиком та Т-подібний профіль вінець – варіанти, характерні для зрубної КІС. Варіанти 6-9 зустрінуті виключно на горщиках фіналу доби бронзи і не відомі в комплексах БМЗК-2. За В.А.Ромашком, ці типи становлять інноваційний розділ [Ромашко, 2011, с. 152]. Вочевидь, „комірці", комірцеподібні потовщення та загострений край не є результатам еволюційного розвитку посуду другого етапу БМЗК, а їх витоки слід шукати за межами зрубного ареалу.

Близька ситуація спостерігається при порівнянні профілів банок БМЗК-2 та фіналу доби бронзи (табл. А.3.13-14). До інноваційних розділів віднесено лише варіанти 8 та 10 – з масивним Т-подібним бортиком та загострений профіль. Всі інші варіанти наслідують традиції бережнівсько-маївського керамічного комплексу [Горбов, 1994, с. 130-133].

Окремого розгляду заслуговує орнаментація кераміки, яка відрізняється багатоваріантним поєднанням різних елементів. У відповідності із засобом нанесення існуючі різновиди орнаменту розділено на три відділи: рельєфна, штампована та прокреслена орнаментація.

Орнаментація кераміки БМЗК-2. На посуді БМЗК-2 рельєфна орнаментація репрезентована наліпним валиком на шийці посудини. Простежуються шість різновидів оформлення валика (табл. А.3.15): В1 - з навскісними насічками; В2 - навскісні відбитки зубчастого штампу; В3 - гладкий валик; В4 - з пальцевими вдавленнями; В5 - навскісні відбитки шнура; В6 - з трикутними вдавленнями. В одному випадку гладкий валик утворює меандр в верхній третині посудини (рис. Б.3.25, 1).

Відділ штампованої орнаментації представлено композиціями з відбитків зубчастого штампу. Схема орнаменту передбачає верхню (бордюрну) та нижню (основну) зони. Бордюрну зону утворюють паралельні лінії, «драбинка». В основній зоні використовувались мотиви заштрихованих трикутників або ромбів. Частіше зубчастим штампом відбиті прості елементи: хрести, ламані лінії, навскісні відрізки. До штампованої орнаментації віднесені овальні відбитки.

За таким само принципом розділяється прокреслена орнаментація: складна (з двома орнаментальними зонами) та проста (з однією орнаментальною зоною). Проста композиція утворена «ялинкою», навскісними хрестами, заштрихованими трикутниками, ламаною лінією, «драбинкою». Для складної композиції характерно поєднання основної та бордюрної зони. Бордюрна зона складається з двох чи трьох горизонтальних паралельних ліній, основна – зі штрихованих трикутників, «ялинки».

Орнаментація кераміки фіналу доби бронзи. Орнамент на посуді фіналу доби бронзи має чимало спільного з посудом попередньої БМЗК-2. Зберігаються ті ж самі відділи: рельєфна, штампована та прокреслена орнаментація. Проте вони стають більш варіативними.

Рельєфна орнаментація представлена трьома групами: наліпні або виділені валики, наліпи та видавлений орнамент. Наліпні або виділенні валики існують у двох варіаціях: горизонтальні та вертикальні. В свою чергу, горизонтальний валик поділяється на п’ять різновидів: рівний валик, хвилястий валик, розімкнений валик з „вусами”, розімкнений валик із заведеними один за одне кінцями, валик у вигляді меандру.

За характером оформлення валика та його поєднання з іншими елементами виділяються наступні варіанти: В1 - з навскісними насічками; В2 - з навскісними відбитками зубчастого штампу; В3 - гладкий валик; В4 - з пальцево-нігтьовими вдавленнями. Варіанти 1-4 зустічаються на посуді як БМЗК-2, так і на посуді фіналу доби бронзи. Варіанти 5 та 6 зустрінуті в одиничних випадках на посуді БМЗК-2 і поки що не зафіксовані в більш пізній період. Навпаки, наступні 12 варіантів зустрічаються лише на посуді фіналу доби бронзи: В7 - з навскісними прокресленими хрестами; В8 - з навскісними хрестами з відбитків зубчастого штампу; В9 - з навскісною сіткою; В10 - з навскісними насічками та розташованою нижче прокресленою „драбинкою”; В11 - з навскісними насічками та розташованими нижче косими прокресленими лініями; В12 - з „ялинкою” із прокреслених ліній; В13 - з навскісними насічками та розташованою нижче ламаною лінією; В14 - з навскісними

насічками та розташованою нижче „ялинкою” з прокреслених ліній; В15 - з косими відбитками зубчастого штампу та розташованою нижче ламаною лінією з відбитків зубчастого штампу; В16 - з пальцевими відбитками та прокресленими нижче ламаними лініями; В17 - з краплеподібними відбитками; В18 - з прокресленою ламаною лінією.

Наліпи представлені двома варіантами: горизонтальні та вертикальні. Видавлений орнамент репрезентовано «перлинами» з негативами на внутрішній стороні посуду.

Відділ штампованої орнаментації є змога розділити на дві групи: прості та складні композиції. Прості однозональні композиції виконані навскісними хрестами з відбитків зубчастого штампа, навскісними відбитками зубчастого штампа, навскісними відбитками „гусеничного” штампа, горизонтальними та ламаними лініями з відбитків шнура, краплеподібними або пальцьовими вдавленнями. Складна композиція з відбитків зубчастого штампу зустрінута на уламках кубків з поселень Діброва, Зелена Горниця-IV, Курячівка-II, Розівка VI (рис. Б.3.58, 1-2) [Гершкович, 1998, с. 74, рис. 8, 3; Телиженко, Черних, 2004, с. 188-228]. Композиція складається з двох орнаментальних зон, розташованих на тулубі посудини. На кубку з Діброви орнамент займає три зони: на тулубі та під вінцем. Верхня зона утворюється за рахунок горизонтальних ліній, «драбинки», ламаної лінії. Основна зона заповнена заштрихованими трикутниками. В орнаментації використовуються відбитки круглого штампу - циркульний орнамент (рис. Б.3.58, 1-2). Я.П. Гершковичем кубки зі складними штампованими композиціями віднесені до групи кераміки «західного» походження. Зазначимо, що на інших типах посуду складні штамповані багатозональні композиції зустрічаються рідко.

Як і на попередньому етапі прокреслена орнаментація складається з двох груп: проста однозональна композиція та складна багатозональна композиція (табл. А.3.14). Просту композицію утворюють такі елементи, як горизонтальна „ялинка”, навскісні хрести, навскісні лінії, навскісна сітка, горизонтальна лінія та розташовані нижче навскісні відрізки, заштриховані трикутники верхівками

вниз. Складна композиція утворюється з двох орнаментальних зон. В верхній зоні поєднуються прокреслені стрічки з навскісними насічками, дві горизонтальні лінії з пальцьовими вдавленнями, ряд пальцьових вдавлень. Друга зона заповнена навскісними лініями, вкладеними трикутниками верхівками вниз, навскісними лініями у поєднанні з пальцьовими вдавленнями.

Зіставлення орнаментації посуду фіналу доби бронзи з орнаментом на кераміці БМЗК-2 призвело до наступних результатів (табл. А.3.14). Відділ рельєфної орнаментації представлений трьома групами, де група 2 (вертикальні, горизонтальні наліпи) та група 3 («перлини», наскрізні проколи) не зустрічаються на посуді БМЗК-2. Вертикальні валики також не відомі на кераміці заключного етапу зрубної КІС. Серед 16 виділених варіантів оформлення наліпного валика на посуді фіналу доби бронзи лише варіанти 1-4 використовувались в декорі наліпного валика на посуді БМЗК-2. Варіанти 7-16 відносяться до категорії інноваційних, появу яких на посуді фіналу доби бронзи можливо пояснити як еволюційним розвитком орнаментальних традицій БМЗК, так і зовнішнім впливом. Так, варіанти 9-16 можливо розглядати як синтез валикової орнаментації з традицією двозональної композиції сусканської культури. В даному випадку валик виконує роль бордюрної зони, тоді як прокреслену або штамповану орнаментацію, розташовану нижче, слід розглядати в якості другої, основної зони. Кілька варіантів оформлення валика БМЗК-2 поки що не зустрінуті в керамічному комплексі фіналу доби бронзи. Це стосується косих відбитків шнура та трикутних відбитків поверх наліпного валика. Зовсім не зустрінутий на посуді заключного періоду доби бронзи валик, закручений на зразок меандру.

Значно менше відмінностей спостерігається при зіставленні прокресленої орнаментації обох періодів. Складні двозональні композиції в тому чи іншому варіантах зустрічаються на посудинах БМЗК-2. Різниця лише в наповненні орнаментальних зон різними елементами. На посуді фінальної бронзи бордюрна зона утворена за допомогою прокресленої стрічки, заповненої навскісними відрізками. На посуді БМЗК-2 аналогічна стрічка, але виконана

зубчастим штампом. Серед елементів композицій орнаменту обох періодів використовувались навскісні лінії, заповнені трикутники верхівкою донизу, навскісні хрести, «ялинка», ламана лінія. Поєднання в багатозональній композиції пальцево-нігтьових відбитків та прокресленого орнаменту (навскісні та горизонтальні лінії, трикутники) зустрінуте поки що тільки на посуді фінального періоду доби бронзи (рис. Б.3.41, 3). Появу такого орнаменту можливо пояснити впливом лісових культур Волго-Камського регіону. Насамперед, чергування рядів навскісних коротких ліній та пальцево-нігтьових відбитків характерно для маклашеевської культури фіналу бронзової доби [Колев, 2000, с. 242-244].

Схожі дані отримані при зіставленні штампованої орнаментації. Так, штампована орнаментація кераміки фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця значно бідніша, ніж у попередній період. Складні багатозональні композиції зустрічаються тільки на кубках, в той час як на етапі БМЗК-2 вони використовувались на кубках, банках та гостроребернoму посуді. Прості однозональні композиції у вигляді навскісних хрестів, ламаних ліній, рядів відбитків «гусеничного» штампу, навскісних відбитків зубчастого штампу знаходять відповідності на посуді другого етапу БМЗК. Відбитки шнура на посуді фіналу доби бронзи зустрінуті лише двічі.

Розглянутий посуд з поселень фіналу доби бронзи виглядає самобутнім керамічним комплексом з набором специфічних груп, типів та їх варіантів. До кола характерних саме для цієї доби слід віднести горщики типу 2 групи 1 (приземкуваті з плічками на середині висоти випуклого корпуса), горщики типу 2 групи 2 (високих пропорцій з низько розташованими плічками та випуклим корпусом), корчаги та кубки з циліндричною шийкою. В орнаментації кераміки простежується багато спільних рис з бережнівсько-маївською традицією: наліпні валики, багатозональна прокреслена та штампована орнаментація. Втім, рельєфний орнамент стає різноманітнішим: розімкнені валики, вертикальні валики, наліпи, «перлини» тощо. Замість шести варіантів декору валика посуду БМЗК-2 на кераміці фіналу доби бронзи нараховане 16 варіантів. На

фінальному етапі доби бронзи зменшується значення штампованої орнаментації. Композиції з відбитків зубчастого штампу стають простішими, відбитки шнура майже не використовуються. Зменшується кількість посудин зі складною двозональною композицією з відбитків зубчастого штампу. Керамічний комплекс заключного етапу доби бронзи зберігає багато зрубних рис як наслідок генетичного зв'язку між двома групами пам'яток. Але суттєві відмінності між двома керамічними комплексами свідчать на користь виокремлення пам'яток фіналу доби бронзи зі загального масиву БМЗК з можливістю їх подальшого розгляду в якості окремого культурного утворення, на що вже неодноразово вказувалось дослідниками [Берестнев, 2001, с. 13; Ромашко, 2013, с. 212-219].

Організація керамічного виробництва. Відомості про керамічне виробництво у населення зрубної спільності на етапі БМЗК-2 в басейні Сіверського Донця поки що не відомі. Важливі дані про організацію випалу керамічного посуду населенням Донецького кряжу на фінальному етапі доби бронзи отримані при розкопках на поселенні в урочищі Мечетному-1. Територія пам'ятки розподілена на дві частини: житлову та виробничу (рис. Б.3.5, 2). Виробнича зона зосереджена на схилі давнього яру в центральній частині поселення. На південному схилі яру виявлено залишки чотирьох печей для випалу керамічного посуду (рис. Б.3.19). На поверхні пам'ятки печі фіксувались у вигляді невеликих заглиблень уздовж схилу яру. Нараховано не менш ніж 17 подібних заглиблень.

Ділянка виробничого комплексу складається із чотирьох керамічних печей, передпічного майданчику та кам'яної вимостки навколо об'єктів (рис. Б.3.19). Вимостку складено з пласких пліт пісковику, які сповзли вниз по схилу під кутом 30º — 40º. Каміння знаходилось на рівні передматерика та частково в культурному шарі, відстань проміж плитами становила 0,3-0,5 м. Частина каменів накладені один на один. Скоріш за все, у давнину кількість каміння була більшою, але навіть у такому вигляді простежуються дві паралельні лінії, які утворюють прямокутник з керамічними печами в центрі. Повністю

реконструювати форму вимостки важко, оскільки її східний край опинився за межами розкопу. Західний край зберігся краще та чітко обмежує контур виробничого майданчику. Форма та конструкція вимостки нагадують залишки тришарової дволицьової кладки (рис. Б.3.20). Призначення кам'яної споруди уявляється цілком зрозумілою — запобігання розмиву схилу яру та зсуву ґрунту.

На північ від печей розташований передпічний майданчик, облаштований на дні яру на рівні материка (аргіліту). Для запобігання вогкості його підлога була вимощена пласким камінням пісковику. На південь від вимостки, в схилі яру, розташований уступ шириною 0,4 м з сильно обпеченою поверхнею. Вочевидь, уступ мав функціональне призначення: сушка глиняного посуду, загрузка палива, вигрібання жару, вигрузка готової продукції.

На південь від уступу, в схилі яру облаштовано чотири печі ямно-купольного типу різного рівня збереженості. Печі розташовані в одну лінію вздовж краю на відстані 0,2-0,3 м одна від одної. За своєю конструкцією вони відносяться до однокамерних споруд, тобто спалювання деревини та випал посуду відбувався в одній камері. Подібні пристрої припускали наявність постійного глиняного перекриття зверху над топкою [Бобринский, 1991, с. 93-97; Гейко, 2007, с. 57-58]. Залишки таких куполів знайдені над печами 3 та 4. Стан збереженості куполів незадовільний, тому про форму та розміри випалювальних камер можна судити здебільшого по нижніх об'ємах. Останнє можливо завдяки тому, що печі були заглиблені в схил яру на 0,1-0,15 м, їх стіни обпалені до цеглинного стану та добре помітні в передматериковому суглинку.

По конструкції топкових отворів можна виділити два варіанти печей: з "відкритим" гирлом, яке виходить в схил яру, та з "закритим" гирлом, розташованим вище череня печі на незначній відстані від краю яру. До першого варіанту віднесені печі 1 та 2.

Гирла печей 1 та 2 розташовані з північного боку та виходять безпосередньо на передпічний майданчик. Північна частина печі 1 не

збереглась. Розміри вцілілої частини ями по дну становлять 1,0 × 0,6 м. Стінки та купол печі зроблені з глиняного розчину з домішкою дрібних уламків кераміки. Один з таких фрагментів знайдений з південного боку печі в залишках глиняної стіни, що завалилась всередину ями. Уламок виявився частиною від горщика з "комірцем" на вінці (рис. Б.3.48, 3). Звертає увагу його якісний випал червоного кольору, здійснений на всю товщину черепка. Піч 2 (рис. Б.3.19, 3, 5) збереглася краще, що дозволяє більш детально визначити її форму та розміри. Контури печі простежені на рівні передматерику: збереглася яма овальної форми та стіни висотою 0,15 м при ширині 0,2-0,3 м. Гирло топки облаштовано в схилі яру та повернене на північ. Стінки печі добре випалені, тверді, червоно-цеглистого кольору. З південного боку печі в залишках глиняної стіни купола знаходився уламок від горщика з "комірцем" - частина від посудини із печі 1 (рис. Б.3.48, 2). Ще один фрагмент, також вмонтований в конструкцію стіни, виявився уламком від чималого горщика діаметром не менше 37 см. Випал горщика якісний, червоного кольору, рівномірний по всій товщині черепка. На його зовнішній поверхні помітна сітка дрібних тріщин (рис. Б.3.48, 1).

Печі залишені заповненими попелом з прошарками вугілля, глини червоного кольору та дрібними кальцинованими кістками тварин. В заповнені печей знайдений шлак у вигляді пористої склоподібної маси зеленувато-сірого кольору розміром 3,4 × 3,1 см. Аналіз шлаку свідчить про керамічну належність печей. Крім шлаку із заповнення печей походять 84 фрагменти кераміки.

Високій ступінь випалу стінок печей, випалена на всю товщину черепка кераміка зі глиняного склепіння, недостатня збереженість верхніх частин топок свідчать про інтенсивну експлуатацію печей, що врешті-решт призвело до їх повної руйнації. Про те, що печі 1 та 2 були зведені та функціонували одночасно вказує знахідка уламків від одного й того ж горщика, використаних при споруджені склепінь (рис. Б.3.50, 2-3).

До другого типу (зі "закритим" гирлом) віднесені печі 3 та 4. Крім нижніх об'ємів частково збереглися фрагменти глиняних склепінь у вигляді маси

обпеченої глини, яка розплилася навколо пічних ям. Через те, що обидві печі були розташовані поруч, залишки глинобитних склепінь після їх руйнації частково перекрили один одного, ускладнивши тим самим визначення їх первинної форми та розміру. Все ж-таки уявляється, що, виходячи з кута нахилу вцілілих на висоту 0,5 м фрагментів, в обох випадках купол мав сферо-конічну форму з товщиною стін не менш ніж 0,35-0,4 м (рис. Б.3.19, 7, 8). Північні частини наземних споруд не збереглись, однак зрозуміло, що гирла топкових отворів були розташовані вище дна печі, оскільки заглиблений черінь не має "виходу" в бік яру.

Стінки та черені печей 3 та 4 без значних ознак обпалення, в заповненні відсутні шлаки та випалена на всю товщину черепка кераміка червоного кольору. Перелічені ознаки говорять про нетривалий термін роботи печей, або навіть про те, що їх взагалі не використовували у процесі випалу. В такому випадку одночасно працювали не всі чотири печі, а лише дві з них, а печі 3 та 4 споруджені пізніше ніж печі 1 та 2.

В заповненні печей та в культурному шарі в межах виробничої ділянки зібрана представницька колекція кераміки. За ступенем випалу її можна поділити на два типи: кераміка сірого або чорного кольору з не до кінця випаленим всередині черепком та посуд червоного, жовтогарячого кольору, рівномірно випалений на всю товщину черепка. Перший різновид зустрічається в рівній кількості по всій площі поселення, в той час як посуд другого типу походить переважно зі заповнення печей та культурного шару в межах виробничого майданчика. Жовтогарячу, червону, рожеву поверхні кераміки можна отримати двома шляхами: в результаті окиснювального випалу з інтенсивним подаванням кисню або ж за допомогою випалу при температурі не менш ніж 800º [Сайко, 1966, с. 183-187; Гейко, 2011, с. 114-122]. Найбільш імовірним уявляється другий варіант. Проте високотемпературний якісний випал, який надає кераміці яскраво-червоний колір на всю товщину черепка навряд чи був наслідком спрямованих дій. Справа в тому, що в заповненні печей присутня кераміка обох різновидів приблизно в рівної кількості: 52% та

48% на користь якісно випаленого посуду (всього знайдено 85 уламків). Але тільки кераміка другого типу вмонтована в глиняні стіни та купол печей. Рівномірний випал черепка в такому разі являється результатом вторинного впливу високої температури під час роботи печей. Використані при спорудженні печей уламки бракованого посуду неодноразово зазнавали термічної обробки внаслідок чого набували специфічних властивостей у вигляді рівномірного випалу та червоного з відтінками кольору. Однак більша частина знайдених на поселенні уламків без ознак впливу високої температури. Випал подібних виробів проводився за температурою навряд чи більше, ніж 400º-500º [Гейко, 2011, с. 114-122].

Вироби з каменю, кістки та металу. Ця категорія артефактів менш чисельна, ніж керамічний посуд. Тим не менш, колекція кам'яних, кістяних та металевих виробів нараховує більш ніж 100 предметів.

Вироби з каменю БМЗК-2. На поселенні Зимогір'я з горизонту БМЗК-2 походить кам'яне кружало з отвором всередині (рис. Б.3.64, 2) та два точила прямокутної або трапецієвидної форми (рис. Б.3.64, 3, 4). До того ж горизонту віднесено дископодібний розтиральник (рис. Б.3.64, 1) та кам'яний диск (рис. Б.3.64, 5). До кам'яних виробів можна віднести талькову ливарну форму для відливки кільця (рис. Б.3.64, 6). З другим сабатинівським горизонтом поселення Іллічівка Т.О. Шаповалов пов'язує знахідки кам'яної сокири та кам'яної праски [Шаповалов, 1976, с. 11, рис. 7, 15, 17].

Вироби з каменю фіналу доби бронзи представлені точилами з жолобками для підвішування, абразивами, плитами – ковадлами, кам'яними дисками.

Точила білозерського типу з жолобками для підвішування відносяться до характерних знахідок в культурних шарах та об'єктах з поселень фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця. Всього знайдено сім подібних предметів (рис. Б.3.65). Два з них походять із насипів курганів (Зимогір'я, Оріхове), ще п'ять знайдені при дослідженні поселень (Зимогір'я, Давидо-Микільське, Мечетне-1, Сабівка, Обозне). Виготовлені точила з пісковику та сланцю. За

визначенням І.С. Нікітєнко, точило зі Зимогір'я виготовлене з алевритістого полевошпат-кварцевого пісковику, найближчі виходи якого відомі в 1-2 км на південь від м. Зимогір'я (Додаток А). Форма та розміри виробів трохи відмінні одне від одного, проте всі вони мали неглибокі жолобки для закріплення шнура. Лише в одному випадку (Оріхове) замість жолобків зафіксований отвір.

В заповненні будівлі 2 поселення Зимогір'я знайдено випростувач древків стіл (рис. Б.3.66, 7). За визначенням І.С. Нікітєнко, випростувач виготовлений з кварцевого пісковику місцевого походження (Додаток А).

Колекція абразивів налічує 10 цілих предметів або їх уламків. В типологічному плані вони мало чим відрізняються один від одного, як і від аналогічних виробів попереднього часу. В більшості це трапецієподібні плитки пісковику або сланцю розміром в середньому 15 × 7 см. (рис. Б.3.66, 5).

Плити-ковадла знайдені в двох екземплярах: на підлозі будівлі 9 Давидо-Микільського поселення та в заповненні будівлі 7 поселення Зимогір'я (рис. Б.3.66, 4, 6). Давидо-Микільський екземпляр виготовлений з плити кварциту, по боках якої помітні неглибокі вибоїни. Зимогірський екземпляр представлений уламком плити пісковику, на відшліфованій поверхні якого зафіксовано металевий шлак.

Кам'яний диск діаметром 30 см, виготовлений зі мергелю, знайдений на підлозі будівлі 9 Давидо-Микільського поселення (рис. Б.3.66, 1). Кам'яні диски являються специфічним реманентом на пам'ятках БМЗК Донецького кряжу [Загородня, 2012, с. 161-163]. Давидо-Микільській екземпляр свідчить про їх існування і в постзрубний час.

Вироби з кістки БМЗК-2. В об'єктах та культурних шарах періоду БМЗК-2 кістяні знаряддя зустрічаються частіше, ніж у фіналі доби бронзи, а їх номенклатура значно ширша. Кістяні знаряддя БМЗК-2 утворюють типовий «зрубний» набір: тупці, проколки, ковзани. Поруч з будівлею 5 Давидо-Микільського поселення на рівні материку знаходилось компактне скупчення кістяних тупців (рис. Б.3.67, 1-4). Колекція тупців походить зі Зимогірського поселення (рис. Б.3.67, 5-8). Серед кістяного реманенту з горизонту БМЗК-2

Давидо-Микільського поселення зустрінуто кістяний штамп (рис. Б.3.68, 13) та проколки (рис. Б.3.68, 12, 15, 16). На Зимогірському поселенні знайдені кістяні «ковзани» з отворами для кріплення ременів (рис. Б.3.69).

Вістря стріл знайдені на поселеннях Іллічівка та Давидо-Микільське [Шаповалов, 1976]. В.А. Ромашко виділяє п'ять типів вістер стріл, чотири з яких знайдені в об'єктах БМЗК-2 (рис. Б.3.68, 5-10, 17). За формою головки та наявністю або відсутністю черешка вирізняються наступні типи: кулеподібні (тип 1, рис. Б.3.68, 17); овально-шестигранні з невиразним черешком (тип 3, рис. Б.3.68, 9-11); черешкові з листовидною розширеною в нижній частини голівкою (тип 4, рис. Б.3.68, 6-8); трикутні з ромбічною голівкою та шилоподібним черешком (тип 5, рис. Б.3.68, 5). Вістря виділених типів мають широке коло аналогій в пам'ятках доби пізньої бронзи [Ромашко, 2013, с. 113-114].

На поселенні Іллічівка в горизонті БМЗК-2 зустрінуті рогові стрижнеподібні псалії з розташованими в різній площині отворами (рис. Б.3.68, 1, тип IV за К.Ф. Смирновим) [Смирнов, 1961, с. 46 – 72]. Уламок ще одного псалія (рис. Б.3.68, 3) належить до типу III за К.Ф. Смирновим: з видовженим стрижнем та взаємно пересічними отворами [Смирнов, 1961, с. 46 – 72]. Уламок рогового псалія з трьома отворами знайдено на поселенні Провалля [Гладких, Писларий, Кротова и др., 1973].

Кістяні вироби фіналу доби бронзи. Кістяні знаряддя належать до рідкісних знахідок в об'єктах фіналу доби бронзи в басейні Сіверського Донця. На підлозі будівлі 2А Давидо-Микільського поселення знайдене кістяне вістря - стрекало (рис. Б.3.70, 13). На підлозі будівлі 9 знаходився тупець зі щелепи крупної худоби (рис. Б.3.70, 16). В заповнені бондарихинської будівлі 2Б знайдена заготівка для кістяного кружала та рогове руків'я для ножа (рис. Б.3.70, 8, 14) [Красильников, Скакун, Пробейголова, Терехина, 2009, с. 366-371]. Кістяні трапецієвидні кружала з отвором походять з поселень Іллічівка (рис. Б.3.70, 5-6) та Усове Озеро (рис. Б.3.70, 7). З «фінальнозрубним» горизонтом поселення Іллічівка пов'язані знахідки вістер стріл: трьохгранне з

прихованою втулкою (тип 2 за В.А. Ромашком, рис. Б.3.70, 11) та черешкове з листовидною розширеною в нижній частини голівкою (рис. Б.3.70, 10). З культурним шаром фіналу доби бронзи поселення Глибоке Озеро-2 пов'язана знахідка кістяного ґудзика (рис. Б.3.70, 9) [Гершкович, 1998, с. 61-92]. Заготовка для аналогічного ґудзика походить з шару завалу каміння будівлі 1 поселення Мечетне-1 (рис. Б.3.70, 15).

Рогові псалії з отворами, розташованими в одній площині (тип V за К.Ф. Смирновим), відомі на поселеннях Зливки, Діброва, Усове Озеро [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2014, с. 85-118; Гершкович, 1998, с. 61-92; Березанская, 1990, с. 48, рис. 10, 2]. Мабуть, до цієї групи слід додати випадкову знахідку псалія в околицях м. Слов'янська [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2014, с. 85-118].

Вироби з металу БМЗК-2. Металеві вироби, які хронологічно можна віднести до горизонту БМЗК-2 басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу, походять зі скарбів Райгородка та Хрестище, репрезентовані випадковими знахідками. Дрібні не металомісткі речі (голки, шила, скроневі підвіски) входять до складу поховального інвентарю. Серед матеріалів поселень БМЗК-2 вироби з металу поки що не відомі. Умовно металеві речі БМЗК-2 можна поділити на дві групи: інгуло-красномаяцьку та пізньолобойківську [Клочко, 2006, 192-194]. До інгуло-красномаяцької групи віднесена більшість речей Райгородського скарбу, знайденого С.О. Локтюшевим на р. Айдар. Загальну кількість речей скарбу встановити важко. Відомо, що до його складу входили 6 серпів (цілі та в уламках), 5 кельтів (цілі та в уламках), булава, уламок ножа, уламки леза меча, фрагмент сокири трансільванського типу [Ключнева, 2005, с. 258-265]. О.М. Лєсков звернув увагу на його сабатинівське походження (сабатинівський етап зрубної культури в розумінні О.М. Лєскова) [Лесков, 1967, с. 159-161]. Серпи та кельти Райгородського скарбу мають аналогії серед речей Інгульського скарбу сабатинівської культури [Шарафутдинова, 1986, с. 104, рис. 30, 4-9].

До складу Райгородського скарбу входять серпи типів С-24 (рис. Б.3.71, 2, 3), С-2/4 (рис. Б.3.71, 5, 6) та С-6 (рис. Б.3.71, 7) [Черних, 1976]. Крюкасті серпи типу С-24 Райгородського скарбу В.А. Дєргачовим та В.С. Бочкарьовим віднесені до типу Герменешть, варіант Ілішень прикарпатсько-трансильванської серії серпів [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 219, табл. 76, 1006-1007]. Схожий серп знайдено на поверхні поселення Кіровськ Слов'янського району Донецької області [Полідович, Усачук, Кравченко, 2012, с. 150-151, рис. 13]. Датуються серпи варіанту Ілішень початком періоду HaA_1 [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 226-236].

Серпи типу С-2/4 Райгородського скарбу віднесені В.А.Дєргачовим та В.С.Бочкарьовим до типу Хелештень, варіант Хелештень прикарпатсько-трансильванської серії серпів. Датуються періодом BrD - початком HaA_1 [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 247, 248, табл. 85, 1180-1181; с. 253-256]. Серп типу С-6 належить до типу Печь середньодунайських серпів та датується періодом BrD - HaA_1 [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 287, табл. 97, 1411].

До складу Райгородського скарбу входять кельти типів К-34 (рис. Б.3.72, 5, 7), К-42 (рис. Б.3.72, 6) та К-10 (рис. Б.3.72, 8) за Є.М. Чернихом [Черних, 1976]. Кельти типу К-34 Райгородського скарбу віднесені В.А. Дєргачовим до типу Ришешть: одновушкові з арковидною фаскою та отвором - «печеркою» [Дергачев, 2010, с. 188, табл. 4, 53-54]. Походження кельтів типу Ришешть пов'язують з культурою Ноуа [Дергачев, 2010, с. 34-37].

Кельт типу К-42 Райгородського скарбу відноситься до типу Ружиноаса за В.А. Дєргачовим: одновушкові з трапецієвидною фаскою [Дергачёв, 1997, с. 26-28]. Кельт типу К-10 був віднесений В.А. Дєргачовим до типу Касімча: безвушкові, високих пропорцій, шестигранні з трапецієвидною фаскою [Дергачев, 2011, с. 117-188, рис. 69, 27]. Кельти типу Касімча розглядаються як подальший розвиток кельтів типу Дічево та датуються періодом BrD [Дергачев, 2011, с. 122].

До пізньолобойківської традиції належать речі кладу Хрестище: двовушковий кельт з лавролистим оформленням боків, кельт-тесло з лобним

вушком та долото [Гершкович, Панковский, Шамрай, 2013, 188-197]. Двовушковий кельт з лавролистими боками автори публікації поміщають в типологічний ряд між лобойківсько-головурівськими кельтами та кардашинськими. Жолобчасте долото з литою втулкою та валиком по краю знаходить аналогії серед відповідних виробів IV періоду пізньої бронзи. Кельт-тесло з лобним вушком (тип Лебедине варіант Хрестище) подібний до кельтів Волго-Кам'я передмаклашеєвської доби [Гершкович, Панковский, Шамрай, 2013, 188-197]. З кельтами Волго-Кам'я пов'язують кельт з околиць смт Новопсков Луганської області. Кельт має бокове та лобне вушка, асиметричні пропорції, трикутну та арковидну фаски (рис. Б.3.72, 4). Орнаментальний поясок заповнюють вкладені трикутники з бугорками на верхівках [Кузьминых, Выборный, 1993, рис. 47, 1].

Вироби з металу фіналу доби бронзи. Металеві вироби з пам'яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу представлені як серед матеріалів поселень, так і серед інвентарю поховань. Значна частка належить до категорії випадкових знахідок. Номенклатура металевих виробів не дуже різноманітна: ножі, кельти, голки та шила, підвіски, браслети, скроневі підвіски.

З пам'яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця походять 10 ножів, 9 з яких відлито з бронзи, один виготовлений зі заліза (рис. Б.3.73). Три ножа знайдені в похованнях (Кремінна, Трьохізбенка, Вишневий Діл), чотири – на поселеннях (Усове Озеро, Закатне, Ямпіль), ще три належать до категорії випадкових знахідок. Попри невелику кількість помітна їх типологічна неоднорідність. За морфологічними особливостями виділяється чотири типи.

Ножі типу Н-4 за Є.М. Чернихом: однолезові черешкові ножі з горбатою спинкою. Єдиний зразок з середньої течії Сіверського Донця знайдено в похованні біля Вишневого Долу (рис. Б.3.82, 12) [Писларий, Дубовская та ін., 1980, с. 8]. Ніж повністю виготовлений із заліза. Найближчі аналогії ножу в ареалі бондарихинської культури: уламок леза з поселення Любівка та невеликий за розмірами ніж з поселення Оскіл [Радзієвська, Шрамко, 1980, с.

100-108, рис. 2,8; Іллінська, 1961, с. 36, рис. 6, 2]. Фрагмент подібного ножа знайдено в похованні білозерської культури Першотравневого могильника. Руків'я було приклепане за допомогою залізної шпильки [Евдокимов, 1987, с. 110, рис. 2, 4]. Бронзові аналоги однолезовим залізним ножам знайдені на поселенні Білозерській Лиман, один цілий та уламок леза з поселення Безіменне-II [Кривцова-Гракова, 1949, 83, рис. 33, 1, 4, 5; Горбов, 1995, с. 52-72]. Ніж із Білозерського Лиману мав горбату спинку, уламок леза Безіменського екземпляру - зі загнутим догори вістрям.

Ножі типу Н-14 та Н-16 за Є.М. Чернихом: ножеподібні пластини (бритви) з паралельними лезами та тупим, рідше овальним вістрям. З пам'яток нижньої течії Сіверського Донця походять чотири екземпляри подібних виробів: Усове Озеро, Закатне, Байдівка (випадкова знахідка), Адамівка (рис. Б.3.73, 8-11). Черешки в усіх випадках відсутні. Про засіб кріплення до руків'я свідчать зразки двох ножеподібних пластин з поселення на Білозерському Лимані. В обох випадках ближче до краю леза пробито прямокутний отвір [Кривцова-Гракова, 1949, 83, рис. 33, 1, 4, 5]. Леза обох пластин з одного боку спрацьовані більше, ніж з іншого, що говорить на користь їх використання в якості однолезових ножів. Аналогії ножеподібним пластинам походять з пам'яток білозерської та бондарихинської культур [Кривцова-Гракова, 1949, 83, рис. 33, 1, 4, 5; Синюк, 1996, с. 262, рис. 69, 11].

Ножі типу Н-18 та Н-20 за Є.М. Чернихом: з пласким черешком та паралельними лезами, кільцевий упор відсутній. Знайдено чотири екземпляри: Кремінна (к.1 п.1), Трьохізбенка, Усове Озеро, Ямпіль (рис. Б.3.73, 3-6). На двох із них помітні сліди ковальської обробки на плічках. Леза в перетині ромбічні, лезо ножа з Кремінної пласке. Розміри цих ножів, як правило, не перевищують 15 см в довжину. Аналогії походять з ареалу білозерської культури [Ванчугов, 1990, с. 80, рис. 33, 9-14]. Трапляються вони і серед матеріалів бондарихинської культури – поселення Оскіл [Ильинская, 1959, с. 80-84; 1961, с. 36, рис. 6, 2].

Ножі типу Н-40 за Є.М. Чернихом: з паралельними лезами та кільцевим упором біля руків'я. Єдиний екземпляр знайдений в околицях м. Слов'янськ біля с. Богородичне на правому березі Сіверського Донця. Вістря ножа зламане (рис. Б.3.73, 7). Найближчим аналогом є ніж з поховання білозерської культури курганної групи Мала Лепетіха поблизу с. Широке [Ильинская, 1961, с. 36, рис. 6, 5-6].

До фіналу доби бронзи відноситься кельт з Ольховатки Донецької області (рис. Б.3.73, 1): одновушковий з вузьким довгим тулубом та арковидними фасками. Кельт орнаментовано трьома валиками: одним по краю втулки та двома на тулубі. Валики, вушко та бокові грані кельту прикрашені «ялинкою» [Кузьминых, 1993, рис. 47, 3]. В.А. Дєргачов Ольховатський кельт відносить до категорії рідкісних форм. Такі показники, як одновушковість, арковидність фаски та відсутність «печерки» зближають кельт з Ольховатки з кельтами типу Негрешть. Від останніх Ольховатський кельт відрізняється видовженими пропорціями та орнаментом у вигляді «ялинки». В.А. Дєргачов розглядає подібні кельти як одиничні прояви подальшого розвитку кельтів типу Негрешть [Дергачов, 2010, с. 113-115, рис. 87, 1].

В м. Луганськ був знайдений кельт з лобним вушком, трикутними фасками та валиком нижче краю втулки. З обох боків нанесений орнамент із розташованих під кутом валиків (рис. Б.3.73, 2). Луганський кельт схожий на кельт з поховання 13 кургану 1 біля станції Хапри на Нижньому Дону, віднесеному В.В. Потаповим до маклашеєвської культури [Потапов, 1993, с. 218-219; 2013, с. 213-229].

Значною кількістю на пам'ятках басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу представлені прикраси. Негатив круглої бляхи з петелькою (рис. Б.3.74, 1) вирізаний на ливарній формі з поселення Глибоке Озеро-2 [Гершкович, 1998, с. 82, рис. 13, 3]. Форма для відливки колоколовидної підвіски білозерського типу (рис. Б.3.74, 3) знайдена в околицях м. Слов'янськ [Татаринов, 1979, с. 262, рис. 4, 4]. Підвіска зі загнутим кінцем відливалась в формі з поселення Іллічівка (рис. Б.3.78, 2) [Bočkarev, Leskov, 1980, tafel 11, 96].

Трубчасті підвіски, вкриті золотою або срібною фольгою, знайдені в похованні 1 кургану 1 Краснороченського II могильника та в похованні 1 кургану 2 Піонерського могильника (рис. Б.3.74, 8, 9) [Красильников, Красильникова, Пробейголова, 2010, с. 240-241; Гаврилюк, Красильников, 2006, с. 410-423;]. Аналогії трубчастим підвіскам з золотою фольгою походять з могильника Бегази у Центральному Казахстані [Маргулан и др., 1966, с. 138, табл. XIII, 1, 6; с. 274].

В похованнях фіналу доби бронзи зустрічаються дротяні скроневі підвіски. Два дротяних скроневих кільця (рис. Б.3.74, 10) виявлено серед решток тілоспалення в похованні бондарихинської культури на поселенні Клешня Друга-4 [Супрун, 1999, с. 94-96]. Пласка перснеподібна підвіска з овальним щитком (рис. Б.3.74, 6) походить з поховання 1 кургану 1 могильника Октябрьський 1 [Прокофьев, 2003, с. 300-306]. Браслет з мідного дроту з незамкненими кінцями знайдено на поселенні Клешня-3. Автори публікації датували браслет енеолітичним часом, проте типологічно він має відповідності серед виробів пізньої та фінальної бронзи [Телиженко, Британюк, 2003. с. 67 – 70].

Голки, шила, булавки відомі як за матеріалами поховань, так і серед поселень. Бронзова голка, виготовлена з округлого в перетині прутка із загнутим кінцем, який утворював ушко (рис. Б.3.74, 4), знайдена під час досліджень поселення бондарихинської культури Клешня-1 [Супрун, 1991, с. 70-76]. Бронзове шильце (рис. Б.3.74, 5) знаходилось серед супроводжуючого реманенту поховання 1 кургану 1 могильника Октябрьський 1 [Прокофьев, 2003, с. 300-306]. З околиць с. Діброва неподалік від Красного Лиману походить булавка з круглим вушком (рис. Б.3.74, 7) [Привалова, 1993], яка, за визначеннями В.С. Бочкарьова, належить до білогрудівсько-білозерського хронологічного горизонту [Бочкарев, 2009, с. 366-374].

Таким чином, металеві вироби фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу репрезентовані переважно знаряддями праці (серпи, долота, ножі), зброєю (кельти) та дрібними прикрасами, в той час, як

інші знаряддя представлені не металомісткими речами – голками та шилами. Виходячи із загального контексту роботи цілком логічним виглядає зіставлення металу фіналу доби бронзи з аналогічними артефактами БМЗК другого етапу.

На фінальному етапі доби бронзи змінюється номенклатура виробів: зникають такі металомісткі речі, як серпи, відносно рідко трапляються вістря списів та кельти. Власне, на території середньої течії Сіверського Донця вістря списів взагалі поки що не відомі, а про їх вигляд можна судити лише за негативами на матрицях Завадівської ливарної майстерні в Нижньому Подніпров'ї. Що стосується кельтів, то випадкова знахідка з Ольховатки біля м.Слов'янськ вказує на західні паралелі, хоча прямих аналогів він не знаходить й там [Дергачев, 2010]. У всякому разі, Ольховатовський кельт відрізняється від кельтів попередньої зрубної доби і не може бути типологічно виведеним з останніх. Те ж саме стосується кельту з м. Луганськ, морфологічні ознаки якого вказують на Волго-Камське, вочевидь, маклашеєвське походження. Найбільш масово в похованнях та на поселеннях фіналу доби бронзи зустрічаються ножі та не металомісткі речі – голки, шила, скроневі підвіски. В типологічному плані ножі фіналу доби бронзи відрізняються від ножів БМЗК-2. Вони з паралельними лезами, доволі часто не мають кільцевого упору, іноді зовсім без черешка (бритви). Ножі з листоподібним клинком на пам'ятках фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця не зустрічаються. З цього приводу необхідно звернути увагу на спробу В.А. Ромашка залучити до вибірки металевих знарядь виділеної ним богуславсько-білозерської культури кинджал з будівлі 2 поселення Богуслав, який мав листоподібне лезо та металеве руків'я (богуславський тип за В.А. Ромашком або лобойківський варіант красномаяцького типу за В.І. Клочком) [Ромашко, 2013, с. 441, рис. 50, 10]. З цього приводу зазначимо, що кинджал супроводжувався керамікою, характерною для БМЗК-2. І хоча частину об'єктів Богуславського поселення та подібних йому пам'яток В.А. Ромашко відніс до етапу прото-богуславсько-білозерської культури, підкресливши його перехідний статус між БМЗК та ББК, відмітимо, що фактично це найпізніші пам'ятки БМЗК [Ромашко, 2013, с. 180].

В такому разі, якщо їх вилучити з кола поселень ББК, то з номенклатури металевих виробів фінальної бронзи зникнуть й ножі з листоподібним лезом.

У фіналі доби бронзи входять в ужиток однолезові черешкові та безчерешкові ножі. Іноді їх виготовляли зі заліза (Вишневий Діл, Любівка, Першотравневий, Оскол та інші). На місцеве виготовлення залізних виробів вказують відкритий С.Й. Татариновим залізодобувний горн на поселенні Лиманське Озеро. Горн знаходився поруч з житловою будівлею бондарихинської культури, був заповнений всередині залишками заліза та бондарихинською керамікою [Татаринов, 1980, с. 280-283]. Знахідка залишків залізодобувного горну, так само як і залізні вироби свідчать, на думку дослідників, про занепад бронзоливарного виробництва у фінальний період доби бронзи. На цей період припадає й припинення розробки Бахмутських міднорудних копалень [Бровендер, 2011, с. 134-138; Отрощенко, 2011, с. 124]. Проте у публікації Ю.М. Бровендера, присвяченій з'ясуванню часу припинення розробок міднорудних копалень, наведені малюнки кераміки, які на думку автора, відповідають найпізнішій БМЗК [Бровендер, 2011, с. 134-138]. Керамічний комплекс пізнього горизонту Картамишу характеризують «комірці», загострений край вінця, «перлини». Є навіть уламок горщика бондарихинської культури. Такі ознаки характеризують посуд низки культур фіналу доби бронзи: іванівської, саргаринсько-олексіївської, отрадненської. Важливе значення для визначення хронології має присутність «перлин». Саме «перлини», на думку В.Н. Горбова, С.І. Берестнева, маркують собою постзрубний горизонт культур [Горбов, Литвивненко, 1998, с. 69-79; Берестнев, 2001, с. 13]. Якщо зіставити найпізнішу Картамиську кераміку зі стратифікованими пам'ятками басейну Сіверського Донця, то вона відповідатиме III горизонту Зимогріського та III горизонту Давидо-Микільського поселень [Пробийголова, 2013, с. 118-124]. Ці горизонти характеризують постзрубні (постбережнівсько-маївські) періоди існування пам'яток. Наведені дані дозволяють припустити, що експлуатація принаймні

Картамиської копальні не зупинилась після розпаду БМЗК, а ще якийсь час продовжувалась населенням фіналу доби бронзи.

Про існування місцевої металообробки за часів фінальної бронзи свідчать знахідки залишків металургійної печі на дюні Терешківський Вал разом з посудом білозерського типу [Синюк, 1996, с. 262]. Там само знайдений і бронзовий безчерешковий ніж (тип Н-16 за Є.М. Чернихом). З Іллічівського поселення походить форма для відливки підвіски зі загнутим краєм [Bočkarev, Leskov, 1980, taf. XI, 96]. Матриця для відливки дзвоноподібної підвіски білозерського типу знайдена в околицях м. Слов'янськ [Татаринов, 1979, с. 262, рис. 4,4]. З поселення Глибоке Озеро-2 походить формочка для відливки круглої бляшки з петелькою та двух долот [Гершкович, 1998, с. 82, рис. 13, 3]. На дні будівлі 9 Давидо-Микільського поселення знайдено ковальську плиту, а в заповненні будівлі 13 цієї ж пам'ятки знаходився уламок плавильної чашечки [Пробийголова, 2013, с. 97-103]. В заповнені будівлі 7 Зимогірського поселення знаходився уламок плити пісковику з ошлакованою поверхнею, на якій добре помітні залишки кольорового металу.

3.5. Висновки до третього розділу.

Розглянуті матеріали поселень фінального етапу бронзового віку басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу дозволяють здійснити ряд висновків.

1. Відрізок середньої та нижньої течії Сіверського Донця разом із Донецьким кряжем у фіналі доби бронзи не представляли собою безлюдну територію. Матеріали виявлених 72 поселень наочно свідчать про більш-менш повне заселення регіону. Щільніша скупченість пам'яток на Лівобережжі зумовлена присутністю носіїв бондарихинської культури, просування яких на південь зупинилось на р. Сіверський Донець. Значна частина поселень на Лівобережжі та Правобережжі відноситься до кола пам'яток пізнього етапу блоку культур валикової кераміки.

2. Система розташування поселень, організація їх внутрішнього простору, традиції домобудування продовжують лінію розвитку бережнівсько-маївської зрубної культури. У найбільш вираженому вигляді цей процес простежений на Зимогірському та частково Давидо-Микільському поселеннях, коли житла фіналу доби бронзи споруджувались на місцях розташування споруд другого періоду БМЗК. Втім, на фінальному етапі доби бронзи змінюється техніка кладки кам'яних стін, орієнтація жител, зменшуються їх розміри.

3. Керамічний комплекс з поселень фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу набуває специфічних рис, відмінних від БМЗК-2. З'являються нові форми посуду: горщики з випуклим на середині висоти тулубом, корчаги, зникають кубки на піддоні. Рельєфний орнамент стає різноманітнішим від попередньої бережнівсько-маївської традиції. Зміни стосуються як форми валика, так і варіантів його декору. З'являються нові варіанти оформлення краю вінця: «комірці», «комірцеподібні» потовщення, загострений профіль. Важливо, що керамічний посуд в переважної більшості не є імпортом ззовні, а виготовлений безпосередньо в межах Сіверсько-Донецьких поселень.

4. Серед номенклатури кам'яних та металевих виробів з'являються предмети, які не були відомі в попередні періоди: точила з жолобками або отворами для підвішування, металеві ножі з паралельними лезами.

Таким чином, горизонт поселень фінального періоду доби бронзи басейну Сіверського Донця суттєво відрізняються від поселень другого етапу БМЗК. Останнє дозволяє розглядати їх в якості самостійної групи пам'яток зі своїми традиціями домобудування, специфічним керамічним комплексом, кам'яними та металевими виробами.

РОЗДІЛ 4
ПОХОВАННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ЕТАПУ ДОБИ БРОНЗИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДОНЦЯ ТА ДОНЕЦЬКОГО КРЯЖУ

Виділення поховань заключного етапу доби бронзи басейну Сіверського Донця залишається одним з пріоритетних завдань у вивченні старожитностей регіону зазначеного періоду. Відсутність, а в деяких випадках невидокремленість пам'яток з основного масиву поховань пізньої бронзи призвело до появи думки про запустіння басейну Сіверського Донця у білозерський час [Тереножкин, 1976, с. 190]. Про те, що регіон не був залишений своїми мешканцями наприкінці бронзової доби свідчать розкопки поселень [Шаповалов, 1976, с. 150-172; Гершкович, 1990, с. 57-59]. В керамічних колекціях з поселень іноді важко відрізнити матеріали ІІ етапу БМЗК від фіналу доби бронзи. Постзрубний посуд зберігає багато зрубних рис, що ускладнює його ідентифікацію. Поховання суттєвіше відрізняються від попередньої доби. Втім, їх відкриття відбувається значно повільніше. Вдалося зібрати інформацію лише про 21 комплекс білозерського періоду в нижній течії Сіверського Донця та на Донецькому кряжі. Подальший аналіз виявив неоднорідність поховального ритуалу, можливо, пов'язану з різним походженням цих пам'яток. Така ситуація ускладнює не тільки пошук витоків пам'яток фіналу доби бронзи, але й їх культурну атрибуцію. За цих обставин здалося доречним провести зіставлення виділених поховань фіналу доби бронзи з комплексами, що передують їм у часі, тобто з похованнями ІІ етапу БМЗК Сіверсько-Донеччини. Логічним продовженням такого аналізу буде зіставлення добірки поховань білозерського часу з похованнями чорногорівської групи кіммерійської культури. Нижче наведені базові характеристики поховань заключного періоду доби бронзи. Аналіз джерел здійснено в хронологічному порядку.

4.1. Поховання другого етапу БМЗК.

Найпізніші поховання зрубної КІС басейну Сіверського Донця Р.О. Литвиненко виділив у V горизонт поховань зрубної культури [Литвиненко, 1994, с. 54-56]. Дослідник звернув увагу на зростання відсотку поховань на правому боці на відміну від традиційної зрубної лівосторонньої позиції, орієнтацію небіжчиків на схід та південний схід, часте використання кубків на піддоні, посуд зі федорівським, черкаскульським, сусканським орнаментом в якості поховального інвентарю [Литвиненко, 1994, с. 124].

Відбір джерел для подальшого дослідження здійснювався у відповідності до критеріїв, сформульованих Р.О. Литвиненком та В.В. Отрощенком для поховань другого етапу БМЗК (V горизонт за Р.О. Литвиненком). Тобто в добірку поховань потрапляють ті комплекси, чия стратиграфічна позиція вища за БМЗК першого періоду. Крім того, залучені поховання з виразними «східними» рисами: положення померлих на правому боці, південно-східна орієнтація, посуд, орнаментований в федорівському, черкаскульському або сусканському стилі [Литвиненко, 1994; Отрощенко, 2001]. Історіографія дослідження зрубно-андронівських контактів налічує кілька важливих праць С.С. Березанської, Я.П. Гершковича [Березанская, Гершкович, 1983, с. 100-109], О.Ю. Кузьміної [Кузьмина, 1987, с. 48-66]. На відмінність поховань з кубками від поховань зрубної КІС звернув увагу Ю.І. Колєв. Українські поховання з кубками він запропонував віднести до кола пам’яток іванівської культури [Колев, 2008, с. 211-213]. Самобутність поховань з андронівськими рисами підкреслив В.В. Отрощенко, зауваживши їхнє важливе значення у вирішенні проблем заключного етапу доби пізньої бронзи [Отрощенко, 2009, с. 114-123]. Отже, тема зрубно-андронівських контактів виходить на новий рівень осмислення, а їхній внесок в формування пам’яток фіналу доби бронзи потребує додаткового вивчення.

Для подальшого дослідження відібрана група з 20 поховань, в інвентар яких входив посуд федорівського або сусканського вигляду. Крім того,

використані дані ще про 55 поховань, чия стратиграфічна позиція або характер супроводжуючого інвентарю свідчать про їх належність до найпізніших зрубних. Картографування цієї групи показало їх кількісну перевагу на Правобережжі Сіверського Донця та на Донецькому кряжі (рис. Б.4.75). За основу карти була взята схема Р.О. Литвиненка, до якої додалося кілька нещодавно відкритих комплексів [Литвиненко, 1994, с. 343, рис. 100].

Поховання переважно курганні (66 комплексів), ґрунтових могил відомо лише 9. Ґрунтові поховання, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи: поховання на поселеннях та окремі могильники. Остання підгрупа репрезентована лише кількома комплексами: Олександрівськ, група 2, п.2, поховання в Авіловці та у м. Брянка. Повніша інформація відноситься до Олександрівського поховання, здійсненого в овальній ямі за обрядом кремації [Писларий, 2008, с. 225, с. 227, рис. 10, 9, 10]. Об'єднує цю підгрупу наявність специфічного керамічного посуду – кубки на піддоні з пишною орнаментацією. Добірку поховань на поселеннях здійснив Р.О. Литвиненко [Литвиненко, 1994, с. 115-118]. До наведених Р.О. Литвиненком поховань у Зимовниках, Проваллі, х. Шевченко та Слов'яногірську можливо додати поховання на підлозі житла поселення біля Кліновської міднорудної копальні та на поселенні Катеринівка II у м. Луганськ [Татаринов, 2001, с. 209-214; Бритюк, Теліженко, 2007, с. 47]. В усіх випадках, коли вдалося простежити позу померлого, небіжчики знаходились на правому боці головою на Схід.

Курганні поховання розташовувались на вододілах, але помітна тенденція тяжіння ближче до країв високих плато та других надзаплавних терас. Серед курганних поховань трапляються як впускні, так і основні могили. Простежується взаємозв'язок між стратиграфічною позицією поховання та його розміщенням в підкурганному просторі. Переважно в центрі насипу розташовувались основні і єдині поховання: Грушова балка к.18 п.1, Сокільники к.3 п.2 (рис. Б.4.78,1). Інколи це стосується і впускних поховань, але в такому разі вони перекривались самостійною досипкою (Ребріковка II, к.1 п.2 (рис. Б.4.77, 1). Відсоток основних поховань або поховань з самостійною

досипкою складає 13,7% від загальної кількості врахованих курганних поховань. Впускні поховання розташовувались в західній половині насипу (південно-західний та північно-західний сектори) – 33%. Трохи менше поховань в східному секторі (південно-східний та північно-східний сектори) – 19,7%. В південній частині насипу знаходилось лише 4,6% поховань. Зовсім відсутні поховання в північній частині кургану. В деяких випадках впускні поховання утворювали один або два ряди у напрямку схід-захід (північний захід – південний схід). Приміром лінійного планування слугують могильники Зрубне к. 1, п. 1-3, 6, Івано-Дар'ївка к.5, п. 2, 3, 8, 22, Великий Суходіл к.4/5 п. 2, 4, 5, 7-11, 15, 17, 19, 21 [Моруженко, Литвиненко, 1993, с. 72-93; Евглевский, 1990, табл. 3; Писларий, 1979, с. 8-18]. Помітна тенденція тяжіння впускних поховань до поли курганів: Івано-Дар'ївка к. 1, п. 2, 4, 7, Кам'янка к.6, п. 1 [Моруженко, Кравец, Литвиненко и др., 1990, табл. 5; Красильников, Пробейголова, 2009, с. 240, рис. 12]. В окремих випадках впускні поховання БМЗК-2 продовжували кругову систему планування могил більш раннього часу: Іжевка-II к.1, п. 1, 3, Старобільськ к. 1 п. 2, Кам'янка к. 1, п. 2, 3 [Моруженко, Зарайская, Кравец и др., 1989, табл. 16; Красильников, Пробейголова, 2008, с. 254-270, рис. 2; Красильников, Пробейголова, 2009, с. 229, рис. 3].

У п'яти випадках поховання супроводжувались кам'яними конструкціями у вигляді кромлеху (Сокільники к.3 п.2; Авіловка к.4 п.1) та огорожами круглої або прямокутної форми (Волченський III к.3 п.1 (рис. Б.4.77, 6). В Сокільниках під кромлехом знаходився кільцевий рівчак з розривами, орієнтованими по сторонах світу (рис. Б.4.78, 1). Південно-західний розрив кромлеха співпадав з південно-західним розривом рівчака. В кургані 18 могильника Грушова Балка замість земляного насипу споруджено кам'яний.

Переважає прямокутна форма ями (34 випадки, або 62% від кількості поховань, в яких вдалося простежити форму ями), хоча трапляються й овальні (7 випадків або 13%) та квадратні (4 випадки або 7,5%). У 27 могилах стінки ям оформлені поставленими на ребро плитами, що утворюють кам'яні скрині

(Провалля-поселення п. 1, Донецьк к. 1 п.1, Привілля к. 5 п. 1, п. 3, Зрубне к. 7 п. 2-4, 7, к. 1 п. 1-4, 6, Івано-Дар'ївка к. 5 п. 2, 3, 8, 22, к. 1, п. 2, 4, 7, Іжевка к. 1 п. 1), 17 поховань перекривались кам'яними закладками. Підбій разом з заплічками зафіксовані в похованні 1 к.1 біля с. Тернове Донецької обл. Крім Тернового, заплічки простежені в ямі поховання 2 кургану 1 Старобільського могильника.

Зростає відсоток поховань на правому боці (13 випадків або 17,3% від загальної кількості поховань), тим не менш, зберігається позиція на лівому боці (39 випадків або 52% від загальної кількості поховань). Орієнтація голови визначається східним напрямком: схід – 22 випадки (29,3% від загальної кількості поховань), північний схід – 13 випадків (17,3% від загальної кількості поховань), південний схід – 13 випадків (17,3% від загальної кількості поховань).

Положення рук встановлене як скорчене перед обличчям (27 випадків, або 36% від загальної кількості поховань) або перед грудьми (4 випадки, 5,3% відповідно), випростані вздовж тіла руки зустрінуті в двох похованнях.

Знахідки з поховань представлені керамічним посудом та дрібними металевими знаряддями. З 75 поховань наведеної добірки метал знаходився у шести комплексах: Ребріковка II к.1 п.2 (рис. Б.4.77, 2), Сокільники к.3 п.2 (рис. Б.4.78, 4), Тернове к.1 п.1, Войтове III к.1 п.4, Волченський III к.3 п.1 (рис. Б.4.77, 7), Івано-Дар'ївка к.5 п.3. Не важко помітити, що металеві вироби присутні переважно в комплексах, які супроводжувались посудом з орнаментом в сусканському стилі. В трьох випадках це бронзові голки з вушком, двічі зустрінуті круглі в перетині підвіски, в одному випадку бронзове шило, що становить 25% від загальної кількості поховань з виразними східними рисами або 8% від загальної кількості поховань вибірки.

Найбільш масовою категорією поховального інвентарю виступає керамічний посуд. Всього для аналізу залучено 84 посудини, які розпадаються на дві групи: посуд з виразними «східними» (федорівськими,

черкаскульськими, сусканськими) рисами та традиційний для БМЗК набір кераміки.

Кераміка традиційних для БМЗК форм репрезентована трьома типами: гостроребеpні (6 посудин), горщики (24 посудини) та банки (19 посудин). Переважна більшість неорнаментована, зрідка зустрічаються ламані лінії або заштриховані трикутники, пальцево-нігтьові вдавлення. Наліпний валик присутній на 13 посудинах, розташований на шийці або по краю вінця. Інколи зустрічається подвійний валик на шийці та плічках горщику (Авіловка к.7 п.1; Дружне, к.2 п.1).

Окремої уваги заслуговує посуд з виразними «східними» рисами. По формі можливо виділити чотири типу посуду: кубки, кубковидні, горщики та банки. Кубки характеризуються плавно вигнутим профілем та конічним піддоном. До кубків також можна віднести посудини з конічною ніжкою та товстим дном, що за формою повторюють піддони. Кубковидні посудини за профілем та пропорціями повністю повторюють кубки, але відрізняються від останніх відсутністю піддону. Горщики характеризуються приземкуватими пропорціями, невисокою плавно виділеною шийкою, дещо випуклими боками. Кількісно найменшу групу утворюють банки.

Кераміка досліджуваної групи має виразні «східні» риси в системі орнаментації та формі посуду. Дослідники нерідко підкреслювали її близькість кераміці федорівської, черкаскульської, сусканської культур [Березанская, Гершкович, 1983, с. 100-109; Кузьмина, 1987, с. 48-66; Литвиненко, 1994, с. 124; Отрощенко, 2001, с. 158-159; Колев, 2008, с. 211-213]. Проте пряме віднесення посуду з поховань басейну Сіверського Донця до федорівської культури навряд чи можливе [Кузьмина, 1987, с. 64-65]. Навіть пишно декоровані кубки дещо відрізняються від класичної федорівської культури. Повністю співпадає зональність композиції, яка включає вінця, шийку, тулуб та, інколи, придонну частину. Орнаментальні зони відділені одна від іншої горизонтальними поясками паралельних ліній, заштрихованих стрічок, горизонтальних „ялинок” [Кузьмина, 2008, с. 162]. Проте заповнення зон –

мотив – значно бідніший, ніж на федорівському посуді. Серед Сіверсько-Донецької орнаментики повністю домінують мотиви заштрихованих трикутників – навскісних чи рівнобічних, але зрідка зустрічаються складні меандрові композиції, навскісна свастика, ламані стрічки з Г-образними фігурами, вертикальна чи горизонтальна „ялинка” [Кузьмина, 2008, с. 162.].

Інший принцип використання мотивів виявлено для посуду з двохзональною композицією. На кераміці цієї групи шийка і вінця зазвичай об’єднані в одне орнаментальне поле, заповнене горизонтальними паралельними лініями. Плічко та частина тулубу утворюють другу зону, заповнену „звисаючими” навскісними чи рівнобічними трикутниками. Інколи орнаментована придонна частина горщика, але загальна логіка утворення композиції відповідає згаданій схемі.

Принцип використання мотиву з паралельних ліній, що утворює самостійну орнаментальну зону, притаманний пізньофедорівській [Кузьмина, 2008, с. 176, с. 181, 244-245] та сусканській кераміці [Колєв, 1991, с. 169-170]. Багато спільного між групою кераміки з двохзональною композицією Сіверського Донця та посудом сусканської культури. Саме для сусканської кераміки Ю.І. Колєв відмічав наявність двох зон. Верхню, „бордюрну”, зону поруч з „ялинками” нерідко утворюють паралельні лінії з відбитків зубчастого або гладкого штампу, горизонтальні ряди навскісних відбитків, горизонтальні драбинки. Нижню, основну зону заповнюють геометричні фігури (ромби та заштриховані трикутники), горизонтальна „ялинка”, багаторядна ламана лінія [Колев, 1991, с. 169-170]. Ще більше схожості з сусканським посудом дають матеріали поселень Сіверського Донця. Значна кількість виразної сусканської кераміки походить з культурного шару та будівель ІІ етапу БМЗК Давидо-Микільського та Зимогірського поселень (докладніше у ІІІ розділі, присвяченому характеристиці поселень). Серед знахідок трапляються й уламки кубків на піддонах. Поховання сусканської культури також мають чимало спільного з відповідними комплексами басейну Сіверського Донця. За даними Ю.І. Колєва для сусканських поховань характерна східна та південно-східна

орієнтація небіжчиків при їх покладенні на правому боці [Колев, 2000, с. 246-247; Колев, Кузнецов, 2001, с. 166-167]. Отже, якщо конкретизувати «східні» прояви в пам'ятках II етапу БМЗК в нижній течії Сіверського Донця та на Донецькому кряжі, то, ймовірно, їх слід пов'язати з сусканської культурою Волзько – Камського межиріччя.

4.2. Поховання фінальної бронзи.

На сьогодні в басейні середньої течії Сіверського Донця вдалося виділити лише 21 поховання доби фінальної бронзи. Критеріями для відбору джерел слугував, перш за все, нечисельний поховальний інвентар небіжчиків, який знаходив аналогії в синхронних за часом пам'ятках. В деяких випадках бралися до уваги особливості похоронного ритуалу, такі як південна орієнтація голови при зібганому стані на правому боці. У такому разі для датування поховання мали значення паралелі з поховальним обрядом білозерської культури. Не останню роль відігравали стратиграфічні спостереження, які у комплексі з особливостями поховального ритуалу ймовірно можуть вважатись підставою для віднесення поховання до часу фінальної бронзи. Отже, враховуючі їх невелику кількість, надамо перелік всіх відомих поховань кінця доби бронзи басейну Сіверського Донця.

1. Рай-Стародубівка, Слов'янський район Донецької області. Поховання 1 (рис. Б.4.83, 5-6) досліджене в західній частині поселення пізньої бронзи на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Сіверський Донець. Поховання здійснене на глибині 0,7 м від денної поверхні, належить дорослій людині, яку поклали на правому боці у слабко зібганому стані, голова орієнтована на схід. На південь від черепа знаходилось кістяне трапецієвидне в перетині кружало (рис. Б.4.83, 6). Біля лівого плеча - залишки жертовної їжі у вигляді кісток тварини [Клименко, 1999, с. 86-88].

Підставою віднесення поховання до фіналу доби бронзи стала знахідка кістяного кружала, які, за даними В.А. Ромашка, з'являються ще у зрубному

середовищі, але до складу поховального інвентарю входять саме за фіналу бронзової доби [Ромашко, 1999, с. 119-138]. Для пам'яток Нижньої Донщини В.В. Потапов також відмічав, що кістяні кружала використовувались в якості поховального інвентарю з XII ст. до н.е. [Потапов, 2000, с. 62-69]. В.В.Отрощенко та В.Б. Панковський зауважили, що подібні вироби відомі також в комплексах ПМЗК. Проте Рай-Стародубівське поховання має не характерну для ПМЗК східну орієнтацію. В сукупності наведені дані свідчать на користь датування комплексу фіналом доби бронзи.

2. Жовте, Слов'яносербський район Луганської області. Поховання (рис. Б.4.81, 2) розташоване на високій надзаплавній терасі висотою не менше 10-15 м на правому корінному березі р. Сіверський Донець. Поховання знайдене в обвалах кар'єра з видобутку глини. Поховання здійснене на правому боці у слабко зібганому стані головою на південь, руки випростані вздовж тулуба, ноги ймовірно були підігнуті. В заповнені могили на рівні кісток скелету знайдено фрагмент кераміки доби бронзи, поверхня якого вкрита неглибокими розчосами. Зазначимо, що приблизно в 300 м на схід від поховання знаходиться поселення фіналу доби бронзи.

Аналогії похованню з Жовтого походять з білозерських могильників Подніпров'я: могильник на Мамай-Горі [Тощев, 2007, с. 262-264], могильник біля с. Біленьке [Твердохлєбов, Тощев, 1989, с. 126-127], могильник Балка Пушина [Антонов, 1998, с. 51] та інші. Усі згадані поховання об'єднує ряд спільних рис: розташування на краю високих, до 20 м, терас та пагорбів майже на кромці берегової лінії, зібганий стан небіжчиків та практично повна відсутність інвентарю. Поховальний інвентар могильника Мамай-Гора складають фрагменти кераміки, бронзові підвіски, мушлі, намистини [Тощев, 2007, с. 262-264]. До поховань могильника біля с. Біленьке клали або керамічний посуд, або зовсім нічого [Твердохлєбов, Тощев, 1989, с. 126-127], теж саме і в Балці Пушиній [Антонов, 1998, с. 51]. Відсутність керамічного посуду вважається однією з показових рис поховань доби фінальної бронзи

[Отрощенко, 1997, с. 36-39]. Отже, за наведеними аналогіями поховання з Жовтого можливо віднести до білозерського хронологічного горизонту.

3. м. Кремінна, Луганська область, курган 1 поховання 1. Впускне поховання в центр курганного насипу (рис. Б.4.82, 4-5). Яма квадратної форми з заплічками в верхній частині. На дні знаходились залишки деревини, рештки кісток поганої збереженості. Супроводжуючий інвентар представлено бронзовим черенковим ножем з паралельними лезами. С.М. Санжаровим поховання було ідентифіковане як абашевське [Санжаров, 2005, с. 183-184]. Проте форма ями та супроводжуючі речі знаходять аналогії серед поховань білозерської культури [Отрощенко, 2013, с. 247]

4. „Октябрьський І”, Ростовська область РФ, курган 1, поховання 1 (рис.Б.4.83,1-4). Впускне поховання у курган зрубного часу. Померлий знаходився на рівні похованого чорнозему. Поховання здійснене у середньо зібганому стані на лівому боці головою на схід. Поховальний інвентар представлений бронзовою овальною перснеподібною підвіскою зі сплощеним щитком, чотиригранним в перетині бронзовим шилом та кістяним трапецієвидним кружалом з наскрізним отвором по центру [Прокофьев, 2004, с. 298-299, рис. 36,1-4]. За такими ознаками, як присутність трапецієвидного в перетині кружала та пласкої підвіски, поховання можливо віднести до білозерського часу [Потапов, 2010, с. 155-157].

5. Оріхове, Старобільський район Луганський області. Відомості про ще одне курганне поховання фінальнобронзового часу обмежується знахідкою точила з отвором для підвішування (рис. Б.4.82, 8). Точило було знайдене К.І. Красильніковим на майже повністю розораному насипу кургана, що, ймовірно, свідчить про зруйноване впускне поховання. Точила, подібні оріховському, являються ознакою білозерського часу [Отрощенко, 1986, с. 143]. Зокрема, вони добре відомі на пам’ятках коб’яківської культури [Шарафутдінова, 1980, с. 57].

6. Клешня Друга-4, Кремінський район Луганської області. Ґрунтове поховання в 150 м на схід від поселення бондарихинської культури (рис. Б.4.80,

1-3). Залишки кремації, що проводилась на стороні, зсипали в овальну яму, орієнтовану по лінії Північ-Південь. Серед кісток знайдено уламки горщика та дві бронзові скроневі підвіски. Поховання належить до бондарихинської культури [Супрун, 1999, с. 94-96].

7. Давидо-Микільське, Краснодонський район, Луганська область. Поховання 1 знайдено в заповненні житла фінальної бронзи на поселенні доби бронзи – раннього середньовіччя (рис. Б.4.80, 4). Фрагменти черепа людини перемішані з кістками тварин та уламками керамічного посуду. Серед кісток знайдена створка мушлі unio. Форма ями не простежується, але кістки знаходились на ледь помітному прошарку вугілля.

Давидо-Микільське поховання за обрядом майже повністю збігається з похованням Клешні Другої-4. Відсутні лише ознаки кальцинації кісток. Мушлі інколи зустрічаються у ґрунтових білозерських могилах [Тощев, 2007, с. 262-264]. Отже, враховуючі стратиграфічні дані, поховання 1 віднесено до фіналу доби бронзи.

8. Давидо-Микільське, Краснодонський район, Луганська область, поховання 2 (рис. Б.4.80, 5). Посудина-урна знайдена на рівні передматерика. Шийка та вінце відсутні, на випуклому тулубі помітні сліди двох овальних наліпів. Всередині посудини знаходилась купка попелу та 5-6 дрібних фрагментів кальцинованих кісток. Антропологічне вивчення кісток не проводилось, отже їх належність до людських решток остаточно не встановлена. Проте навіть у такому вигляді залишки кремації можливо віднести до кола поховань. Аналогії походять з могильника бондарихинської культури біля с. Тимченки, де Ю.В. Буйновим досліджена частина ям, які або зовсім не мали людських кісток, або включали лише кальциновані кістки тварин. За своїми параметрам ями з кістками тварин нічим не відрізнялись від решти, що надало змогу автору розкопок інтерпретувати їх як поховання особливого типу [Буйнов, 2006, с. 60-67]. Поховання в урнах часто зустрічаються на могильниках студеноцького типу та малобудківського етапу бондарихинської куьтури [Буйнов, 2004, с. 149; Воловик, 1997, с. 10]. За підсумками аналогій

знахідку з Давидо-Микільского можна віднести до кола поховань бондарихинської культури.

9. Підгорівка, Старобільський район Луганської області, поховання 1, розкоп 2 (рис. Б.4.81, 1). Поховання здійснено в межах поселення неоліту-доби бронзи, яке розташоване на правому березі р. Айдар (у давнину на лівому) в місці впадіння р. Білої (права притока Айдару). Топографічно пам'ятка знаходиться на невеличкому пагорбку в системі річної заплави (висота над дзеркалом води 3-5 м).

Поховання 1 було розчищено в енеолітичному горизонті 2 розкопу 2 на глибині -0,57 м. Верхній, значно розораний шар 1 автори розкопок пов'язують із бондарихинською культурою [Красильников, Гурин, 1984, с. 17]. Поховальну яму не простежено, померлий був покладений у сильно зібганому стані на правому боці головою на південь з ледь помітним відхиленням до заходу. Руки зібгані, кінцівки перед обличчям, ноги підігнуті до черева. Череп зруйнований, але залишилась частина щелепи. Поруч із похованням 1 розташоване поховання 2 катакомбної культури. Отже, мова може йти про невеличкий ґрунтовий могильник, що функціонував впродовж середньої-фінальної бронзи. Подібні приклади розташування різночасових та різнокультурних поховань доби бронзи в межах одного ґрунтового могильника відомі й на інших теренах. Наприклад у Новохарківському могильнику Воронезької області присутні поховання катакомбної та зрубної спільнот, що утворюють скупчення могил на доволі невеличкій території [Синюк, 2002, с. 182-189]. Отже, за характерними рисами поховального ритуалу (скорчене положення на правому боці та південна орієнтація) поховання імовірніше за все пов'язане з бондарихинським шаром поселення.

10. Трьохізбенка, Слов'яносербський район Луганської області, поховання 2, курган 2 (рис. Б.4.82 ,1-3). Впускне поховання в курган бабинської культури знаходилось в 1 м на північ від центра насипу на глибині -1,25 м. Яма підпрямокутної форми розміром 1,6 х 1,3 м, орієнтована у північно-східному напрямку. Обпалена південна стінка та вугілля дозволяє припустити, що

тілоспалення було здійснене в ямі. Поза померлого реконструюється як зібганий стан на лівому боці. Голова орієнтована на Схід, біля ніг – вугілля та уламки посуду. Перший розвал виявився уламками від кубковидної посудини або глека. У місці переходу від шийки до тулуба глек орнаментований прокресленою ламаною лінією. Верхівки лінії підкреслені неглибокими наколами. Реконструюються наступні розміри посудини: висота 23 см, діаметр тулуба 23 см, діаметр вінця 12,5 см, діаметр шиіки 11,5 см [Гладких, Писларий, Кротова, Гераськова, Швецов, Горелик, Дубовская, 1973]. За своїми пропорціями та орнаментом посудина подібна до білозерських кубків та глеків [Кубышев, Черняков, 1986, с. 150, с. 147, рис. 6]. Друга посудина мала горщикоподібну форму. Орнамент відсутній, але на слабо виділеній шийці виконані вертикальні розчоси. Розміри посудини становлять: висота 22 см, діаметр дна 10 см, діаметр вінця 15,5 см, діаметр тулуба 17,8 см, діаметр шийки 15 см.

11. Трьохізбенка, Слов'яносербський район Луганської області. Знахідка уламків ножа в насипу кургану дозволяє припустити наявність зруйнованого впускного поховання (рис. Б.4.82, 6). Ніж бронзовий, з паралельними лезами, які злегка звужуються до вістря. Вздовж центра проходить ребро жорсткості, черешок з прокованими краями має прямокутну форму. Знахідка зберігається в експозиції археологічного музею ЛНУ. Прямі аналогії ножу відомі серед аналогічних виробів білозерської культури [Отрощенко, 1986, с. 139-140; Горбенко, Гошко, 2010, с. 97-111].

12. Вишневий Діл, Станично-Луганський район Луганської області, курган 1, поховання 2, основне (рис. Б.4.82, 9-12). Яма овальної форми, видовжена по лінії північний захід – південний схід. Померлий покладений у сильно зібганому стані на лівому боці головою на північний захід, кінцівки рук біля підборіддя. В південно-західній частині могили на тазових кістках стояла догори денцем посудина (рис. Б.4.82, 10). Поруч з кінцівкою правої руки знаходився залізний виріб поганої збереженості (рис. Б.4.82, 11). Біля західної стінки ями – однолезовий залізний ніж з клиновидним у перетині клинком

(рис. Б.4.82, 12) та залишки вугілля. Розміри ножа: довжина - 11 см, довжина черешка - 2,8 см, ширина клинка - 1,8 см, ширина черешка - 0,7 см, товщина - 0,3 см [Писларий, Дубовская та ін., 1980, с. 8].

О.Р. Дубовська віднесла поховання до білозерського часу [Дубовская, 1993, с. 142-143, с. 157]. Такому визначенню не суперечить знахідка однолезового залізного ножа. Зокрема, подібні вироби входили до складу поховального інвентара Сахарнянського I могильника кін. X ст. до н.е. Зазначимо, що кухонний посуд в похованнях Сахарнянського могильника також клали денцем догори [Кашуба, Гольцева, 1991, с. 197-209].

13. Провалля – Грушова балка, Свердловський район Луганської області, курган 13, поховання 1 (рис. Б.4.81, 4).

Основне і єдине поховання знаходилось під кам'яною закладкою в центрі насипу. Прямокутна яма орієнтована по лінії північ-південь. Стінки ями облицьовані пласкими плитами пісковику з західного, південного та східного боків. Померлий знаходився на глибині 0,7 м від R^0 у зібганому стані на лівому боці головою на південь. Зібгана у лікті права рука знаходилась під коліном правої ноги. Відповідно, ліва рука, також зібгана у лікті, знаходилась на стегні правої ноги. Поруч з потилицею стояла неорнаментована посудина з дещо розширеним в середній частині тулубом (рис. Б.4.81, 7). Вінце загострене в профілі [Гладких, Писларий, Кротова, 1974, с. 75]. За аналогіями у поховальному обряді поховання віднесене до білозерського хронологічного горизонту [Тощев, 2007, с. 262-264]. Загострене у профілі вінце горщика зустрічається на кераміці східного блоку культур валикової спільноти, зокрема саргаринсько-олексіївської [Евдокимов, 1975, с. 163-172].

14. Провалля – Грушова балка, Свердловський район Луганської області, курган 24, поховання 1 (рис. Б.4.81, 3).

Поховання здійснене під пласкою кам'яною закладкою. Померлий був покладений на материк в південно-західній частині закладки, зверху накритий плитою пісковика. Контури ями не простежуються, збереженість кісток погана. Судячи за їх рештками, в кургані похована дитина, яка знаходилась в зібганому

стані на правому боці головою на південь. Супроводжуючі речі представлені кристалом кварца та уламком бронзового виробу, який не піддається ідентифікації [Гладких, Писларий, Кротова, 1974, с. 82]. Поховання 1 к. 24 повністю аналогічне п. 1 к. 13 цього ж могильника. Отже, його віднесення до фіналу доби бронзи цілком імовірно.

15. Сміле, Слов'яносербський район Луганської області, курган 2 поховання 1 (рис. Б.4.81, 6).

Впускне дитяче поховання знаходилось в центрі насипу. Залишився лише череп та декілька кісток, судячи за якими померлий був покладений у зібганому стані на правому боці. Поховання орієнтоване на південний захід, обличчя обернене до півдня. На північ від людських решток знаходились фрагмент щелепи та кістки вівці. Поховальний реманент представлений точилом, яке знаходилось перед обличчям померлого (рис. Б.4.81, 9). Знаряддя виготовлене із плитки пісковику трапецієподібної форми з відшліфованими площинами. Розміри точила становлять 6,5 × 7,5 × 9 × 11,5 см, [Братченко, Гершкович, 1978, с. 3; табл. 11].

Поховання 1 кургану 2 біля с. Сміле перекривало поховання 6 покровської зрубної культури та знаходилось в одному стратиграфічному горизонті з похованнями 3 та 4 бережнівсько-маївської зрубної культури. Стратиграфічна позиція поховання свідчить про його відносно пізній вік щодо інших поховань кургану. Поховальний обряд знаходить аналогії у білозерській культурі [Тощев, 2007, с. 262-264].

16. Зимогір'я, Слов'яносербський район Луганської області, курган 1 поховання 7.

Впускне дитяче поховання в західну частину насипу. Поховальна яма та кістки не збереглися. Ознаки поховання фіксувалися по наявності кільцьової оградки з дрібного каміння. Погана збереженість кісток характерна для всіх дитячих поховань кургану 1. Наприклад, від поховання 5 покровської зрубної культури залишилась лише посудина та уламок черепа розміром не більше 1-2 см. Поховальний інвентар поховання 7 представлений точилом з проточеним

жолобком для підвішування. Знаряддя виготовлене з пісковику розміром 5,4 × 1,8 × 0,9 с (рис. Б.4.82, 7).

17. Піонерське, Станично-Луганський район Луганської області, курган 2 поховання 1 (рис. Б.4.80, 6). Основне і єдине поховання в кургані висотою 0,6 м та діаметром 15 м, розташоване в центрі насипу. Яма круглої форми розміром 1,5 × 1,6 м. Залишки скелету змішані з кістками тварини, в заповненні на глибині 0,2-0,3 м від дна ями знаходились дві бронзові скроневі підвіски. Підвіски порожнисті всередині, ззовні вкриті срібною фольгою. Розміри підвісок: 2,5 × 2,3 см, 2,4 × 2,4 см (рис. Б.4.80, 6). Аналогії трубчатим підвіскам походять з поховань бегази-дандибаєвської культури Центрального Казахстану [Аванесова, 1991, с. 52].

18. Красноріченськ II Кремінський район Луганської області, курган 1 поховання 1 (рис. Б.4.83, 12-13). В первинній публікації визначене як середньовічне [Красильников, Красильникова, Пробейголова, 2010, с. 240-241]. Впускне поховання в центр насипу, яма прямокутної форми розміром 2,5 × 0,7 м, орієнтована по лінії схід-захід. На дні ями та зверху над скелетом збереглися залишки дощок. Небіжчик лежав випростано на спині головою на схід. Супроводжуючий інвентар репрезентовано бронзовим трубчатим кільцем, вкритим золотою фольгою. Розміри кільця становлять 5,6 × 3,8 см, товщина 0,9 см (рис. Б.4.83, 12). Поховальний ритуал тотожній обрядності маклашеєвської та межовської культур [Горбунов, Обыденнов, 1980, с. 173-182]. Вкрита золотою фольгою трубчата підвіска має налогії серед виробів бегази-дандибаєвської культури Центрального Казахстану [Маргулан и др., 1966, с. 138, табл. XIII, 1, 6; с. 274; Аванесова, 1991, с. 52].

19. Миколаївський Яр, курган 1 поховання 3. Курган розташований біля с. Зайцеве Артемівського району Донецької області[3]. Впускне поховання в центральну частину насипу. Кістки скелету пошкоджені, можна припустити, що померлий був покладений у зібганому стані на правому боці головою на схід (рис. Б.4.83, 7). На скроневій кістці черепа лежало кістяне трапецієвидне в

[3] Автор вдічний В.Б. Панковському, який звернув увагу на це поховання.

перетині кружало з отвором (рис. Б.4.83, 8). Розміри кружала: діаметр - 4 см, висота - 1,8 см, діаметр отвору - 0,7 см [Татаринов, 1969, с.14; рис. 6].

20. Марієнфельд, с. Андріївка Слов'янського району Донецької області, курган 1, поховання 1. Поховання поруйноване, тим не менш поза померлого реконструюється як зібгана на правому боці зі завалом на спину або випростано на спині, головою на схід – південний схід. Ліва рука зібгана у лікті. Супроводжуючий інвентар представлений уламком посудини, пастовими намистинами (п'ять білих та одна зелена) та фрагментом бронзової платівки (рис. Б.4.83, 9-11). Посудина орнаментована горизонтальними прокресленими паралельними лініями на шийці. Нижче, на плічках, розташована подвійна «драбинка» у поєднанні з оберненими верхівками до низу трикутниками та «ялинками» [Цимідanов, Кравченко, Підобід, Спінов, Усачук, 2012, с. 152-153]. Посудина знаходить аналогії серед кераміки фіналу доби бронзи [Подобед, Усачук, Цимідanов, 2012, с. 215-216]. На приналежність фіналу доби бронзи вказують й знахідки пастових бус [Подобед, Усачук, Цимідanов, 2012, с. 216].

21. Дібровка Шахтарського району Донецької області, курган 5 поховання 1 (рис. Б.4.81, 5, 8). Впускне поховання в курган бабинської культури, здійснене в південно-східну частині насипу. Кам'яна скриня мала прямокутну форму розміром 1,3 × 0,85 м, довгою віссю орієнтована по лінії північ-південь. На дні скрині зафіксовано прошарок кальцинованих кісток та попелу. В північно-західному куті стояла посудина банкуватої форми з «комірцевим» потовщенням на вінці (рис. Б.4.81, 8). Нижче, на половину його діаметру, нанесений ряд наколів [Посредников, Кравец, 1993, с. 47-55]. Аналогії посудині з «комірцевим» потовщенням походять з горизонтів фіналу доби бронзи поселень басейну Сіверського Донця, де подібна кераміка зустрічається доволі часто [Пробейголова, 2013, с. 118-124].

Картографування поховань фінальної бронзи виявило тенденцію їх тяжіння до р. Сіверський Донець. Особливо це стосується Правобережжя та Донецького кряжу (рис. Б.4.76).

Топографія курганних могильників нагадує систему розташування курганів зрубної КІС. Кургани споруджувались на верхівках міжбалкових та міжрічкових вододілів. Лише у могильнику біля с. Провалля (Грушова Балка) кургани з похованнями фінальної бронзи знаходились на краю другої надзаплавної тераси правого борта балки. Для ґрунтових поховань характерна зовсім інша топографія. Різниця між розташуванням ґрунтових поховань на поселеннях та в окремих могильниках поки що відсутня. В обох випадках поховання тяжіють ближче до країв високих надзаплавних терас. Так, могильник біля с. Жовте знаходився на краю правого корінного берега Сіверського Донця, висота якого сягала не менше 18-20 м над рівнем річкової поверхні. Могильник біля с. Підгорівка розташований на краю тераси, висота якої становить 3-5 м над рівнем Айдару. Поховання в Рай-Стародубівці та Клєшні-Другій-4 також здійснені на краю і навіть на схилі терас. Теж саме стосується Давидо-Микільського поховання 2. Зазначимо, що система розташування ґрунтових могильників на кромці високої берегової лінії крупних річок притаманна білозерським ґрунтовим могильникам Наддніпрянщини [Твердохлєбов, Тощев, 1989, с. 126-127; Антонов, 1998, с.51; Тощев, 2007, с. 262-264].

Дещо переважають курганні поховання (15 комплексів). Як правило, це поодинокі впускні поховання, які не утворюють довготривалих могильників. Впускні поховання білозерського часу здійснені в кургани доби пізньої бронзи (Октябрьський І к.1, п.1; Трьохізбенка к.2, п.2; Сміле к.2 п.1; Миколаївський Яр, к. 1 п. 3; Краснориченськ ІІ к.1 п.1; Дібровка к.5 п.1). У чотирьох випадках фінальнобронзові поховання були основними в курганах (Грушова Балка к.13, п.1 та к.24, п.1; Вишневий Діл к.1, п.2; Піонерське к.2 п.1). Споруджені насипи невеликі за розміром. У Грушовій Балці курганні насипи, сформовані зі брил пісковику, мали діаметр не більше 5 м. Висота насипу у Вишневому Долі складала 1,36 м за діаметру 20 м, в Піонерському висота насипу дорівнювала 0,6 м за діаметру 15 м. Незалежно від стратиграфічної позиції поховань всі вони розміщувались ближче до центру кургану. Лише у двох випадках поховання

здійснені у західній (Грушова Балка к.24, п.1) та південно-східній (Діброва к.5 п.1) частинах насипу.

Провідним типом поховальної споруди була ґрунтова яма, форма якої простежена лише у 9 випадках. Поховання в прямокутних ямах відомі в Грушовій Балці, Красноріченському II та Трьохізбенському могильниках. Овальна форма ями простежена в п.2 к.1 біля Вишневого Долу, кругла – в Піонерському.

В деяких випадках ями супроводжувались конструктивними елементами. Так, залишки перепалених плах збереглися у п.2 к.2 біля Трьохізбенки. Дерев'яні плахи зафіксовані в похованні 1 кургану 1 Красноріченського II могильника. Дерево знаходилось як на дні ями, так і перекривало небіжчика зверху. Стінки ями п.1 к.13 у Грушовій Балці були оформлені плитами пісковику на зразок кам’яної скрині. Зверху поховання перекривалось кам’яними брилами. Розташоване неподалік п.1 к.24 також мало кам’яну вимостку. Кам'яна скриня збереглася в похованні 1 кургану 5 Діброви. Як і за попередньої доби, у виборі сировини для оформлення поховальної ями важливу роль відігравав природний фактор. На залісненому лівобережжі Сіверського Донця використовувались дерев’яні плахи. А на кам’янистому Донецькому кряжі доступнішими були кам’яні породи.

За орієнтацією небіжчиків виділяється дві групи поховань. До першої належать поховання зі східною (7 комплексів): Рай-Стародубівка п.1, Марієнфельд к.1 п.2; Октябрський I к.1 п.1, Трьохізбенка к.2 п.2, Кремінна к.1 п.1, Красноріченськ II к.1 п.1, Миколаївський Яр к.1 п. 3. До другої групи віднесені поховання з південною (3 комплекси) та південно-західною орієнтацією небіжчиків (1 комплекс): Жовте п.1, Грушова балка к.13 п.1, к.24 п.1; Сміле к.2. п.2, Підгорівка п.1. Винятком є п.1 к.2 біля Вишневого Долу, яке орієнтоване головою на північний захід. Така сама ситуація характерна для поховань фінальної бронзи Нижньої Донщини. Наведена В.В. Потаповим добірка джерел більш репрезентативна та налічує 42 поховання Подоння та 22 поховання з сусідніх теренів. Проведений В.В. Потаповим аналіз дозволив

виділити дві обрядові групи. Кількісно переважає перша група, яка характеризується перш за все орієнтацією небіжчиків головою у східний сектор, середньо зібганим станом померлих на правому або лівому боці за помітного переважання останньої позиції. До другої групи віднесені поховання з південною, південно-західною і західною орієнтацією небіжчиків [Потапов, 2010, с. 14-19].

З наведеної добірки в 5 випадках поховання здійснені на лівому боці в зібганому стані, в той час як в 7 випадках – на правому. Двічі зафіксовано випростане на спині положення: Кремінна к.1 п.1 та Красноріченськ II к.1 п.1.

Окрему групу поховань басейну Сіверського Донця утворюють кремації (3 комплекси) та поховання частин тіла (3 комплекси). Схоже, що кремаційні поховання залишені носіями бондарихинської культури. На Сіверсько-Донеччині їх відомо два: поховання біля бондарихинського поселення Клешня Друга-4 та поховання 2 у Давидо-Микільському. На жаль, відомості щодо бондарихинського цвинтаря в межах поселення Лиманське Озеро обмежується лише стислою інформацією у монографії С.Й. Татарінова [Татаринов, Пилипенко, Федотов, 2008, с. 35]. Бондарихинських могильників, досліджених великою площею, в середній та нижній течії Сіверського Донця поки що не відомо. Обидва поховання розташовані поруч або в межах поселення. Клешнянське поховання представляє собою скупчення перепалених кісток, які були перемішані з уламками кісток тварин, дрібними фрагментами кераміки та бронзовими скроневими підвісками [Супрун, 1999, с. 94-96]. Вірогідно, овальна форма скупчення повторює контури ями, до якої були зсипані кістки. В Давидо-Микільському похованні 2 залишки кремації знаходились в посудині-урні. Посудина стояла на рівні поховального чорнозему неподалік від скупчення уламків посуду бондарихинської культури, можливо, пов’язаних із заповненням слабко заглибленої споруди. Контури та підлога споруди не простежені, оскільки вони були виконані в крихкому ґрунті культурного шару БМЗК. Обидва поховання знаходять аналогії на могильнику біля с. Тимченки [Буйнов, 2006, с. 62, рис. 2,14]. Ознаки кремації зафіксовані в ямі поховання 2

кургану 2 біля с. Трьохізбенка. Тілоспалення відбувалося в ямі, але поза та орієнтація небіжчика реконструюються. Ще одна кремація простежена в Дібровці, курган 5 поховання 1. Обряд здійснений на стороні, в кам'яну скриню зсипані залишки кісток та попелу. Обидві кремації відрізняються від бондарихинського ритуалу. Вочевидь, в даному випадку маємо справу з місцевими витоками, адже обряд кремації відомий ще на етапі БМЗК-2 [Отрощенко, Моця, 1987, с. 140-143].

Аналогії похованню 1 зі заповнення житла 9 Давидо-Микільського поселення відомі як на пам’ятках фіналу доби бронзи, так і попереднього часу басейну Сіверського Донця та сусідніх територій. В котловані приміщення 20а поселення Безіменне II досліджено поховання дитини. Приміщення датується ранньобілозерським часом [Горбов, Мимоход, 1999, с.28, с.52, рис.4,1-2]. В заповненні житла на поселенні Клинове досліджено поховання – череп та уламки банкуватої посудини. За керамічним комплексом житло датується пізньосабатинівським часом [Татаринов, 2001, с. 214]. В заповненні житла БМЗК поселення Лиман на Айдарі знайдено поховання черепа та кілька дрібних уламків кісток. Поховання супроводжувалось двома банкуватими посудинами та крем’яним знаряддям [Бровендер, 1993, с. 159, с. 166, рис. 13]. Ще одне поховання досліджено на долівці житла поселення Катеринівка II в м.Луганськ. Споруда датується другим періодом БМЗК. Померлого покладено у зібганому стані головою на схід [Бритюк, Теліженко, 2007, с. 46-49]. Поховання другого етапу БМЗК досліджено в споруді 1 поселення Провалля на Донецькому кряжі [Дубовская, 1978, с. 95].

Поховання в заповнені або на підлозі жител належать до особливої категорії поховань доби пізньої бронзи та розглядаються дослідниками як „жертви залишення будівлі” [Горбов, Мимоход, 1999, с. 25-26, 28]. Вочевидь, традиція „жертв залишення жител” була широко розповсюджена серед населення пізнього етапу БМЗК басейну Сіверського Донця та продовжилась за фінального періоду бронзового віку.

«Вторинне» поховання досліджено на Піонерському могильнику: мало місце повторне розкриття могили та пошкодження кісток внаслідок пограбування.

Інвентар з розглянутої групи поховань нечисленний та не утворює стандартних наборів речей. Найбільшу за кількістю категорію поховального інвентарю становить керамічний посуд (7 комплексів). Як правило, у могилу ставили лише один горщик, тільки в п.2 к.2 біля Трьохізбенки разом із кубком знаходилась горщикоподібна посудина. Кубкоподібна посудина орнаментована прокресленими лініями, що утворюють зигзаг в поєднанні з наколами у верхніх кутах. Близький за формою та орнаментацією посуд походить з білозерських могильників Наддніпрянщини [Кубышев, Черняков, 1986, с. 150, с. 147, рис. 6]. З бондарихинською культурою асоціюється тюльпаноподібний горщик з п.2 к.1 у Вишневому Долі [Писларий, 1980, с. 10; Дубовская, 1993. с. 142-143, с. 157]. Неорнаментований горщик біконічної форми знайдено в п.1 к.13 у Грушовій Балці. Вінце має характерний загострений профіль, що зближує його з керамікою саргаринсько-олексіївської культури та загалом східним блоком культур валикової спільноти [Евдокимов, 1975, с. 163-172; Епимахов, 2010, с. 42, рис. 3,14; с. 43]. Східні аналогії має посудина з «комірцеподібним» потовщенням на вінці з Дібровки, к.5 п.1. Урнове поховання 2 з Давидо-Микільського зроблене в банкуватій посудині з опуклобоким тулубом. Вінце відсутнє, але на тулубі помітні сліди від двох овальних наліпів. Орнамент на посудині з Марієфельда к.1 п.1 знаходить аналогії на чорноліському та коб'яківському посуді [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 216].

Поховання з Жовтого замість посуду містило лише фрагмент кераміки, поверхня якого вкрита паралельними розчосами. В Давидо-Микільському похованні 1 разом з фрагментами кераміки знаходилась стулка мушлі unio. Відсутність керамічного посуду серед поховального реманенту слід вважати характерними ознаками поховань фінальної бронзи [Отрощенко, 1997, с. 36-39].

У трьох випадках знайдені трапецієвидні в перетині кружала з отвором по центру. Кружала виготовлені з епіфізів кінцівок тварин. Розміри цих знарядь співпадають, адже їх діаметр становить близько 4 см.

Дуже рідкісною категорію знахідок для пам'яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця є вироби з металу. Унікальними виглядають поховання з Вишневого Долу та Октябрьського I, в яких знайдено одразу по два металевих предмета. В п.1 к.1 могильника Октябрьський I знаходилось бронзове квадратне в перетині шило разом із бронзовою підвіскою з незамкненими кінцями. Підвіска виготовлена з плаского дроту, в середині кільця сплощена, що надає їй вигляд персня. За В.В. Потаповим, пласкі підвіски характерні саме для фіналу доби бронзи [Потапов, 2010, с. 15].

Дві трубчаті скроневі підвіски, вкриті срібною фольгою, походять з п.1 к.1 Піонерського могильника. Ще одне кільце, але більшого розміру та вкрите золотою фольгою, знайдене в п.1 к.1 Красноріченського II могильника. Трубчасті кільця, вкриті срібною або золотою фольгою, були широко розповсюджені серед носіїв бегази-дандибаєвської культури Центрального Казахстану, отже датування Сіверсько-Донецьких кілець фіналом доби бронзи цілком імовірне [Маргулан и др., 1966, с. 138, табл. XIII, 1, 6; с. 274; Аванесова, 1991, с. 52]. Звичайні дротяні підвіски входили до складу поховального реманенту п.1 з Клешні Другої-4.

Однолезовий ніж з Вишневого Долу є, мабуть, поки що єдиним зразком подібних виробів в басейні Сіверського Донця. О.Р. Дубовська розглядає Вишневодольський екземпляр в якості прототипу чорногорівських залізних однолезових ножів з горбатою спинкою [Дубовская, 1993, с. 142-143]. Близький за формою ніж походить з житла постзрубного - малобудківського часу поселення Любівка на Харківщині [Радзієвська, Шрамко, 1980, с. 100-108]. Від ножа з Вишневого Долу любівський екземпляр відрізняється вигнутим до вістря лезом. За центрально та південноєвропейськими аналогіями С.І. Берестнєв датував ніж із Любовки XI ст. до н.е. [Берестнєв, 2001, с. 107]. Крім ножа, з поховання у Вишневому Долі походить залізне кільце.

Бронзовий ніж зі зруйнованого поховання біля с. Трьохізбенка має паралельні, ледь звужені до вістря леза. По центру клинка проходить чітка грань, що робить його ромбічним в перетині. Плаский черешок з прокованими краями закінчується прямокутною п'яткою. Типологічно трьохізбенський ніж відноситься до черешкових кинджалів з паралельними лезами та виділеними плічками білозерської культури [Отрощенко, 1986, с. 139-140]. Аналогічний ніж походить з п. 1 к. 1 Кремінського могильника. Від трьохізбенського екземпляру відрізняється відсутністю грані по центру клинка. В басейні Сіверського Донця близькі за формою ножі знайдені на поселенні Усове Озеро [Березанская, 1990, с. 67-68; Отрощенко, 1986, с. 139-140].

До кола датуючих речей відноситься точило білозерського типу з отвором для підвішування. Знаряддя прямокутної форми з квадратним перетином. На його поверхні помітні сліди тривалого використання, на жаль, знахідка також походить зі зруйнованого оранкою поховання в насипу кургану поблизу с. Оріхове Старобільського району Луганської області. В якості аналогії можна назвати точило з поховання 1 кургану 6 могильника Степовий у Наддніпрянщині [Отрощенко, 1975, с. 201-202; Otroshchenko, 2003, p. 351]. Точило з проточеним жолобком для підвішування у верхній частині виробу знайдено під час розкопок кургану 1 поблизу м. Зимогір'я на лівому березі р.Лугань (поховання 7). Інший точильний брусок знаходився в п.1 к.2. біля с. Сміле. У цьому випадку знаряддя виготовлене з плаского бруска пісковику трапецієвидної форми. Отвори для підвішування відсутні.

Підсумовуючі результати аналізу джерел, відмітимо, що між групою поховань другого етапу БМЗК та виділеними пам'ятками фіналу доби бронзи простежується чимало спільного. Зокрема, співпадають ареали скупчення пам'яток обох періодів: Правобережжя Сіверського Донця, басейн Лугані та Донецький кряж. В обох випадках переважає курганний обряд за значного відсотку ґрунтових поховань (12% та 28,6% відповідно). Але якщо для періоду БМЗК-2 відсоток одиничних поховань в центрі насипу складає 13,8%, то для фіналу доби бронзи цей показник зростає до 86,7%. Відсоток поховань в інших

секторах кургану незначний: для поховань БМЗК-2 він становить 33,3% в західній – південно-західній частинах та 33% в південній - південно-східній та східній – північно-східній частинах насипу. За фіналу доби бронзи цей показник складає 13,3% для поховань в західному секторі. В обох добірках домінуючою є прямокутна форма ями (62% та 40% відповідно). Ями овальної форми зустрічаються в одиничних випадках – 13% та 6,7% відповідно. Ями круглої та квадратної форми поки що виявлені тільки для поховань фіналу доби бронзи (по 6,7% відповідно). Як для поховань II етапу БМЗК, так і для поховань фіналу доби бронзи характерним є зібганий стан небіжчика. Поховання на лівому боці становлять 75% для БМЗК-2 та 25% для фіналу доби бронзи відповідно. Значний відсоток належить позиції на правому боці – 17,3% для II етапу БМЗК (35% для поховань з виразними східними рисами) та 46,7% для фіналу доби бронзи. Схожі дані отримані Р.О. Литвиненком – 40% поховань з виразними пізньоандронівськими рисами здійснені на правому боці [Литвиненко, 1994, с. 54]. Для поховань фінальної бронзи простежена випростана на спині позиція небіжчиків. Для БМЗК-2 характерна позиція кінцівок рук біля обличчя – приблизно 36%. Інколи трапляються руки, випростані вздовж тулуба або зібгані так, що кінцівки знаходяться перед грудьми (2,6% та 5,3% відповідно). Варіанти положення рук в похованнях фінальної бронзи відрізняються від попередньої доби: перед обличчям – 26,7%, випростані вздовж тулуба – 13,3%, одна рука зібгана в лікті, кінцівка перед обличчям, інша в районі тазу – 6,7%. Суттєво відрізняється орієнтація небіжчиків. Для поховань II етапу БМЗК домінуючою є орієнтація небіжчиків головою на схід (приблизно 58%), північний схід (25,8%) або південний схід (16,1%). У фіналі доби бронзи східна орієнтація зберігається, становить приблизно 46,7%. З’являються майже невідомі за попередньої доби поховання, орієнтовані головою на південь (26,7%). Якщо в східній орієнтації небіжчиків простежуються традиції II етапу БМЗК, то появу південної орієнтації можна пояснити тільки зовнішнім впливом. Найбільш логічним здається пов’язати виникнення південно орієнтованих поховань Сіверсько-Донеччини з

білозерською культурою, в тому числі з проникненням її окремих носіїв далеко від свого ареалу [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 131-144].

Зіставлення на рівні поховального реманенту дає більше відмінностей між обома групами пам'яток. По-перше, за фіналу доби бронзи в басейні Сіверського Донця різко скорочується загальна кількість керамічного посуду в похованнях. Якщо для поховань ІІ етапу БМЗК керамічний посуд є майже обов'язковим атрибутом, то для білозерської доби цей показник скорочується до 21%. Відносна рідкість посуду простежена В.В. Потаповим для поховань виділеної ним отрадненської культури Нижньої Донщини [Потапов, 2010, с. 17]. Замість цілих форм в комплексах басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу частіше присутні лише частина посудини (28,6%) або дрібні фрагменти кераміки (9,5%).

По-друге, в похованнях білозерського періоду в басейні Сіверського Донця та Донецького кряжу з'являються нові категорії інвентарю, відсутні у попередній час. Невідомі в похованнях ІІ етапу БМЗК точила з отвором або жолобком для підвішування та кістяні трапецієвидні в перетині кружала, намистини. Новими у порівнянні з попереднім періодом виглядають ножі білозерського типу з паралельними лезами та залізний ніж з горбатою спинкою. Взагалі, відсоток поховань з металевими речами у білозерський час (53,3%) перевищує попередній період (8%)[4]. Частково співпадає номенклатура виробів. В основному це дрібні не металомісткі речі: шила, голки (знайдені поки що тільки у зрубних комплексах), скроневі підвіски. Ножі знайдені в похованнях білозерського періоду і поки що зовсім відсутні у комплексах ІІ етапу БМЗК. Теж саме стосується і трубчастих підвісок, вкритих золотою або срібною платівкою.

Таким чином, поховання фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу регіону за загальної тотожності з групою поховань ІІ етапу БМЗК відрізняється від останніх в деталях. Насамперед це проявляється в

[4] Якщо прийняти до уваги, що майже всі металеві вироби БМЗК-2 зосереджені в похованнях з сусканськими рисами, то цей показник становитиме 25%. Близькі дані отримані Р.О. Литвиненком – 28% для поховань з пізньоандронівськими рисами, 7% - загальний показник для ЗКІО [Литвиненко, 1994, с. 54-55].

присутності серед пам’яток фінальної бронзи обрядової групи з південною орієнтацією, невідомою у попередній період. Поховальний обряд населення фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця виглядає дещо розмитим у порівнянні з ІІ етапом БМЗК, для якого характерні усталені норми. Іншим суттєвим критерієм слугує принципова відмінність супроводжуючого реманенту, яка проявляється в номенклатурі виробів, їх кількісних показниках та типологічних особливостях. Тотожність основних рис поховального обряду свідчить про участь частини населення ІІ етапу БМЗК у формуванні пам’яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. За результатами проведеного аналізу можна дійти висновку, що активну роль у трансформації поховального обряду населення досліджуваного регіону наприкінці доби бронзи відігравало населення ІІ етапу БМЗК, яке залишило пам’ятки з виразними сусканськими рисами. Присутність кераміки східного походження (сусканської у нашому розумінні) фіксується і за матеріалами розкопок поселень.

Ще більше відмінностей виявилося при зіставленні поховань фінальної бронзи басейну Сіверського Донця з чорногорівським типом пам’яток. Вибірка поховань найпізнішого передскіфського періоду регіону налічує 19 комплексів [Махортых, 2005, с. 279-298]. Картографування показало їх досить нерівномірне розповсюдження у межах регіону. Всі вони, за єдиним винятком (Зарічне к.1 п.11), знаходились на правобережжі Сіверського Донця, в басейні р. Лугань та на Донецькому кряжі. Лівий берег Сіверського Донця з його численними притоками виявив майже повну відсутність кіммерійських пам’яток. Аналогічну тенденцію простежено й для поховань фінальної бронзи. На відміну від попередньої білозерської і зрубної пори, кургани з чорногорівськими похованнями розташовувались ближче до краю високих плато по берегах річок та балок (7 випадків).

На противагу похованням фінальної бронзи у кіммерійський час повністю переважають впускні поховання. Лише п. 1 к. 1 у Грушовій Балці було основним. Зверху поховання перекривав кам’яний насип діаметром 10 м і

висотою 0,73 м. Досипка над впускними похованнями зафіксована лише у двох випадках: кам'яний панцир над похованням 3 кургану 1 у м. Кіровськ та с. Бірюкове к.8 п.2.

Паралелі з комплексами білозерського часу має традиція одиночних могил, за відсутності інших однокультурних поховань. В окремих випадках кількість поховань дорівнює двом в одному насипу або в межах одного могильника. В якості винятку слід розглядати Піонерські кургани, де, за підрахунками Н.О. Гаврилюк та К.І. Красильнікова, знаходилось одразу шість кіммерійських могил. До чорногорівської групи належало три поховання, до новочеркасської два, одне залишилося невизначеним [Гаврилюк, Красільников, 2006, с. 410-423]. Не так суворо витримувався принцип розміщення могил в центрі підкурганного простору – всього 5 випадків (26,3%). В південно-східному секторі зафіксовані 2 поховання, в північно-східному, західному, північному та південному секторах знаходилось по одному похованню.

Простежено три різновиди поховальних ям. Перш за все, це традиційні для фінальної бронзи та ІІ етапу БМЗК ями овальної (5 випадків) та прямокутної (5 випадків) форм. Інколи поховання чорногорівської культури здійснені в ямах круглої форми. В двох могилах була споруджена кам'яна скриня, в одному похованні збереглись заплічики. На Сіверському Донці відомі лише дві ями з підбоями: Зимогір'я к.2 п.5 та Піонерське к.1 п.1. Новою, у порівнянні з кінцем доби бронзи, була традиція забутовки ям камінням.

Поза померлих у чорногорівських похованнях була варіативніша за попередній період. Як і раніше, переважає зібганий стан небіжчиків. Проте ступінь зібганості слабкий. Повністю домінує позиція на лівому боці – 10 комплексів. На правому боці здійснене лише одне поховання. У чотирьох випадках померлий знаходився на спині та двічі лежав обличчям униз.

Позиція рук різноманітніша у порівнянні з кінцем доби бронзи. Характерним є випростане вздовж тулуба положення лівої руки та зібганий у лікті стан правої (9 випадків). Інколи трапляються повністю зібгані або повністю випростані руки.

Для чорногорівських поховань пануючою була орієнтація небіжчиків у східний сектор: схід (9 випадків), південний схід (2 випадки), північний схід (1 випадок). Інший вектор орієнтації – західний. На південний захід орієнтовано 5 поховань та на північний захід – 2 поховання. Південно орієнтовані поховання невідомі.

Таким чином, деякі риси поховального обряду населення фіналу доби бронзи Сіверського Донця та Донецького кряжу простежується у чорногорівський час [Махортых, 2008, с. 285-308]. Спадковість проявляється в присутності одиночних могил в центрі курганного насипу, зібганому стані небіжчиків на лівому боці за східної орієнтації кістяка. Але відмінностей більше, завдяки чому поховання фінальної бронзи Сіверського Донця чіткіше диференціюються від чорногорівських комплексів, ніж від пам’яток ІІ етапу БМЗК. В похованнях початку РЗВ варіативніша поза померлого: п’ять різних позицій на противагу від трьом для кінця доби бронзи. Відрізняється позиція рук. Пануючою є випростана вздовж тулуба ліва рука та зібганий стан правої. Така позиція не знаходить аналогій ні в п’ятках білозерського часу, ні в комплексах ІІ етапу БМЗК. Натомість поховальний інвентар з поховань фіналу доби бронзи значно ближчий до інвентаря кіммерійських могил, ніж до відповідних знахідок з пам’яток ІІ етапу БМЗК. Точила з отвором для підвішування білозерського часу розглядаються дослідниками як прототипи аналогічних виробів кіммерійської доби [Тереножкин, 1976, с. 145; Дубовская, 1993, с. 142;]. Кіммерійські точила майже стандартні за формою, типологічний ряд білозерських точил навпаки відрізняється більшим розмаїттям [Потапов, 2015, с. 75, рис. 3]. Серед точил білозерського типу Сіверського Донця, знайдених при розкопках як поховань, так і поселень, переважають екземпляри з жолобком для підвішування, які не характерні для наступного періоду [Махортых, 2008, с. 120-121].

На початку РЗВ продовжилась тенденція зменшення присутності керамічного посуду в похованнях, яка виникла у фіналі бронзового віку. За підрахунками, кількість керамічного посуду в чорногорівських похованнях

Сіверського Донця становить всього 15,2% від загальної кількості знайдених речей. Відсоток дрібних металевих речей також незначний (4%). Натомість з'являються категорії знахідок, зовсім невідомі ні в пам'ятках II етапу БМЗК, ні в пам'ятках фінальної бронзи: зброя (11,8%) та деталі кінської вузди (54,3%).

Таким чином, поховання фіналу бронзової доби басейну Сіверського Дінця досить чітко виділяються на тлі пам'яток як пізнього бронзового віку (ЗКІС), так і доби раннього заліза. Їх перехідний характер знайшов відображення в не надто уніфікованому поховальному обряді та в присутності двох обрядових груп.

4.3. Сіверсько-Донецькі поховання в контексті пам'яток фіналу доби бронзи.

Виокремлений пласт поховань фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу не демонструє суттєвих відмінностей з синхронними за часом похованнями інших регіонів, хоча їх незначна кількість не сприяє проведенню ґрунтовного зіставлення. Тим не менш, процес виокремлення поховань фінальної бронзи на території, раніше зайнятої носіями БМЗК, триває доволі активно. Як наслідок, визначені базові характеристики та критерії їх виокремлення. Найбільш інформативними в цьому сенсі виступають пам'ятки басейну Нижнього Дону та Приазов'я - отрадненська культура за В.В. Потаповим [Потапов, 2010, с. 14-19; 2013, с. 225-270]. Так, В.В. Потаповим серед характерних рис нової культури називаються: 1) поодинокі впускні поховання в насипи курганів попереднього часу; 2) наявність двох обрядових груп (з південною та східною орієнтацією); 3) присутність випростаних на спині небіжчиків. Відбуваються якісні зміни у складі поховального інвентарю. В першу чергу, зменшується кількість керамічного посуду в могилах, змінюється його типологічний склад – з'являються кубки, чаші, черпаки. Металеві речі представлені ножами з паралельними лезами, пласкими рифленими підвісками, трубчастими намистинами та пронизками, бляшками з

петелькою. Серед прикрас найчастіше зустрічаються фаянсові буси, кістяні пронизки. Предмети побуту представлені кістяними трапецієвидними в перетині кружалами, бронзовими голками та шилами, точилами з жолобками для підвішування, кременевими відщепами та сіркою [Потапов, 2010, с. 14-19; 2013, с. 225-270; Потапов, 2015, с. 68-89].

Трохи інші показники демонструють нечисленні поховання хвалинської (іванівської) культури. На сьогоднішній день відомо 9 поховань, серед яких повністю переважає південна орієнтація та правобічна позиція небіжчиків. Відомі як курганні, так і ґрунтові поховання (Утьовка, "Петрівський городок") [Колев, 2000, с. 256, с. 292, рис.29; Тугушев, 2009, с. 95-96, с. 99, рис. 4, с. 102-104, рис. 9-12; Малов, 2013; с. 110-111, рис. 4; Потапов, 2014, с. 637-638]. Інвентар представлений виключно кухонними горщиками з наліпними валиками або їх імітаціями, повністю відсутні ножі, дрібні металеві прикраси, пастові буси, точила, кістяні трапецієвидні прясла.

Складнішою є справа з похованнями богуславсько-білозерської культури. Зазначимо, що здебільшого ця проблема носить джерелознавчий характер. Так, наприклад, в добірці поховань ББК В.А. Ромашка присутні 23 поховання [Ромашко, 2013, с. 296-299]. З них шість (Йосипівка п. 32 та п. 51; Лук'янівка, Атманай к.4 п.9, Дніпрострой ділянка А, к. 35, Кічкас-II к. 9, п. Д) можна віднести до білозерської культури [Отрощенко, 2012, с. 246-247]. Залінійний могильник відповідає ознакам бондарихинської культури - тілоспалення, залишки яких покладені у невеликі ямки або урни. Атрибуція фіналом доби бронзи поховання у Верхній Маївці, група 18 к. 4 п. 9 була заперечена В.В. Потаповим [Потапов, 2013, с. 250-251]. Те ж саме стосується поховань у Зливках та Клиновому, обсяг публікацій яких не дозволяє скласти уявлення щодо їх культурної належності. В підсумку добірка ББК поховань зменшується до 8 комплексів[5]. Добірку можна збільшити за рахунок поховань фінальної

[5]Поховання з Рай-Стародубівки та Марієнфєльда розглядається в контексті пам'яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

бронзи України (ФБУ)[6]: Кузьменки, група I к. 2 п. 3 [Супруненко, 2011, с. 374-375, рис. 2; Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 233-234]. Ще одне поховання було досліджено на поселенні П'ятницьке I на Харківщині [Корохина, Квитковский, 2015, с. 107-123]. Таким чином, в уточненому варіанті добірку поховання ББК об'єднує низка спільних рис: поодинокі курганні поховання (не більше трьох в одному могильнику, але не більше одного поховання в одному насипу), присутність випростаних на спині небіжчиків, відмова, за одиничними винятками, від використання цілих керамічних посудин. Замість них з'являються кістяні трапецієвидні прясла, пастові буси, кременеві відщепи, сірка.

Таким чином, кількість поховань фінальної бронзи по різних регіонах складає: Лівобережне Подніпров'я, Північно-Східне Приазов'я та ділянка середньої течії Сіверського Донця – 10 поховань; басейн нижньої течії Сіверського Донця та Донецький кряж – 21 поховання (з них інформативними можна вважати лише 15 комплексів), Поволжжя – 9 поховань, Нижній Дон – 42 поховання. При такій обмеженій добірці важко провести об'єктивне зіставлення. Тим не менш, основні риси поховань та інвентар могил не має принципових відмінностей.

Найбільша схожість виявляється між похованнями басейну Сіверського Донця та похованнями Нижнього Дону, об'єднаних В.В. Потаповим в отрадненську культуру. Так, в обох вибірках присутні дві обрядові групи поховань з південною та східною орієнтацією, випростані на спині небіжчики. Поза тим, спостерігається збіг за категоріями поховального інвентарю: бронзові ножі з паралельними лезами, скроневі підвіски, точила з жолобками для підвішування, кістяні трапецієвидні кружала, відсутність кухонного посуду в могилах. Втім, існує і ряд відмінностей. Так, наприклад, в отрадненській культурі не відомі основні поховання, так само, як і ґрунтові поховання на поселеннях або в окремих ґрунтових могильниках. Навпаки, на Сіверському

[6]Термін запропоновано В.А. Подобєдом, А.М. Усачуком, В.В. Цимідановим [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 233-234]

Донці перший різновид зафіксований у Грушовій балці, Вишневому Долі, Піонерському, другий - в Давидо-Микільському, Клешні Другій-1, Жовтому. Ґрунтові поховання на поселеннях відомі й південніше - Безіменне II в Приазов'ї [Горбов, Мимоход, с .24-69]. В той же час, ґрунтові поховання на поселеннях або поруч з ними в окремих могильниках не є ознакою лише фіналу доби бронзи. Подібні пам'ятки трапляються серед культур ЗКІС: Мосоловське, Капітанівське, Усове Озеро, Давидо-Микільський ґрунтовий могильник. Ґрунтові могильники як зрубного так і постзрубного часів, характеризуються бідністю, а в більшості випадків взагалі відсутністю поховального інвентарю. Складається враження, що в даному випадку безкурганні кладовища відображають не хронологічні та культурні відмінності, а певний соціальний стан небіжчиків.

Відмічені також розбіжності в деяких категоріях поховального інвентарю. Зокрема, в похованнях басейну Сіверського Донця поки що не відомі пласкі скроневі підвіски, які, за В.В. Потаповим, виконують функцію культурного маркеру отрадненсьої культури [Потапов, 2010, с. 155-157]. Замість них присутні трубчасті підвіски, плаковані золотою або срібною фольгою (могильник Красноріченський-II, к.1 п.1; Піонерське, к.2 п.1). Аналогічні трубчасті підвіски у великій кількості розповсюджені в ареалі андронівських культур [Аванесова, 1991, с. 52]. Відомі вони й в похованнях фінальної бронзи - могильник Бегази у Центральному Казахстані, огорожа 11 [Маргуланидр., 1966, с. 138, табл. XIII, 1, 6; с. 274]. Трубчасті підвіски відрізняються від дротяних кілець БМЗК та жолобчастих ПЗК технологією виготовлення [Литвиненко, 1994, с. 382, рис. 85]. В цьому контексті здається неправомірною повторна атрибуція поховання з Політотдельського к.3 п.2, яке включено А.С. Лапшиним до добірки поховань ПЗК [Потапов, 2013, с.228]. В похованні знаходились два дротяних браслети та трубчасте кільце, аналогічне згаданим вище [Смирнов, 1959, с. 234, с. 235, рис. 13, 2, 3]. Датування цього комплексу білозерським часом в контексті згаданих аналогій здається більш імовірним [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 141].

Пласкі рифлені підвіски, на думку В.В. Потапова, були запозичені населенням Нижнього Дону в середовищі носіїв кобанської культури Північного Кавказу [Потапов, 2010, с. 155-157]. Закономірно, що масове розповсюдження підвісок зазначеного типу відбулося на території, близької до Північного Кавказу - в Передкавказзі та на Нижньому Доні. Басейн Сіверського Донця знаходиться на достатній відстані від Північного Кавказу, але ближче до Поволжжя, звідки, ймовірно, були запозичені трубчасті підвіски. Можливо, до пласких підвісок можна віднести кільце зі сплощеним овальним щитком з поховання 1 кургану 1 могильника Октябьский 1 на Донецькому кряжі (рис. Б.4.83, 4).

В похованнях фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу відсутні бронзові бляшки з петелькою[7].

Відсутність тих чи інших ознак або речей у складі поховального інвентарю, на думку В.В. Потапова, свідчать про відмінність поховань Лівобережної України, Поволжжя та Нижнього Дону [Потапов, 2013, 225-270; 2014, с. 635 - 639]. Проте, невелика кількість поховань, що порівнюються, не виключає появу тих чи інших ознак у майбутньому. Так, наприклад, відсутність бронзових ножів з паралельними лезами в похованнях Лівобережної України вважалась В.В. Потаповим одним із критеріїв їх відмінності від синхронних поховань Нижнього Дону [Потапов, 2013, 225-270]. Але знахідка подібного ножа в похованні 1 кургану 1 Кремінського могильника та публікація ножа зі зруйнованого поховання в кургані біля с. Трьохізбенка зменшують розбіжність у номенклатурі поховального інвентарю між обома регіонами. Те ж саме стосується кременевих відщепів та сірки. Як і в попередньому випадку, проблема, швидше за все, має джерелознавчий характер. Кремінь та сірка зустрінуті в нещодавно опублікованому похованні 3 кургану 2 групи І біля с. Кузьменки на Дніпрі [Супруненко, 2011, с. 374-375], а на Сіверському Донці

[7]Можливо, в якості аналогії Нижньодонським бляшкам можна розглядати матрицю для відливки подібних виробів з поселення Глибоке Озеро [Гершкович, 1998, с. 82, рис. 13,3].

аналогом кременю можуть слугувати кварцитові відщепи з п.1 Давидо-Микільського (рис. Б.4.80, 4).

Таким чином, всі категорії поховального інвентарю з могил фінальної бронзи басейну Сіверського Донця відомі в отрадненських похованнях і, навпаки, деякі типи речей з отрадненських могил не відомі на Сіверсько-Донеччині [Подобед, Усачук, Цимиданов, 2012, с. 221; Потапов, 2013, с. 253]. Однак і кількість поховань фіналу доби бронзи обох регіонів не однакова - 42 комплекси для Нижнього Дону та лише 21 комплекс для Сіверського Донця.

Не відмічається принципових відмінностей між похованнями Сіверсько-Донеччини та Подніпров'я (богуславсько-білозерська культура за В.А. Ромашком). В Подніпров'ї також виділяється дві групи поховань: з південною (Троїцьке-1 к. 13 п. 5, Чернетчина к. 2 п. 8) та східною (Миколаївка к. 1 п. 18; к. 3 п. 4; Волошине, к. 7 п. 2; Кузьменки група I к. 2 п. 3) орієнтацією. До групи поховань з південною орієнтацією слід додати поховання з поселеннь П'ятницьке та Безіменне-2 в середній течії Сіверського Донця та на узбережжі Азовського моря відповідно. Серед поховального інвентарю зустрічаються кістяні трапецієвидні кружала, пастові буси, кремінь та сірка. Приблизно половина поховань добірки супроводжувалась керамічним посудом.

Поховальний ритуал населення фінальної бронзи басейну Сіверського Донця не обмежується двома обрядовими групами з південною та східною орієнтацією. Крім зібганого на боці стану фіксуються випростані на спині поховання, тілоспалення, вторинні поховання (поховання окремих частин тіла). Частка перелічених типів похоронного ритуалу доволі висока - 45% від загальної кількості поховань (або 50% від кількості поховань з встановленим ритуалом). Уявляється, що витоки не характерних для постзрубного населення поховальних ритуалів пов'язані з просуванням на Сіверський Донець чужорідних груп населення - бондарихинського та маклашеєвського.

Випростані поховання в басейні Сіверського Донця відомі на двох пам'ятках: Красноріченський II могильник к.1 п.1 (рис. Б.4.83, 12-13) та Кремінна к. 1 п. 10. Обидві пам'ятки розташовані неподалік одна від одної в

нижній течії р. Красна [Красильников и др., 2010, с. 240-241; 2009; Санжаров, 2005, с. 170-198]. Кремінське поховання здійснене в ямі квадратної форми, в той час як в Краснороченську вона має форму вузького прямокутника. Померлі були покладені у випростаному стані, руки, скоріш за все, вздовж тіла, головами на схід. В Краснороченському похованні зафіксована дерев'яна підстилка, в Кремінній дно ями посипано вохрою. Інвентар представлений бронзовим ножем з паралельними лезами (Кремінна) та бронзовим трубчатим кільцем, вкритим тонким шаром золота (Краснороченськ). Аналогії випростаним похованням відомі серед культур лісової полоси Поволжжя та Приуралля: межовської, атабаєвської, маклашеєвської. Так, для межовських та маклашеєвських могил характерна присутність від одного до трьох поховань в одному насипі (рідше - до 6-7), часто у центрі кургану. Могильні ями мали форму вузького прямокутника або овалу, розрахованого на випростаний стан небіжчика. Поховальний інвентар або відсутній зовсім, або представлений невеликими за розмірами металевими виробами: ножами, скроневими підвісками, бронзовими бляшками, вістрями стріл. Для межовського та маклашеєвського населення не характерна практика поміщення цілих форм керамічного посуду в могилу. Частіше їх заміняли лише уламки розбитих посудин [Халиков, 1953, с. 31-42; 1969, с. 302; 1980; Горбунов, Обыденнов, 1980, с. 173-182; Обыденнов, 1992, с. 10; Чижевский, 2002, с. 6; Чижевский, 2008].

До кола випростаних поховань Сіверського Донця можна додати поховання з південною орієнтацією на поселенні Безіменне II в Північно-Східному Приазов'ї. До того ж, з маклашеєвською культурою В.В. Потапов пов'язує чотири поховання з теренів Середньої Волги, три поховання з Хапрівського могильника та поховання 17 могильника «Хрест» на Нижньому Дону [Потапов, 1993, с. 218-221; 2002, с. 213-216; 2013, с. 244-245; 2013а, с. 213-229]. З урахуванням вище наведених даних найвірогідніші витоки традиції випростаних на спині поховань слід шукати в середовищі маклашеєвської культури Волго-Камського регіону. Проникнення її окремих груп населення на

південь фіксується як за наявністю поховань, так і за знахідками маклашеєвської кераміки на поселеннях фіналу доби бронзи [Хреков, 2005, с. 103-115; Куштан, 2012, с. 284-300].

Вторинні поховання представлені двома варіантами: поховання окремих частин тіла, переважно черепа, та постпоховальне проникнення в могилу з метою порушення цілісності кістяка. До першого різновиду можна віднести два комплекси: Давидо-Микільське п.1; к. 2 п. 1; Підгорівка п.1. В першому випадку поховання представляє собою уламки черепа та нижньої щелепи, які були перемішані з кістками тварин та покладені на вуглисту підстилку в заповненні будівлі 9 (третій горизонт пам'ятки). Інвентар складається з дрібних уламків кераміки, кварцитових відщепів, стулки мушлі unio. В Підгорівському похованні був відсутній череп, за винятком уламка нижньої щелепи. Інвентар відсутній.

Добірку вторинних поховань можна продовжити за рахунок Кременівки к. 2 п. 10, яке було репрезентовано черепом у супроводі горщика з валиком на плічках та прокресленою ламаною лінією на тулубі [Гаврилюк, Гершкович, 1972, с. 67-70; Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 140]. Поховання черепа у супроводі уламка посудини було здійснене в заповненні будівлі бондарихинської культури на селищі Рідний Край на Харківщині [Буйнов, 2005, с. 109-111]. Аналогічне поховання досліджене С.Й. Татариновим на долівці будівлі Клиновської мідно-рудної копальні [Татаринов, 2001, с. 214].

До другого різновиду може бути віднесено поховання 1 к.2 Піонерського могильника, яке було здійснене в ямі круглої форми в центрі насипу. Через деякий час кістки скелету були перемішані та розкидані по дну ями. Поховальний реманент у вигляді двох бронзових трубчастих підвісок, вкритих тонким шаром срібла, був залишений в могилі [Гаврилюк, Красильников, 2006,с.410-423]. Поховання з порушеним кістяком знайдено в кургані біля села Волошине на Полтавщині [Супруненко, 2007, с.142].

На сьогоднішній день існують різні версії щодо вторинного проникнення в могилу: пограбування, знешкодження [Епимахов, 2014, с. 561-563;

Полидович, Усачук, Цимиданов, 2014, с. 628-631]. Стосовно Сіверсько-Донецьких пам'яток версія пограбування менш імовірна, оскільки інвентар, як правило, залишився неушкодженим.

Тілоспалення на Сіверському Донці репрезентовані трьома різновидами: тілоспалення на стороні з наступним поміщенням останків у невелику ямку або урну; тілоспалення на стороні з наступним переміщенням праху до прямокутної/овальної ями чи кам'яної скрині; тілоспалення безпосередньо в ямі.

Тілоспалення першого типу представлені могильником Лиманське Озеро (ямні) та похованням 2 на Давидо-Микільському поселенні (урнове). З трьох відомих на Сіверському Донці різновидів тілоспалень саме поховання першого типу найбільше відповідають ознакам бондарихинської культури [Буйнов, 2006, с. 60-67]. На Давидо-Микільському поселенні поховання 2 здійснене в 5 м на захід від локального скупчення пізньобондарихинської кераміки (скоріш за все, мова йде про залишки погано збереженої споруди). Разом з похованням 1 вони утворюють невеличкий могильник, який функціонував на заключному, четвертому етапі поселення.

Поховання другого та третього типів в цілому близькі між собою та відрізняються лише місцем здійснення кремації - в ямі або на стороні. Поховання цього типу можна розглядати як синкретичні, постзрубно-бондарихинські. Втім, не можна виключати й наслідування традицій тілоспалення від попереднього етапу БМЗК-2, де подібний обряд зустрічається доволі часто[Отрощенко, Моця, 1989,с.23].

4.4. Висновки до четвертого розділу.

1. Розглянуті поховання фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу мають чимало спільних рис з похованнями попередньої БМЗК-2: традиція курганних поховань на вододілах або на краю високих вододільних плато, часте розміщення поховань у центральній частині насипу,

східна орієнтація небіжчиків, зібганий стан на лівому або на правому боці, керамічний посуд у складі поховального інвентарю. Найбільша схожість спостерігається саме з похованнями, які мають виразні «східні» риси: в обох випадках основні і єдині поховання розміщувались ближче до центру насипу, правобічна позиція небіжчиків. Сказане свідчить на користь генетичного з'язку між БМЗК-2 та постзрубними пам'ятками Сіверсько-Донеччини.

2. За загальної схожості між похованнями БМЗК-2 та фіналом доби бронзи існує ряд розбіжностей в традиціях поховального ритуалу та номенклатурі поховального інвентарю. В постзрубних похованнях зменшується кількість керамічного посуду, який вже не є обов'язковим атрибутом. Замість цілої посудини в могилу частіше поміщали лише її фрагмент. Серед нових категорій поховального інвентарю – кістяні трапецієвидні кружала, бронзові ножі з паралельними лезами, кам'яні точила з жолобками або отворами для підвішування, пласки або трубчасті бронзові підвіски. Окрім поховань зі східною орієнтацією, з'являються поховання з південною орієнтацією, які імовірніше за все, фіксують проникнення окремих представників білозерської культури. Зафіксовні відмінності дозволяють розглядати постзрубний горизонт як окреме культурне утворення зі специфічними ознаками поховального ритуалу та набором поховального реманенту.

3. Постзрубні поховання мають чимало спільного з похованнями чорногорівської групи кіммерійської культури: одиничні курганні поховання, зібганий стан небіжчиків на лівому або правому боці, східна орієнтація, рідкість керамічного посуду. Співпадають деякі категорії поховального інвентарю: кам'яні точила з отвором для підвішування, однолезові залізні ножі. Сказане дозволяє розглядати Сіверсько-Донецькі поховання зі східною орієнтацією як одну із складових у формуванні чорногорівської групи пам'яток.

5. Поховання фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу не мають суттєвих відмінностей від постзрубних поховань Подніпров'я та басейну Нижнього Дону та фактично являються частиною єдиного культурного масиву.

РОЗДІЛ 5
ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАМ'ЯТОК ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДОНЦЯ ТА ДОНЕЦЬКОГО КРЯЖУ.

5.1. Періодизація пам'яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу

Періодизація пам'яток білозерського хронологічного горизонту належить до одного з пріоритетних завдань у вивченні пам'яток заключного етапу доби бронзи степової та лісостепової зон Східної Європи. Відсутність єдиної опорної схеми на зразок центральноєвропейської зумовила, з одного боку, появу низки регіональних періодизацій, а з іншого- їх слабку узгодженість поміж собою [Бочкарев, 2013, с. 8-9]. Доволі умовно існуючі регіональні схеми можна поділити на дві групи: "північну" (лісова та північно-лісостепова зони) та "південну" (південно-лісостепова та степова зони)[8]. До першої групи віднесені періодизації білогрудівської, чорноліської, бондарихинської культур (О.І. Тереножкін, В.А. Іллінська, Ю.В. Буйнов), до другої – періодизації білозерської, хвалинської (іванівської), богуславсько-білозерської культур (О.М. Лєсков, В.П. Ванчугов, М.М. Малов, Ю.І. Колєв, В.А. Ромашко).

Перша група характеризується трьохетапністю схем (Білогрудівка - Чорнолісся-1 - Чорнолісся-2; малобудківський етап - розвинений етап - пізній етап бондарихинської культури) та протяжністю в часі - від XII до середини VIII ст. до н.е. за О.І. Тереножкіним або ж до IX ст. до н.е. за Я.П. Гершковичем, М.Т. Кашубою та М.М. Дараган [Тереножкин, 1965, с.82-84; Гершкович, 2007, с. 59; Дараган, Кашуба, 2008, с.46, рис.1; Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 118-122]. Стосовно чорноліської культури дослідники відмічають, що в більшості випадків важко провести чітку грань

[8]в стислому історіографічному огляді наведені дані лише по тим культурам, носії яких в силу теренової близькості безпосередньо контактували з населенням басейну Сіверського Донця на фінальному етапі доби бронзи.

поміж білогрудівською та чорноліською культурою раннього етапу. В такому разі використовують термін «білогрудівсько-чорноліська культура», фактично поєднуючи два етапи. На Суботівському гордищі Я.П. Гершкович виокремлює три періоди існування пам'ятки, два з яких пов'язані з фіналом доби бронзи та початком раннього заліза: Суботів II (XI – початок X ст.. до н.е.) та Суботів III (X - кінець IX ст.. до н.е.) [Гершкович, 1998, с. 72; Гершкович, 2007, с. 59].

Для другої групи, як правило, характерно виділення лише двох етапів (за винятком богуславсько-білозерської культури), вони значно коротші у часі та іноді не співпадають один з одним. Так, наприклад, на Волзі фінал доби бронзи наступає на століття раніше, ніж у Північному Причорномор'ї, тобто ранній етап хвалинської (іванівської) культури припадає на XIII ст. до н.е.[9]. [Дергачев, Бочкарев, 2002, с.12-13, рис.1]. М.М. Малов розділив хвалинську культуру на два етапи: зрубно-хвалинський (XIII – XII ст.. до н.е.) та кайбельсько-танавський (XI-X ст.. до н.е.) [Малов, 1987, с. 159-160]. Останнім часом М.М. Малов добу пізньої бронзи Поволжжя поділяє на три стадії, кожній з яких відповідає окрема археологічна культура: покровська (XXI-XVII ст.. до н.е.), зрубна (XX-XV ст.. до н.е.) та хвалинська культура валикової кераміки (XV - початок X ст.. до н.е.). Третя стадія (хвалинська культура валикової кераміки) поділяється на дві фази, які відповідають двом етапам хвалинської культури. Спираючись на дані радіовуглецевих визначень, нижню хронологічну межу першої стадії М.М. Малов подавнює до XV ст.. до н.е. Підкреслюється співіснування носіїв зрубної та хвалинської культури в межах першого етапу, участь зрубної культури в формуванні хвалинської культури валикової кераміки [Малов, 2013, с. 102-117].

Схожа тенденція спостерігається й при періодизації нещодавно запропонованої В.А. Ромашком богуславсько-білозерської культури (далі ББК). В основу періодизації покладена типологія кераміки (наявність архаїчного або новаційного підрозділів), підкріплена стратиграфічними спостереженнями на

[9]Ю.І. Колєв пам'ятки іванівської (хвалинської) культури датує ще більш раннім часом - XV-XIII/ XII ст. до н.е., у той час, як М.М. Малов до XV-XIII відносить лише перший етап культури [Колев, 2008, с.222; Малов, 2012, с.97-98; Малов, 2013, с.107].

поселеннях Лівобережного Подніпров'я. Виокремлено три етапи: прото-ББ; ББ-1 та ББ-2 [Ромашко, 2013, с. 179-211]. Перший етап ББК (прото-ББ) датується другою половиною XIII ст. до н.е. [Ромашко, 2013, с. 179-211], тобто частково синхронізується з першим періодом хвалинської (іванівської) культури, але водночас суперечить існуючій періодизації пам'яток доби бронзи регіону, оскільки на Дніпрі та Сіверському Донці цей період є завершальним у розвитку БМЗК-2 - культури, яка репрезентує ще пізній етап доби бронзи [Отрощенко, 2009, с.114-126].

На окрему увагу заслуговує періодизація пам'яток пізньої та фінальної бронзи В.М. Горбова, створену на матеріалах стратифікованого поселення Безіменне-II - опорної пам'ятки для Північно-Східного Приазов'я. Виділено п'ять послідовних горизонтів, які охоплюють періоди від покровської зрубної культури до білозерського часу. В.М. Горбов наполягає на зрубній належності верхнього горизонту, який фактично продовжує лінію розвитку попередніх етапів поселення. Для нашого дослідження важливим є розподіл верхнього горизонту на два етапи, V-а таV-б [Горбов, 1995, с.52-72].

Певні труднощі виникають при спробах періодизації власне білозерської культури, оскільки білозерські могильники не мають стратиграфії, а матеріали поселень розподіляються на ранні та пізні лише на типологічному рівні [Ванчугов, 1990, с. 117-122]. Одна з перших розробок такого плану належить О.М. Лєскову та Д.В. Дєопіку. Зокрема, здійснивши аналіз кераміки та стратиграфії Кіровського поселення, дослідники дійшли висновку щодо існування трьох горизонтів: сабатинівського, перехідного та білозерського етапів [Лесков, 1970, с. 7-59; Деопик, 1970, с. 91-96]. Виокремлення раннього (перехідного) та розвиненого етапів було підкріплене аналізом металевих речей та ливарних форм [Лесков, 1971, с. 82-84]. Проте періодизація О.М. Лєскова не отримала подальшого розвитку через складність, а в деяких випадках, недостатню чіткість критеріїв виокремлення типів посуду, і, як наслідок, неможливість застосування запропонованої типології для матеріалів інших поселень [Гершкович, 1997, с. 125-144].

Двохетапна періодизація білозерської культури запропонована В.П. Ванчуговим [Ванчугов, 1990, с. 117-122]. Зазначимо, що тенденція розподілу білозерської культури на два періоди зберігається й донині [Куштан, 2013, с.82-84].

Повернення до трьохетапної схеми відзначається для періодизації білозерських пам'яток, створеної С.М. Агульніковим. Перший період припадає на XIII ст. до н.е., тобто фактично є перехідним між сабатинівською та білозерською культурою [Агульников, 2005, с. 777-91].

Супроти ранньої дати білозерської культури виступила М.Т. Кашуба. На підставі аналізу фібул з поховань Північного Причорномор'я білозерська культура була синхронізована з Північно-Італійським та Егейським горизонтами початку HaA_2, що в абсолютних датах відповідає XI ст. до н.е. [Кашуба, 2007, с. 84-86].

Важливе значення мають радіовуглецеві дати кісток з поховань могильника Степовий. Згідно цих визначень, хронологічні рамки білозерської культури відповідають другій половині XII – першій половині IX ст.. до н.е. [Otroshchenko, 2003, p. 336-364]. Кінцем XII – кінцем X ст.. до н.е. за даними радіовуглецевого аналізу датується городище Дикий Сад – одна з еталонних пам'яток білозерської культури [Горбенко, 2006, с. 89; Отрощенко, 2008, с. 5]. Зазначимо, що К.В. Горбенко підкреслює одночасовість виникнення споруд, які існували протягом всього білозерського періоду [Горбенко, 2006, с. 88]. Згодом автор дослідження наводить трохи інші дати існування пам'ятки, розширюючи її хронологічні рамки до другої половини XIII ст.. до н.е. [Горбенко, 2014, с. 7; 2014а, с. 6].

Таким чином, з наведених прикладів стає зрозумілим, що єдиної універсальної періодизації фінального етапу доби бронзи лісостепової та степової частини Півдня Східної Європи не існує. Навпаки, накопичені протиріччя між вже існуючими схемами спонукають до розробки окремої періодизації для пам'яток басейну Сіверського Донця. За відсутністю стратиграфії поховань провідна роль у цьому процесі належить матеріалам

поселень. Наразі отримані стратиграфічні колонки з поселень, які дозволяють, з одного боку, виокремити постзрубний пласт із загального масиву пам'яток БМЗК-2, а з іншого - надають можливість для його внутрішньої періодизації.

Випадки вертикальної стратиграфії для об’єктів постзрубного горизонту зафіксовані на поселеннях Давидо-Микільське, Мечетне-1, Усове Озеро. На Давидо-Микільському поселенні котлован житла 13 було впущено в культурний шар з керамікою постзрубних типів. Кераміка з культурного шару відповідає ознакам третього горизонту Давидо-Микільського поселення та третьому горизонту Зимогір’я: поєднання наліпних валиків з прокресленим орнаментом на тулубі, «комірці». Посуд з підлоги житла 13 відрізняється від кераміки інших об’єктів та культурного шару присутністю корчаг, вертикальних наліпних валиків (рис. Б.3.45-46). Окрім житла 13, посудина з вертикальним наліпним валикам (рис. Б.3.38, 1) знайдена в скупченні кераміки пізнього етапу бондарихинської культури, можливо, пов’язану з існуванням житла (2б). Контури її підлоги простежувались лише по профілях бровок. Сказане дозволяє виокремити останній, четвертий горизонт (рис. Б.5.84, 18-24) Давидо-Микільського поселення (докладніше у другому розділі). Кераміка четвертого горизонту Давидо-Микільського поселення близька посуду поселення Оріхово-Донецькке-IV.

На поселенні Мечетне-1 котлован житла 1-а перерізав більш ранню кам’яну конструкцію житла 1-б (рис. Б.3.9). В заповнені раннього житла та в культурному шарі поселення знайдені уламки вінець з «комірцями», наліпними валиками, прикрашеними навскісною сіткою, валиками у поєднанні з прокресленим орнаментом на тулубі (рис. Б.5. 86, 5-13). В заповнені житла 1-а знаходився уламок корчаги з наскрізними проколами на шийці (рис. Б.3.50, 3; рис. 86, 3), що зближає його з посудом четвертого горизонту Давидо-Микільського поселення.

На поселенні Усове Озеро котлован житла 12 перекривав житло 10, кераміка з якого відповідає ознакам фіналу доби бронзи. Житло 12 майже вдвічі менше за більш раннє житло 10 та за своїми метричними показниками схоже з

житлом 13 Давидо-Микільського поселення (IV горизонт пам’ятки). Обидві споруди поєднюють видовжені пропорції, при яких довжина вдвічі перебільшує ширину (споруди першого варіанту запропонованої типології).

Таким чином, стратиграфічні спостереження дозволяють, по-перше, виокремити самостійний постзрубний (пост-БМЗК-2) горизонт пам'яток в басейні Сіверського Донця, по-друге - намітити його розподіл на два періоди. До першого періоду (далі ФБ-1) віднесені наступні горизонти поселень: третій горизонт Зимогір'я, Давидо-Микільського та Усова Озера (житла 8, 10, 14), перший горизонт Мечетного-1, верхній горизонт Іллічівки. До другого періоду (далі ФБ-2), відповідно, віднесені четвертий горизонт Давидо-Микільського, другий горизонт Мечетного-1, Оріхово-Донецьке-IV, житло 12 Усова Озера.

Для періоду ФБ-1 характерне збереження традицій домобудівництва попереднього періоду БМЗК-2, що проявилося в Г-подібній формі плану для споруд Лівобережжя Сіверського Донця та в житлово-господарчих комплексах степанівського типу на Правобережжі. В 11 випадках споруди ФБ-1 перекривали об'єкти попереднього часу (в чотирьох випадках це були споруди БМЗК-2: будівлі 1А та 6, яма 1 поселення Зимогір'я; будівля 2 поселення Давидо-Микільське). Зазначимо, що будівлі періоду ФБ-1 лише частково перекривають об'єкти БМЗК-2, що свідчить, на нашу думку, про часовий інтервал між ними. На Давидо-Микільському поселенні зафіксовано повторне використання котловану житла БМЗК-2 (будівля 2) для спорудження будівлі періоду ФБ-1 (будівля 2а). Лише в трьох випадках споруди ФБ-1 розташовані на вільних від ранніх об'єктів місцях (будівля 1А поселення Мечетне-1; будівлі 9 та 13 поселення Давидо-Микільське).

Відбуваються зміни в техніці кам'яної кладки. Стіни будівель періоду ФБ-1 споруджені за принципом тришарової двохлицьової кладки зі заповненням середнього шару ґрунтом, щебенем або орфостатними плитами. Такий прийом не відомий в періодах БМЗК-1 та 2 басейну Сіверського Донця, проте тришарова двохлицьова кладка зустрічається на пам'ятках бегазі-дандибаєвської культури Центрального Казахстану. В бегазинських комплексах

така кладка не менш ніж 1 м товщиною відома як на поселеннях, так і в кам'яних склепах могильників [Маргулан и др., 1966, с. 170-172; с. 220-221, рис. 110; с. 223, рис. 111].

Для кераміки періоду ФБ-1 характерна наявність "комірців", загострених у профілі вінець, "перлин", валиків, декорованих навскісними хрестами або сіткою.

Трикутний у профілі "комірець" - характерна риса атабаєвської та межовської культур Волго-Камського та Волго-Уральського регіонів [Обыденнов, 1998, с. 20-21; Колев, 2000, с. 250-251; с. 283-286, рис. 20-23]. Припускається, що саме від населення південної лісової зони традиція "комірцевого" оздоблення краю вінець потрапила у лісостеп та степ, де була адаптована місцевим постзрубним населенням [Куштан, 2013, с. 83]. Показове відсоткове співвідношення "комірцевої" кераміки на постзрубних поселеннях Поволжжя (хвалинська або іванівська культура), Донщини та Сіверського Донця. Так, на Нижній Волзі доля "комірцевої" кераміки сягає 65% від загальної кількості посуду [Малов, 1987, с. 159-160], в той час як на Сіверському Донці вона становить лише 6,9%. Частка "комірцевої" кераміки на поселеннях Нижнього Дону, де вона представлена лише поодинокими знахідками, ще менша [Потапов, 2014, с. 636]. Таким чином, кількість посуду з "комірцями" поступово зменшується зі сходу на захід, тобто, напряму залежить від ступеня контактів з населенням Волго-Кам'я та Волго-Уралля. Населення Середньої Волги безпосередньо контактувало з ареалом носіїв кераміки атабаєвсько-межовського типів, в той час як басейн Нижнього Дону та Сіверського Донця знаходився на достатньому віддалені, де традиція "комірцевого" оздоблення вінець набула меншого розповсюдження. Не можна повністю виключати запозичення/наслідування «комірців» та «перлин» з ареалу тшинецького культурного кола (сосницької культури) [Березанская,1972; Артеменко, 1987, с. 106-116]. Але у будь якому випадку, незалежно від його витоків, новий орнаментальний прийом був адаптований місцевим населенням до своїх керамічних традицій. Про те, що кераміка з «комірцями» та наліпними

валиками в традиціях іванівської (хвалинської) та саргаринсько-олексіївської культур все ж таки виготовлялась безпосередньо місцевим постзрубним населенням і не була керамічним імпортом, як вважалось раніше [Куштан, 2013, с. 83], свідчать її знахідки в конструкції та заповненні печей для випалу керамічного посуду на поселенні Мечетне-1. Майстерня з комплексом печей відноситься до першого періоду існування поселення, тобто до періоду ФБ-1 згідно запропонованої періодизації.

Витоки "перлинної" орнаментації слід шукати в ареалі носіїв бондарихинської культури [Берестнев, 2001, с. 107], присутність яких в басейні Сіверського Донця фіксується за матеріалами поселень та поховань. Спільне перебування носіїв різних культур в межах одних селищ знайшло відображення в оформленні керамічного посуду: на постзрубній кераміці з'являються "перлини", в той час як на бондарихинському посуді зустрічається наліпний валик [Буйнов, 1999, с. 6-16].

Декорування валика навскісною сіткою, хрестами та лініями знаходить відповідність серед посуду другого етапу іванівської (хвалинської) культури Поволжжя, саргаринсько-олексіївської культури Зауралля та бегазі-дандибаєвської культури Центрального Казахстану [Колев, 2008, с. 213-214; Зданович, 1983, с. 69-80]. Водночас, гладкий валик, розташований на плічках посудин, має аналогії на кухонному посуді білозерської культури. Білозерські аналогії мають і наліпи круглої або овальної форми на плічках посудин, миски з загнутими всередину краями [Ванчугов, 1990, с. 59-87].

Для періоду ФБ-2 також простежена тенденція вторинного використання або часткового руйнування об'єктів попереднього часу (ФБ-1). В домобудівництві відбуваються суттєві зміни: зникають Г-подібні в плані споруди та наземні житла. Замість цього знов з'являються напівземлянки каркасно-стовпової конструкції. В спорудах періоду ФБ-2 не зафіксовано техніку тришарової кладки стін. Кам'яна кладка, як і в зрубний час, знову виконує функцію облицювання котлованів напівземлянок. Тенденцією часу можна вважати появу прямокутних жител видовжених пропорцій, в яких

довжина суттєво перевищую ширину: Давидо-Микільське б.13; Оріхово-Донецьке б.3, б.5; Усове Озеро б. 12 та будівля бондарихинської культури 2Б.

Серед кераміки періоду ФБ-2 практично відсутні архаїчні зрубні форми посуду. Крім того, зникає орнаментація "перлинами", "комірцями", зменшується кількість наліпних валиків, прикрашених навскісною сіткою або хрестами. Замість них з'являються вертикальні валики, розташовані на тулубі посудин. Серед нових форм відзначимо корчаги з вузькою шийкою та різко відігнутим вінцем. Такі посудини прикрашались наліпним валиком на плічках або наскрізними проколами, прокресленими ламаними лініями на шийці.

Для об'єктів ФБ-2 басейну Сіверського Донця показовою є наявність кераміки пізнього етапу бондарихинської культури.

Таким чином, розглянуті стратиграфічні колонки поселень басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу дозволяють, з одного боку, намітити два етапи фіналу доби бронзи регіону (ФБ-1 та ФБ-2), з іншого - ще раз торкнутись проблеми виділення перехідного етапу між пізньою та фінальною бронзою. Суть проблеми полягає в виокремленні рядом дослідників періоду, який датується XIII ст. до н.е. та виконує функцію перехідного етапу від зрубного/сабатинівського до постзрубного/білозерського горизонтів. Перша спроба була вже згадана вище - спостереження О.М. Лєскова та Д.В. Деопіка за типологічним складом кераміки, яка походить з різних глибин Кіровського поселення, дозволили авторам виділити перехідний етап між сабатинівським та білозерським горизонтами пам'ятки [Лесков, 1970, с.7-59; Деопик, 1970, с.91-96]. В.В. Євдокімовим та В.В. Варфоломєєвим розроблена трьохетапна періодизація бегазинської культури в Центральному Казахстані, ранній етап якої датовано XIII ст. до н.е. [Варфоломеев, 1987, с. 66; Евдокимов, Варфоломеев, 2002, с.60; Варфоломеев, 2003, с. 91-92; Ситников, 2001, с. 59-65]. Нарешті, В.А. Ромашко виділяє ранній етап богуславсько-білозерської культури - етап прото-ББ, який також датується XIII ст. до н.е. [Ромашко, 2013, с.179-211]. З цього приводу зазначимо, що аналіз стратиграфії пам'яток пізньої та фінальної бронзи басейну Сіверського Донця не дає підстав для виділення

аналогічного горизонту, який зайняв би позицію між ЗКІС та періодом ФБ-1. Навпаки, в усіх відомих випадках об'єкти найпізнішого зрубного горизонту (БМЗК-2) перекривались спорудами періоду ФБ-1. Морфологічна єдність кераміки горизонту ФБ-1 не дозволяє хоча б типологічно намітити більш ранню групу, яка могла б зайняти перехідне місце. Горизонт ФБ-1 за знахідками ножів з паралельними лезами, точил з жолобками для підвішування може бути синхронізований з білозерською культурою, а його нижній хронологічний рубіж припадає на XII ст. до н.е. (див. нижче).

Гіпотетично в якості перехідного періоду можна було б розглядати етап БМЗК-2, але в об'єктах цього горизонту поки ще не знайдено жодної речі, типової для фіналу доби бронзи. З іншого боку, до перехідного етапу можна віднести власне період ФБ-1, кераміка якого дійсно має низку ознак попередньої зрубної доби. Проте, об'єкти горизонту ФБ-1 перекриваються спорудами періоду ФБ-2, кераміка з яких має аналогії з посудом донгальського етапу бегази-дандибаївської культури Центрального Казахстану та другим етапом чорноліської культури. Відносно пізній вік останніх навіть у рамках фінальної бронзи не викликає сумнівів серед дослідників [Ломан, 1987, с.115-129; Буйнов, 2005, с. 246-255]. В такому випадку, якщо період ФБ-1 визнати перехідним, а період ФБ-2 пізнім, то відразу постає питання існування розвиненого, "класичного" етапу фіналу доби бронзи. Проте, як було зазначено вище, стратиграфічні спостереження дають можливість для виокремлення лише двох етапів. Отже, виокремлення перехідного періоду XIII ст. до н.е. не знаходить стратиграфічного підтвердження в археологічних матеріалах басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу.

5.2. Хронологія пам’яток фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу.

Датування виокремлених періодів фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу пов'язане з низкою труднощів, серед яких: 1) невелика кількість датованих речей; 2) слабка забезпеченість радіовуглецевими датами, а то й відсутність їх; 3) розбіжності між традиційними датами хронологічної системи О.І. Тереножкіна з каліброваними радіовуглецевими датами.

Для вирішення питання відносної та абсолютної хронології етапів ФБ-1 та ФБ-2 мають значення знахідки речей західного походження: ножів з паралельними лезами, точил з жолобками або отворами для підвішування, кераміки білозерського та чорноліського типів. Синхронізація пам'яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця з білозерською, білогрудівською (білогрудівсько-чорноліською) та чорноліською культурами надає можливість використання систем їх відносної та абсолютної хронології для датування місцевих пам'яток. Абсолютні дати білозерської культури встановлені О.І. Тереножкіним за аналогіями з культурами раннього гальштату Карпато-Подунав'я XI-X ст. до н.е. [Тереножкин, 1965, с. 63-85]. В.В. Отрощенком були подавнені її нижня та верхня хронологічні межі до середини XII - X ст. до н.е. на підставі знахідки бронзової субмікенської фібули в могильнику Степовий [Отрощенко, 1975, с. 201-202]. Радіокарбонні дати могильника Степовий внесли деякі корективи в датування білозерської культури: друга половина XII – перша половина IX ст. до н.е. [Otroshchenko, 2003, p. 336-364] Середземноморські аналогії білозерським фібулам додатково наведені Г.І. Смірновою, які підтвердили дати середина XII-X до н.е. [Смирнова, 1985, с. 42-45]. Таким чином, нижня дата білозерської культури визначається не раніше середини XII ст. до н.е., в той час як верхня – X, або навіть середина IX ст.до н.е.

До кола діагностичних речей постзрубного горизонту належать точила з отворами або жолобками для підвішування [Потапов, 2015, с. 74-78, рис. 3]. Всього на пам'ятках басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу знайдено 7 подібних виробів, серед яких 2 походять зі зруйнованих поховань, всі інші - з поселень. Точила білозерського типу, на відміну від кіммерійських [Махортых, 2008, с. 120-122], відрізняються одне від одного формою, розміром, засобом кріплення шнура (отвір або жолобок). Виготовлялись вони з місцевих матеріалів[10], на багатьох з них добре помітні ознаки тривалого використання. Подібні вироби, щоправда, переважно з отворами, зустрічаються в похованнях білозерської культури [Отрощенко, 1986, с. 117-152; Ванчугов, 1990, с. 102], відомі в пам'ятках чорноліської культури [Тереножкин, 1961, с. 88]. Ще далі на захід точила з отвором входять до складу типового реманенту культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321]. За свідченням О.І. Тереножкіна точила з отворами слід вважати ознакою поховань передскіфського періоду, а їх поява відноситься ще до білозерського часу. В більш ранніх похованнях вони не зустрічаються [Тереножкин, 1976, с. 146]. Таким чином, датування точил з отворами або жолобками можливе не раніше XII ст. до н.е.

Для датування етапу ФБ-1 має значення знахідка ножа з паралельними лезами в культурному шарі Усового Озера[11]. Подібні ножі відомі в матеріалах багатьох культур кінця доби бронзи: білозерської, бондарихинської, отрадненської, зрідка вони трапляються в скарбах Карпато-Подунав'я та Трансільванії. Так, наприклад, в опублікованому М. Петреску-Димбовицею каталозі ножі схожих пропорцій та розмірів знаходились в скарбі Уіора де Сус в Румунії [Petrescu-Dîmboviţa, 1977, p. 295, pl. 245]. Комплекс належить до горизонту скарбів Чинку-Сусені, який датується періодом Ha_1 (XII ст. до н.е.) за хронологічною системою Г. Мюллера-Карпе [Petrescu-Dîmboviţa, 1977, p. 19, 28-32, 80]. Пізніше серед металевого реманенту скарбів періодів Ha_2-Hb_1 такі

[10]Петрографічний аналіз Зимогірського точила, виконаний І.С. Нікітєнком, підтвердив використання пісковику з родовищ Донецького кряжу (див. додатки).
[11] В об'єктах періоду ФБ-2 ножі з паралельними лезами поки що не відомі, що дозволяє кваліфікувати їх в якості діагностичних речей для періоду ФБ-1

вироби нібито не відомі. З горизонтом Чинку-Сусені Д.Я. Куштан синхронізує перший етап білозерської та білогрудівської культур середнього Подніпров'я та відносить їх до XII- середини XI ст. до н.е. [Куштан, 2013, с. 84].

Для поселення Глибоке Озеро-2 зроблено серію з 11 радіовуглецевих дат, 6 з яких відносяться до шару II, синхронному білозерській культурі. Попри розбіжності між ними, всі вони укладаються в останню чверть XIII ст. до н.е. або не пізніше кінця XII ст. до н.е. [Гершкович, 1998, с. 87].

Для відносної хронології періоду ФБ-1 має значення його синхронізація з постзрубними пам'яками інших територій, насамперед з Лісостеповим Подніпров'ям та Нижнім Доном. Так, наприклад, поселення фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу не демонструють суттєвих відмінностей від поселень Лісостепового Подніпров'я. Житла фіналу доби бронзи з поселення Богуслав-1, об'єднаних В.А. Ромашком в рамках горизонту ББК-1, за комплексами знахідок знаходять відповідність з об'єктами III горизонту Давидо-Микільського поселення, III горизонту поселення Зимогір'я, I горизонту поселення Мечетне-1. Втім, частина об'єктів горизонту ББ-1 поселення Богуслав-1 відносяться ще до періоду БМЗК-2: житла 7 та 10, святилище 1 (верхній горизонт). Кераміка з цих об'єктів орнаментована наліпними валиками, розташованими переважно на шийці посудин. Валики прикрашені навскісними відбитками гладкого або зубчастого штампа, круглими вдавленнями. Зустрічається й гладкий валик. Така одноманітність в розташуванні та орнаментації наліпних валиків більш характерна для періоду БМЗК-2, ніж для фіналу доби бронзи. На посуді фінальної бронзи розташування та орнаментація валиків більш варіативна.

Кераміка з жител 1, 3, 5, 6 поселення Богуслав 1 демонструє вже ознаки фінальної бронзи: наліпний валик розташований на плічках посудин, рідше – на шийці. В орнаментації присутні навскісні відбитки гладкого або зубчастого штампів, навскісні хрести або сітка, ламані лінії з відбитків зубчастого штампу. Нерідко наліпний валик поєднується з прокресленою або штампованою орнаментацією на тулубі, «перлинами», «комірцями», зустрічається

розімкнений валик або валик зі звисаючими кінцями [Ромашко, 2013, с. 132]. Посуд з «комірцями», «перлинами», наліпними валиками, прикрашеними ламаними лініями, навскісною сіткою або хрестами у поєднанні з прокресленою/штампованою орнаментацією на тулубі знайдений в житлах 2, 3 та 7 поселення Зимогір'я, житлах 2А та 9 поселення Давидо-Микільське, житла 1А поселення Мечетне-1.

Аналогічний посуд походить з об'єктів верхнього хронологічного горизонту поселення Ягодинка-2 на Нижньому Дону [Цыбрий, 2009, с. 163, рис. 3; 2011, с. 117, рис. 2; 2012, с. 376-387]. Серія радіовуглецевих дат свідчить про належність пам'ятки до фінального періоду доби бронзи, точніше - до його початку – XII-XI ст. до н.е. [Цыбрий, 2009, с. 164, табл. 1; 2011, с. 116, табл. 1]. На пам'ятці отримана серія з 16 дат, загальне комбіноване значення яких складає 1310-1190 ВС [Цыбрий, 2013, с. 14]. В перших публікаціях пам'ятки були наведені трохи інші дати, які укладаються в інтервал XII-XI ст. до н.е [Цыбрий, 2011, с.116]. Згодом, при отриманні нової серії хронологія пізнього періоду Ягодинки-2 була подавнена до XIII-XII ст. до н.е. [Цыбрий, 2012, с. 376-383]. В даному випадку має значення не стільки проблема нижнього значення радіовуглецевих дат, скільки те, що верхня хронологічна межа поселення не перевищує XI ст. до н.е. [Цыбрий, 2011, с. 116; Цыбрий, 2012, с. 376-383; Цыбрий, 2013, с. 14]. За ознаками керамічного комплексу об'єкти верхнього горизонту Ягодинки-2 синхронізуються з третім горизонтом Зимогір'я та Давидо-Микільського, першим горизонтом Мечетного-I, тобто відносяться до періоду ФБ-1 згідно запропонованої періодизації пам'яток басейну Сіверського Донця.

Не має суттєвих відмінностей між керамікою фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та посудом з поселень[12], віднесених В.В. Потаповим до отрадненської культури Нижнього Дону [Потапов, 2000, с. 33-35; 2010, с. 14; 2013, с. 14, рис. 2]. Схожі ознаки притаманні й посуду другого етапу іванівської

[12] На нещодавно опублікованій В.В. Потаповим мапі культурних маркерів фіналу доби бронзи поселення Ягодинка-2 також входить до окресленого ареалу отрадненської культури [Потапов, 2015, с.79, рис. 5].

(хвалинської) культури Середньої та Нижньої Волги [Малов, 1987, с. 159-160; 2013, с. 102-117; Колев, 2008, с. 213-214]. Ю.І. Колєв датує іванівську культуру XV/XIV - XIII/XII ст. до н.е. [Колев, 2008, с. 226]. За В.М. Маловим хронологія хвалинської культури, згідно радіовуглецевих визначень укладається в межі XV - початка X ст.. до н.е. [Малов, 2013, с. 102]. Проте невелика кількість радіовуглецевих дат для хвалинської (іванівської) культури припускає можливість їх корегування у майбутньому.

Таким чином, період ФБ-1 може бути синхронізований з горизонтом скарбів Чинку-Сусені в Румунії (Ha_1), першим етапом білозерської культури та етапом ББ-1, пізнім горизонтом поселення Ягодинка-2, а його вік визначено XII/серединою XII-XI/серединою XI ст. до н.е.

Складнішою є справа з хронологією періоду ФБ-2. Відсутність діагностичних речей, так само як і радіовуглецевих визначень, спонукають звернутись до складу керамічного комплексу. Як було показано вище, в горизонті пам'яток ФБ-2 Сіверсько-Донеччини присутня група кераміки бондарихинської культури. Діагностуючими виступають лисковані посудини з канелюрами на плічках, прокреслений геометричний орнамент, наскрізні проколи під вінцям деяких горщиків. Наскрізні проколи під вінцям О.І. Тереножкін вважав ознакою другого етапу чорноліської культури [Тереножкин, 1961, с. 62-63]. Відомі вони й на посуді пізнього етапу бондарихинської культури [Буйнов, 2005, с. 246-255]. За свідченням А.В. Корохіной в одиничних випадках наскрізні проколи зустрічаються на посуді ще розвиненого етапу бондарихинської культури, тобто в XI – середині X ст. до н.е. [Колода, Корохіна, 2015, с. 80-86]. Наскрізні проколи під вінцям трапляються на горщиках білогрудівської культури з об’єктів на поселеннях Малополовецького археологічного комплексу [Лысенко, 2008, с. 126-133]. Радіовуглецева дата з об’єкта 1 поселення Малополовецьке-13 укладається в межі 1134-998 cal. BC [Лысенко С.Д., Лысенко С.С., 2007, с. 261]. Враховуючі одиничність подібного посуду серед кераміки Давидо-Микільського навряд чи

його можна вважати підставою для синхронізації бондарихинської колекції пам’ятки з пізнім етапом чорноліської культури.

Уламок тонкостінної канельованої посудини з горизонту ФБ-2 Давидо-Микільського подібний до корчаги з Оскольського поселення, зіставлений В.А. Іллінською з корчагами раннього етапу чорноліської культури. Підкреслимо, що дослідниця відмітила відсутність прямих аналогій бондарихинським корчагоподібним посудинам з канелюрами, які швидше за все були місцевими репліками чорноліського посуду [Ильинская, 1961, с. 31]. Але незалежно від походження лискованого посуду - місцевого чи імпортованого - важливо те, що новий стиль орнаментації та оздоблення зовнішньої поверхні міг бути запозиченим ще від носіїв раннього етапу чорноліської культури. Про ранні контакти між населенням Подніпров'я та басейну Сіверського Донця свідчать знахідки малобудківської кераміки в нижньому горизонті Суботівського городища [Граков, Тереножкин, 1958, с. 166, рис. 2; Куштан, 2003, с. 56-58; Гершкович, 2007, с. 58-60].

До діагностичних речей періоду ФБ-2 відносяться глиняні конуси з одним або кількома отворами. На пам'ятках басейну Сіверського Донця подібні вироби відомі на двох поселеннях: Оріхово-Донецьке-IV (2 екз.) та Давидо-Микільське (1 екз.). На думку В.М. Горбова та А.М. Усачука, а згодом й В.А. Ромашка, глиняні конуси репрезентують пізній етап бондарихинської культури, а їхній вік визначається IX-сер. VIII ст. до н.е. за аналогіями з подібними знахідками в пізньому горизонті поселення Магала в Подністров'ї [Горбов, Усачук, 2001, с. 15-45]. Проте Магалянські екземпляри мають вдвічі більші розміри та якісний випал до червоного кольору, здійснений на всю товщину знарядь [Смирнова, 1969, с. 23]. Навпаки, Давидо-Микільський конус має розміри 8 × 12,5 см, виготовлений з погано обпаленої, крихкої глини. Іншими словами, якщо врахувати відсутність глиняних конусів в об'єктах горизонту ФБ-1, то їх дійсно можна вважати ознакою пізніх пам'яток заключного етапу доби бронзи. Проте, їхнє датування виключно в межах IX - сер. VIII ст. до н.е. на підставі аналогій з Магалою є навряд чи можливим.

З другим етапом чорноліської культури або навіть з раннім Жаботином В.М. Горбов та А.М. Усачук зіставляють тонкостінну кераміку з прокресленним геометричним орнаментом у вигляді заштрихованих навскісною сіткою ромбів, штрихованих стрічок з поселення Оріхово-Донецьке-IV [Горбов, Усачук, 2001, с.15-45]. Подібна кераміка знайдена в горизонті ФБ-2 Давидо-Микільського поселення (рис. Б.3.56, 4), але, на жаль, фрагментарність зразків не дозволяє скласти уявлення щодо загальної композиції орнаменту. З цього приводу зазначимо, що подібний орнамент відомий не тільки на посуді другого етапу чорноліської культури - заштриховані стрічки в різних комбінаціях зустрічається на столовому посуді коб'яківської культури Нижнього Дону та Закубання, на кераміці саргаринсько-олексіївської культури Зауралля [Потапов, 2012, с. 329, рис. 2; Зданович, 1983, с. 75]. Варто зазначити, що посуд з прокресленим геометричним орнаментом не є імпортним, йому важко підібрати прямі аналогії серед інших культур степу або лісостепу. За своїми технологічними ознаками він не відрізняється від іншої кераміки Сіверсько-Донецьких пам'яток. Тобто мова може йти про адаптування чужорідних орнаментальних мотивів до місцевих керамічних традицій [Горбов, Усачук, 2001, с. 15-45; Буйнов, 2015, с. 246-255].

Таким чином, вагомих підстав для синхронізації пам'яток П періоду ФБ-2 басейну Сіверського Донця з другим етапом чорноліської культури немає. Навпаки, сумісне залягання чорноліської, бондарихинської та малобудківської кераміки на поселенні Діброва свідчать про досить ранні контакти носіїв обох культур. Пізньочорноліські ознаки на бондарихинському посуді зустрічаються лише на одиничних екземплярах, що у контексті наведеного вище свідчить на користь синхронізації пам'яток ФБ-2 з першим етапом чорноліської культури. До подібних висновків дійшов В.А. Ромашко, який зіставив етап ББ-2 саме з раннім Чорноліссям [Ромашко, 2013, с. 208].

Таким чином, орієнтовно хронологічні межі періоду ФБ-2 басейну Сіверського Донця відповідають розвиненому етапу бондарихинської культури та першому етапу чорноліської культури. Хронологія розвиненого етапу

бондарихинської культури визначається Ю.В. Буйновим в рамках середини XI – X ст. до н.е. [Буйнов, 2008, с. 12-13; Колода, Корохіна, 2015, с. 80-86]. Перший етап чорноліської культури дослідники визначають в межах XI - початку X ст.. до н.е. (за Я.П. Гершковичем на матеріалах Суботівського городища) або кінцем XI - X ст. до н.е. [Гершкович, 2007, с. 59; Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с.118-122].

5.3. Висновки до п'ятого розділу.

1. Таким чином, стратиграфічні спостереження на поселеннях басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу дозволяють намітити два етапи (ФБ-1 та ФБ-2) фінального періоду доби бронзи регіону, які відрізняються один від одного традиціями домобудування та керамічними комплексами.

2. Етап ФБ-1 зберігає чимало спільного з попереднім періодом БМЗК-2. Неодноразово зафіксовані випадки, коли житла ФБ-1 перекривали або використовували котловани споруд БМЗК-2. На етапі ФБ-1 продовжується лінія домобудування БМЗК-2 – Г-подібні в плані споруди та житлово-господарчі комплекси степанівського типу.

3. На етапі ФБ-2 зрубні риси вже не так помітні, зберігаються лише окремі типи посуду та прийоми його орнаментації. Зрідка зустрічається «комірець», з'являється вертикальний наліпний валик, наскрізні проколи на шийці або під вінцем. Розміри будівель стають меншими, набувають «вузьких» пропорцій, коли довжина вдвічі перевищує ширину. В спорудах ФБ-2 поки що не зустрінута трьохрядна дволицьова кладка стін, Г-подібні форми плану. На поселенні Мечетне-1 напівземлянка 1-б горизонту ФБ-2 частково зруйнувала житло 1-а, стіни якого виконані в техніці трьохрядної дволицьової кладки.

4. Хронологія етапу ФБ-1 намічається в межах XII – середини XI ст. до н.е., синхронізується з першим періодом пам'яток Лісостепового Подніпров'я та поселенням Ягодинка-2 на Нижньому Доні. Хронологія етапу ФБ-2 орієнтовно визначається кінцем XI – X ст. до н.е.

ВИСНОВКИ

Запропонована в дисертаційному дослідженні схема розвитку населення басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу відображає результат десятирічних польових досліджень пам’яток регіону. Приплив нових джерел дозволив, по-перше, чіткіше виокремити горизонт фінальної бронзи, по-друге – намітити його внутрішню періодизацію.

Відбір джерел для подальшого дослідження постзрубних пам’яток відбувався за допомогою стратиграфічних спостережень на поселеннях Сіверсько-Донеччини: Давидо-Микільське, Зимогір’я, Усове Озеро, Іллічівка. Задіяні ті комплекси, які перекривають об’єкти другого етапу БМЗК: б. 2А перекривала б.2 на Давидо-Микільському поселенні, б. 2, 3 та 7 відповідно перекривали б. 1, яму 1 та б. 6 Зимогірського поселення, на Усовому Озері б. 14 перекривала споруду БМЗК-1, на Іллічівці б. 12 виділена в окремий горизонт завдяки горизонтальній стратиграфії.

Водночас з поселеннями вдалося виокремити 21 поховання фіналу доби бронзи. Деякі з них відомі за попередніми публікаціями (Клешня Друга-1, Вишневий Діл, Рай-Стародубівка), інші поховання були залучені в результаті архівної праці, аналізу публікацій та власних польових дослідженнь.

Таким чином, пласт пам’яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу налічує 72 поселення та 21 поховання. Аналіз планіграфії поселень, традицій домобудівництва та комплексу знахідок свідчить про генетичну спорідненість між носіями БМЗК-2 та населенням Сіверсько-Донеччини у фіналі доби бронзи. Система розташування жител на поселеннях фінальної бронзи фактично повторює планіграфію поселень БМЗК-2. Форма жител, особливо Г-подібні споруди та житлово-господарчі комплекси степанівського типу, мають свої прототипи в пам’ятках другого етапу БМЗК Сіверсько-Донеччини. Аналіз складу керамічного комплексу свідчить про

спадкоємність основних форм посуду та засобів орнаментації (банки та горщики, наліпні валики, вдавлення, насічки, прокреслені трикутники тощо). Водночас, присутні й деякі відмінності. У спорудах фінальної бронзи зафіксована техніка кам'яної кладки, не відома в спорудах БМЗК-2: тришарова двохлицьова кладка зі забутовкою всередині дрібним камінням або орфостатними плитами. Така кладка стін розрахована на великі навантаження та виконувала несучу функцію замість облицювальної функції стін заглиблених котлованів споруд БМЗК. В керамічному посуді з'являються нові типи: горщики з роздутим всередині корпусом, корчаги, миски-жаровні. Навпаки, зникають типові для БМЗК-2 кубки на піддоні та гостроребериий посуд. В орнаментації також відбуваються деякі зміни: наліпний валик залишається, але нерідко замість шийки він розташований на плічках посудин. В його декорі використовувались навскісні хрести, ламана лінія, іноді він має звисаючі кінці – «вуса» або доповнений прокресленим орнаментом. З'являються наскрізні проколи під вінцями, «перлини», «комірці» - орнаментальні традиції, відсутні на етапі БМЗК-2.

Поховання фінальної бронзи басейну Сіверського Донця суттєвіше відрізняються від поховань БМЗК-2. По-перше, норми поховального ритуалу стають розмитими, що проявилось в появі різних обрядових груп. Окрім традиційної для БМЗК східної орієнтації з'являється поховання з південною орієнтацією. Разом із зібганим станом на боку присутні випростані на спині поховання, вторинні поховання та тілоспалення. По-друге, змінюється номенклатура поховального інвентарю – керамічний посуд вже не є обов'язковим атрибутом, замість цілої посудини в могилу нерідко поміщали лише її частину. В похованнях з'являються ножі (бронзові з паралельними лезами та залізні однолезові з горбатою спинкою), трубчасті підвіски, вкриті срібною або золотою платівкою, кістяні трапецієвидні в перетині кружала, кам'яні точила з отвором або жолобками для підвішування.

За своїми обрядовими характеристиками поховання фінальної бронзи Сіверсько-Донеччини мають чимало спільного з похованнями Нижнього Дону:

наявність двох обрядових груп з південною та східною орієнтацією, рідкість керамічного посуду в похованнях, присутність ножів білозерських типів, скроневих підвісок, пастових бус. Об'єднує обидві територіальні групи пам'яток спільна генетична підоснова – бережнівсько-маївська зрубна культура другого етапу. Враховуючі безпосередню близькість обох регіонів фактично неможливо провести їх чітке територіальне розмежування на рівні окремих комплексів, які одночасно залучені до вибірки поховань отрадненської культури Нижнього Дону та пам'яток фінальної бронзи Сіверсько-Донеччини (Октябрьский I).

Залишається відкритим питання співвідношення Сіверсько-Донецьких поселень з групою пам'яток, виділених В.А. Ромашком в богуславсько-білозерську культуру. Фактично поселення басейну Сіверського Донця (Усове Озеро, Іллічівка, Глибоке Озеро-2, Діброва, Давидо-Микільське) були залучені до складу нової культури. Дійсно, керамічний посуд з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу має більше спільного, ніж відмінного з поселеннями Лісостепового Подніпров'я. З іншого боку, відсутні й принципові відмінності між поселеннями Сіверського Донця та Нижнього Дону. Близькі форми керамічного посуду, його орнаментація, домобудівельні традиції свідчать скоріше на користь культурної єдності територіально віддалених один від одного поселень Поволжжя, Подоння, басейну Сіверського Донця та Лівобережного Подніпров'я, ніж про їх регіональні відмінності. Схожу ситуацію демонструють нечисленні поховання Лісостепового Подніпров'я, Приазов'я, Сіверсько-Донеччини, Нижнього та, навіть, Верхнього Дону (Тростянка к.8 п.1).

Деякі регіональні відмінності фіксуються на рівні поховань. Наприклад, в Сіверсько-Донецьких похованнях відсутні пласкі рифлені підвіски, які В.В. Потапов вважає культурним маркером отрадненської культури Нижнього Дону [Потапов, 2010, с. 155-157]. Відсутність пласких рифлених підвісок в похованнях басейну Сіверського Донця можливо пояснити територіальною віддаленістю басейну Сіверського Донця від Північного Кавказу та ареалу

кобанської культури, звідки подібні прикраси й були запозичені [Потапов, 2010, с. 155-157]. Замість рифлених зустрічаються трубчаті підвіски, вкриті срібною або золотою платівкою, аналогічні бегази-дандибаєвським виробам з пам'яток Центрального Казахстану [Аванесова, 1991]. Втім, не можна виключати появу пласких рифлених підвісок на теренах Сіверсько-Донеччини в майбутньому, як це відбулося з бронзовими ножами, які до відкриття поховання в Кремінній зовсім не були відомі [Потапов, 2013].

Наявність стратифікованих поселень в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі дозволили розробити внутрішню періодизацію пам'яток фінальної бронзи регіону. Наразі є можливість виділити два етапи. До першого періоду віднесено верхній горизонт поселення Зимогір'я, б. 2А та б. 9 Давидо-Микільського поселення, нижній горизонт Мечетного-1 (б. 1А та комплекс печей для випалу кераміки), третій горизонт Усова Озера, верхній горизонт Іллічівки. Для посуду першого етапу характерна орнаментація наліпними валиками, «комірцями», «перлинами». Саме з першим періодом пов'язані ножі з паралельними лезами білозерського типу. До другого етапу віднесені б. 13 та 2Б Давидо-Микільського поселення, верхній горизонт Мечетного 1, будівля 12 Усова Озера, Оріхово-Донецьке IV. Для кераміки другого етапу характерна поява корчаг, зменшення відсотку наліпних валиків, орнаментація вертикальними валиками, рідкість «комірців», лощіння поверхні, наскрізні проколи під вінцям або на шийці. До складу керамічного комплексу входить група посуду бондарихинської культури. В абсолютних датах хронологія першого етапу укладається в межі XII-XIст. до н.е., другий етап охоплює X ст. до н.е.

Свідченням про місцеве виробництво нових типів посуду слугує відкриття комплексу печей для випалу кераміки на поселенні Мечетне-1 на Донецькому кряжі. Досліджені печі містили кераміку, типову для пам'яток першого етапу фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу. Про масштабність виробництва свідчить той факт, що тільки в невеликому за площею розкопі 2013 р. досліджено чотири печі, всього ж по

схилу яру нараховано близько 17 ям-западин на місці розташування керамічних печей.

Таким чином, у період фінальної бронзи басейн Сіверського Донця та Донецький кряж не був безлюдною територією. Навпаки, в деяких районах (особливо це стосується долини Сіверського Донця) щільність пам'яток була доволі високою, адже відстань між різними поселеннями становила всього кілька кілометрів. Населення, що залишилось в степу та лісостепу, вело осілий засіб життя, на що вказує наявність 72 поселень та залишки керамічного виробництва. Присутність в культурному шарі поселення Червоне Озеро-3 кераміки постзрубного типу [Бровендер, 2011, с. 134-138] дозволяє припустити використання Картамиських міднорудних копалень й на фінальному етапі доби бронзи.

Археологічні джерела свідчать про поліетнічний склад населення басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу наприкінці доби бронзи. Поруч з північно-іранськими племенами, до складу яких, вочевидь, входили носії постзрубних груп пам'яток [Потапов, 2010], помітні сліди прафіно-угорського населення. З прафіно-угорською мовною сім'єю більшість дослідників пов'язує носіїв межовської, атабаєвської, маклашеєвської культур [Ромашко, 2013, с. 251-252]. На даному етапі важко конкретизувати північний імпульс з одним з цих культурним утворень. Тим не менш, сліди означених культур фіксуються за матеріалами поселень та поховань. На поселеннях це знахідки маклашеєвської кераміки, в похованнях - випростане на спині положення небіжчиків. Чіткіше фіксується присутність носіїв бондарихинської культури, репрезентованої масовими знахідками кераміки на поселеннях правобережжя Сіверського Донця. Припускається належність носіїв бондарихинської культури до балтської або ж прафіно-угорської мовної сім'ї [Ромашко, 2013, с. 251-252].

Перелік використаної літератури

Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР / Н.А. Аванесова. - Ташкент: Издательство "ФАН" УзССР, 1991. - 201 с.;

Агульников С. М. Хронология и периодизация белозерских памятников Пруто-Днестровского междуречья / С. М. Агульников // Revista Archeologia. Serie nová. - 2005. - Vol. 1. - Nr. 1. - С. 77-91;

Антонов А.Л. Грунтовый могильник белозерской культуры Балка Пушина / А.Л. Антонов // АВУ 1997-1998 р.р. – К., 1998. – С. 51;

Артеменко И. И. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура / Артеменко И. И. // Бадер О. Н. (ред.). Эпоха бронзы лесной полосы СССР. М., 1987: «Наука». – С. 106–116;

Археологический альманах – Донецк, 1993.-вып 1. – 236 с.

Бейсенов А.З. Новое в археологии Сарыарки: донгальские погребения могильника Кызыл / А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан, А.Е. Касеналин // Бегазы-Дандыбаевская культура Степной Евразии. – Алматы, 2013. – С. 59-73;

Березанская С.С. Андроновские элементы в срубной культуре на Украине / С.С. Березанская, Я.П. Гершкович // Бронзовый век Степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983. - С. 100-110;

Березанская С.С. Бондарихинская культура / С.С. Березанская, В.А. Ильинская // Археология Украинской ССР. – Киев: «Наукова думка». – Т.1. – 568 с.;

Березанская С.С. Материалы бондарихинской культуры на поселении «Усово Озеро» / С.С. Березанская // Доба бронзи Доно-Донецького регіону. – К.-Воронеж, 2001. – С. 11-15.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / С.С. Березанская. – К.: Наукова думка, 1982. – 209 с.;

Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине / С.С. Березанская. – Киев: «Наукова думка».- 1972. – 268 с.

Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С.С. Березанская. – Киев.,1990. – 152 с.;

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) / С.И. Берестнев. – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.;

Берестнев С.И. Исследования многослойного поселения на р. Мже / С.И. Берестнев // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 153 – 154;

Берестнев С.И. К вопросу о финале срубной общности в Лесостепи Восточной Украины / С.И. Берестнев // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2001. – С.13;

Берестнев С.И. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Лесостепного Левобережья в начале раннего железного века / С.И. Берестнев // РА, 1994. - №3. – С.121-139;

Берестнев С.И. Поселение эпохи бронзы Снежковка-7 на Северском Донце / С.И. Берестнев // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 84-95;

Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II-V в.в. н.э.) / А.А. Бобринский. - М.: Наука, 1991. - 215 с.;

Бочкарев В.С. Археологические проблемы радиокарбонной хронологии (по материалам эпохи бронзы южной половины Восточной Европы) / В.С. Бочкарев // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. - Спб: Скифия принт, 2013. - С. 7-12;

Бочкарев В.С. Металлические булавки с кольцевидной головкой эпохи поздней бронзы из юго-западного региона Восточной Европы / В.С. Бочкарев // С.Н. Бибиков и первобытная археология. - Спб., 2009. - С. 366-374;

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К., 1976 – 251 с.;

Братченко С.Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані / С.Н. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008, Вип.8. –С. 134-217;

Братченко С.Н. Пам’ятки багатоваликової кераміки / С.Н. Братченко // Археологія УРСР. – К., 1971. - Т.1. – С. 331-343;

Братченко С.Н. Погребения эпохи энеолита и бронзового века Александровского кургана №9 на р. Лугань / С.Н. Братченко, Ф.Р. Балонов, Я.П. Гершкович // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2004. –Вип.4 – С. 30-74;

Бритюк О.О. Поселення доби пізньої бронзи Катеринівка-2 в басейні р. Лугані / О.О. Бритюк, С.А. Теліженко // Археологічні відкриття на Сході України в 2007 р. – Луганськ, 2007. – С. 46-49;

Бровендер Ю.М. История изучения поселений срубной общности в Среднем Подонцовье. Обзор источниковой базы / Ю.М. Бровендер // Донно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж, 2003. – С. 58-67;

Бровендер Ю.М. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком левобережбе / Ю.М. Бровендер // Старожитності степового Причорномор’я і Криму. – Запоріжжя, 2000. – С. 170-187;

Бровендер Ю.М. Материалы картографирования бытовых памятников срубной культуры в Среднем Подонцовье / Ю.М. Бровендер // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. –- Воронеж: Воронежский университет, 1996. – Вып.2. - С. 56-60.

Бровендер Ю.М. О времени прекращения функционирования донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер // Проблеми гірничої археології (матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 134-138;

Бровендер Ю.М. Поселение срубной культуры у с.Лиман в Северско-Донецком Левобережье / Ю.М. Бровендер // Древние культуры Подонцовья. – Луганск: Редакционно-издательский отдел облуправления по печати, 1993. – С. 148-174;

Бровендер Ю.М. Поселение Червоне Озеро-3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер. // Донецькій археологічний збірник. – 2009-2010. - №13/14. – с. 203-221;

Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже. / Ю.М. Бровендер. - Алчевск, 2012. – 234 с;

Бровендер Ю.М. Топография и планиграфия поселений срубной культуры в Среднем Подонцовье (по материалам картографирования) / Ю.М. Бровендер // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век). – Донецк, 1996. – Ч.2. – С.4-8.

Бруяко И.В. Троя и культуры Нижнего Дуная. Некоторые параллели позднего бронзового века (керамика и орнаментальные стили) / И.В. Бруяко // Terra COGNOSCIBILIS: культурное пространство между Балканами и Великой степью в эпоху камня-бронзы. - Одесса, “СМИЛ”. - 2010. - С. 249-300;

Буйнов Ю.В. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) / Ю.В. Буйнов // Древности 2005. – Харьков: НМЦ «МД», 2005. - С. 246-255;

Буйнов Ю.В. Итоги раскопок поселения Студенок-5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры / Ю.В. Буйнов // Древности 2004. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – С. 141-153;

Буйнов Ю.В. Культовые комплексы поселения бондарихинской культуры у с. Родной Край на Харьковщине / Ю.В. Буйнов // Проблеми дослідження пам’яток археології Східної України. – Луганськ, 2005. - С. 110-112;

Буйнов Ю.В. Материалы позднего бронзового века из поселения Великая Тополяха-1 на Северском Донце / Ю.В. Буйнов // Вісник Харківського

національного університету імені В.Н. Каразіна. – «Історія». — 2008. — Вип. 40. — № 816. — С. 7—19;

Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы / Ю.В. Буйнов // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 6-14;

Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной лесостепной Украины и Полесья бронзового века / Ю.В. Буйнов // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2001. – С. 15-16;

Буйнов Ю.В. О роли поздняковской и марьяновской культур в генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века / Ю.В. Буйнов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. - №965: Сер. Історія. – Вип. 43. - С. 7-18;

Буйнов Ю.В. Восточнополесский вектор генезиса памятников малобудковского типа финала бронзового века / Ю.В. Буйнов // Древности 2014-2015. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. - Вип. 13. — С. 150—165;

Буйнов Ю.В. Поховальні пам’ятки та обряд племен бондарихинської культури / Ю.В. Буйнов // Археологія. - 2006, №4. – С. 60-67;

Вальчак С.Б. Раннние памятники черногоровского этапа в Восточной Европе: происхождение и хронология / С.Б. Вальчак, В.И. Мамонтов, А.А. Сазонов // Историко-археологический альманах. – Армавир-М., 1996. – С. 23-44;

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры / В.П. Ванчугов. - Киев: Наукова думка, 1990. - 168 с.;

Варфоломеев В.В. Кент и его округа (некоторые итоги палеоэкономического и социокультурного анализа памятников восточной Сары-Арки) / В.В. Варфоломеев // Степная цивилизация Восточной Евразии. – Т.1.Древние эпохи. – Астана, 2003. – С. 88-108;

Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент / В.В. Варфоломеев // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. - Караганда, 1987. - С. 56-68;

Воловик С.И. К вопросу о сложении бондарихинской культуры / С.И. Воловик // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тезисы докладов. - Харьков, 1995. - С. 23 – 24;

Воловик С.И. Могильники и погребальный обряд малобудковского населения / С.И. Воловик // Проблемы истории и археологии Украины: Тезисы докладов научной конференции. - Харьков, 1997. - С. 10;

Гаврилюк Н.А. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье / Н.А. Гаврилюк, Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1972. – С. 67-70;

Гаврилюк Н.О. Поховання передскіфського часу біля с. Піонерське, Передільське і Кіровське у Північному Приазов'ї / Н.О. Гаврилюк, К.І. Красильніков // Археологічні дослідження України 2004-2005 р.р. - К., 2006. - С. 410-423;

Гейко А.В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя у VII — на початку III ст. до н.е. / А.В. Гейко - Полтава: Асмі. - 2011. - 248 с.;

Гейко А.В. Характеристика теплотехнічних споруд для випалювання посуду скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя / А.В. Гейко // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. – К., 2007. - С. 57-58;

Гершкович Я.П. Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы / Я.П. Гершкович // XV Уральское археологическое совещание. – Оренбург, 2001. – С. 69-71;

Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца / Я.П. Гершкович // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 57-59;

Гершкович Я.П. Клад бронзовых изделий из леса у села Крестище (Славянский р-н Донецкой области, Украина) / Я.П. Гершкович, В.Б. Панковский, А.В. Шамрай // Revista Arheologică, serie nouă. -2013. - vol. IX, nr. 1, - p.188-197;

Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабатиновского керамического комплекса / Я.П. Гершкович // Археологический альманах. – Донецк, 1997. - Вып.6. - С. 125-144;

Гершкович Я.П. Связи племен Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Завадовской литейной мастерской) / Я.П. Гершкович, В.И. Клочко // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1987. - С. 101-114;

Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований / Я.П. Гершкович // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. – К., 2007. - С. 58-60;

Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников / Я.П. Гершкович // Археологический альманах №7. – Донецк, 1998. – С. 61-92;

Гершкович Я.П. Суботівське городище / Я.П. Гершкович - К.: Інститут археології НАНУ, 2016. – 508 с.

Гершкович Я.П. Комплексные исследования поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца / Я.П. Гершкович, Е.Е. Антипина, Е.Ю. Лебедева, В.Б. Панковский, А.Н. Усачук, Д.А. Шевченко // АДУ 2003-2004 – К., 2005. – С. 95-99;

Гольмстен В.В. Археологические памятники Самарской губернии / В.В. Гольмстен // ТСА РАНИОН. – М., 1928. – С. 129-137;

Горбенко К.В. Городище Дикий Сад як контактна територія Чорноморського регіону рубежу II-I тис. до н.е. / К.В. Горбенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Миколаїв: МНУ, 2014. – Вип. 3.37. - С. 7-13;

Горбенко К.В. Нові археологічні дослідження городища Дикий Сад / К.В. Горбенко // Eminak. –К.-Миколаїв, 2014(а). - №3-4 (9). - С. 15-29;

Горбенко К.В. Основні результати п’ятнадцятирічних археологічних досліджень степового городища доби фінальної бронзи «Дикий Сад» / К.В. Горбенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. - Т.52. – Вип.39. – С. 87-92;

Горбенко К.В., Гошко Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад / К.В. Горбенко // Археологія. - 2010. - №1. – С. 97-111;

Горбов В.Н. Бондарихинское поселение на Северском Донце / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Охорона і дослідження пам’яток археології Полтавщини. – Полтава, 1990. – С. 120-122;

Горбов В.Н. Бондарихинское поселение предскифского времени и некоторые аспекты адаптации домостроительства к природным условиям / В.Н. Горбов, А.Н. Усачук // Донецкий археологический сборник – Донецк, 2001, - Вып.9, - С. 15-45;

Горбов В.Н. Две традиции применения камня в домостроительстве позднего бронзового века / В.Н. Горбов // Археологический альманах. – Донецк, 1997. - Вып.6. - С. 145-161;

Горбов В.Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В.Н. Горбов, Р.А. Литвиненко // Проблеми археології Подніпров’я. – Дніпропетровськ, 1998 . – С. 69-79;

Горбов В.Н. К проблеме культурной атрибуции поселения на Белозерском лимане / В.Н. Горбов // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – Спб, 1995. - Ч.2. – С. 52-72;

Горбов В.Н. Культовые комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья / В.Н. Горбов, Р.А. Мимоход // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 24-69;

Горбов В.Н. Об одной категории керамики позднего бронзового века / В.Н. Горбов // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного ПричерноморьяV тыс. до н.э. – V в. н.э. –Тирасполь, 1994. - С. 130-133;

Горбунов В.С. Курганный могильник эпохи поздней бронзы в Южной Башкирии / В.С. Горбунов, М.Ф. Обыденнов // СА. - 1980. - №3. - 173-182;

Городцов В.А. Бронзовый век на территории СССР / В.А. Городцов // БСЭ. - М., 1927. - Т.7 - С. 610-626;

Городцов В.А. Бытовая археология / Городцов В.А. – М., 1910. – С. 274-283;

Городцов В.А. К вопросу о киммерийской культуре / Городцов В.А. // ТСА РАНИОН. – М., 1928. – С. 46-59;

Граков Б.Н., Тереножкин А.И. Субботовское городище / Б.Н. Граков, А.И. Тереножкин // СА. - 1958. - №2. - С. 164-178;

Гудименко И.В. Итоги археологических исследований поселений Закатное-I и Закатное-II у станицы Митякинской Тарасовского района Ростовской области в 2003 году // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Азов: Азовский музей-заповедник, 2004. – Вып.20. – С. 96-102;

Дараган М. Аргументы к ранней дате Жаботинского поселения / М. Дараган, М. Кашуба // Revista Arheologică, serie nouă. – 2008. - vol. IV, nr. 2, - p.40-73;

Дараган М. Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10.-9. вв. до н.н., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели / М. Дараган, М. Кашуба, С. Разумов // Revista Arheologică, serie nouă. - 2010. - vol. V, nr. 2, - p.91-128;

Деопик Д.В. Классификация и статистический анализ керамического комплекса поселения у с. Кирово / Д.В. Деопик // Древности Восточного Крыма (Предскифский период и скифы). - Киев: Наукова думка, 1970. - С. 60-96;

Дергачёв В.А. Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего Гальштата Карпато-Данубио- Нордпонтийского региона / В.А. Дергачёв. – Кишинэу, 1997. – 104 с.;

Дергачев В.А. Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья / В.А. Дергачев. Вып. 1: Одноушковые кельты с арковидными фасками. – Кишинев: «Tipogr. Centrală», 2010. - 207 с.;

Дергачев В.А. Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. Вып. 2: Кельты и серпы Нижнего Подунавья / В.А. Дергачёв. – Кишинэу: «Центральная Типография», 2011. - 459 с.;

Дергачев В.А., Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В.А. Дергачев, В.С. Бочкарев. - Кишинев: "Biznes-Elita", 2002. - 348 с.;

Дремов И.И. Эпохи и века: культуры и этапы (противоречивые аспекты истории степной бронзы) / И.И. Дремов // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. ТДНК «К столетию периодизации В.А.Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара, 2001. – С. 54-58;

Дубінець О.В. Комплекси заключного періоду доби бронзи поселення Іллічівка на Сіверському Дінці / О.В. Дубінець // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2003. – Вип.1 – С. 278-288;

Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры / О.Р. Дубовская // Археологический альманах №2. – Донецк, 1993. – С. 137-160;

Дубовская О.Р. Погребение лучника раннего желейного века / Дубовская О.Р. // СА. - 1985. - №2. - С. 166-172;

Дубовская О.Р. Поселение эпохи поздней бронзы близ с. Провалье / Дубовская О.Р. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1978. – Т.221. – С. 94-96;

Евдокимов В.В. Новые раскопки Алексеевского поселения на р.Тобол / В.В. Евдокимов // СА. - 1975, №4. – С. 163-172;

Евдокимов В.В. Эпоха бронзы Центрального Казахстана / В.В. Евдокимов, В.В. Варфоломеев. - Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. - 138 с.;

Евдокимов Г.Л. Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка / Г.Л. Евдокимов // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 107-126;

Екимов Ю.Г. К вопросу о памятниках заключительного этапа эпохи бронзы в Лесостепном Подонье / Ю.Г. Екимов, В.И. Беседин // Археология Восточноевропейской Лесостепи. – Воронеж, 1980. – С. 79-94;

Елисеев В.Ф. О двух планировочных принципах в каменном домостроительстве эпохи поздней бронзы степного Побужья / В.Ф. Елисеев // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. –Тирасполь, 1994. - С. 128-129;

Епимахов А.В. «Темные века» эпохи бронзы Южного Зауралья / А.В. Епимахов // РА, 2010. - №2. – С. 39-50;

Епимахов А.В. Бронзовый век Южного Урала (экономические и социальные аспекты) / А.В. Епимахов: автореферат дисс. … д. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии и этнографии РАН.– Екатеринбург, 2010. – 55 с.;

Епимахов А.В. Потревоженные погребения бронзового века Южного Урала: факты и интерпретации / А.В. Епимахов // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. - Казань, 2014. - Том 1. - С. 561-563;

Загородняя О.Н. Каменные и керамические изделия Степановского поселения / О.Н. Загородняя // Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже. Алчевск, 2012. – 234 с.;

Збруева А.В. Памятники поздней бронзы в Прикамье / А.В. Збруева // КСИА. - 1959. - №XXXII. - С. 70-84;

Зданович С.Я. Происхождение саргаринской культуры (к постановке вопроса) / С.Я. Зданович // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983. - С. 69-80;

Иваницкий В.Р. Бондарихинское поселение Круглое-2 в среднем течении Северского Донца / В.Р. Иваницкий // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2004. – Вип.4 – С .271-279;

Иваницкий В.Р. Завершение охранных раскопочных работ на поселении Карьерное в Кременском районе и результаты разведки в Станично-Луганском районе / В.Р. Иваницкий // Археологічні відкриття на Сході України в 2008 р. – Луганськ, 2008. – С. 37-38;

Иваницкий В.Р. Основные итоги разведочных работ в Кременском районе в 2009 г. / В.Р. Иваницкий // Археологічні відкриття на Сході України в 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 31-34;

Иваницкий В.Р. Поселение бондарихинской культуры Карьерное в среднем течении Северского Донца / В.Р. Иваницкий // Донецький археологічний збірник. – Донецьк, 2012. – С. 158-176;

Иваницкий В.Р. Предварительные результаты исследования многослойного поселения Борькин Ручей / В.Р. Иваницкий // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – Вип. 10. – С. 200-212;

Изотова М.А. Классификация форм керамики и периодизация поселений хвалынской культуры эпохи бронзы Нижнего Поволжья / М.А. Изотова, Н.В. Малов, В.Н. Слонов // Археологические вести. – Саратов, 1993. - Вып.1. – С. 110-136;

Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века / В.А. Ильинская // СА. - 1961. - №1. - С. 26-45;

Ильинская В.А. Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола / В.А. Ильинская // КСИА АН УССР. - 1959. – №8. – С. 80-84;

Іллінська В.А. Нові дані про пам’ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу / В.А. Іллінська // Археологія. - 1957. – Т. X. – С. 50-64;

Качалова Н.К. О заключительном периоде бронзового века на территории Нижнего Поволжья (к постановке проблемы) / Н.К. Качалова // СА. - 1989. - №1. – С. 33-47;

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) / М.Т. Кашуба // Stratum plus, 2000. - №3. - С. 241-488;

Кашуба М.Т. Ранние смычковые фибулы Северного Причерноморья как хронологические реперы / М.Т. Кашуба // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. – К., 2007. - .С. 84-86;

Кашуба М.Т., Сахарнянский могильник I (Цыглэу) / М.Т. Кашуба, Н.В. Гольцева // СА. - 1991. - №1. – С. 197-209;

Кияшко А.В. Энеолит и культуры бронзового века Волго-Донских стезей / А.В. Кияшко, Н.В. Хабарова. Каталог коллекций Волгоградского областного краеведческого музея. – Волгоград: Панорама, 2007. – 120 с.;

Клименко В.Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В.Ф. Клименко, А.Н. Усачук., В.И. Цымбал. - Донецк, 1994. - 128 с.;

Клименко В.Ф. Поселения срубной культуры на Донетчине / В.Ф. Клименко // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам’яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 86-88, рис.1,6,7;

Ключнева И.Н. Райгородский клад / И.Н. Ключнева // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. - Вип.5 – С. 258-265;

Колев И.Ю. Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье / И.Ю. Колев // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара: Центр "Интеграция", 2000. – С. 242-301;

Колев Ю.И. Ивановская культура позднего бронзового века: характеристика культуры и проблемы исследования / И.Ю. Колев // Актуальные проблемы археологии Урала и Поволжья. – Самара, 2008. – С. 208-240;

Колев Ю.И. Новые погребальные памятники позднего бронзового века в Поволжье / И.Ю. Колев, П.Ф. Кузнецов // Самарский край в истории Поволжья. Материалы научной конференции. – Самара, 2001. – С. 161-179;

Колода В.В. Кераміка із Сіверського городища та історія його заселення / В.В. Колода, А.В. Корохіна // Археологія. – 2015. - №1. – С. 78-90;

Корохина А.В. Материалы эпохи поздней – финальной бронзы с многослойного селища Пятницкое-I в бассейне Северского Донца / А.В. Корохина, В.И. Квитковский // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13 – С. 107-123;

Корохіна А.В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихинської культури / А.В. Корохіна // Археологія. - 2010. - №1. - С. 3-11;

Кравченко Е.Ю. Кизил-Кобинська культура у Західному Криму / Е.Ю. Кравченко. К.-Луцьк: ІА НАН України, 2010. - 276 с.;

Красильников К.И. Изделия из кости и рога из поселения Давыдо-Никольское и их определение / К.И. Красильников, Н.Н. Скакун., А.С. Пробейголова, В.В. Терехина // С.Н. Бибиков и первобытная археология. - Спб., 2009. - С. 375-380;

Красильников К.И. Курганы у с. Каменка на Донецком кряже / К.И. Красильников, А.С. Пробейголова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2009. - Вип.9. - С. 226-250;

Красильников К.И. Могильник поздней бронзы в Поайдарье / К.И. Красильников, А.С. Пробейголова // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. – Луганск: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. - Вып.8. – С. 254-270;

Красильников К.И. Раскопки кургана на р.Красная / К.И. Красильников, Л.И. Красильникова, А.С. Пробейголова // Археологічні досліджені в Україні 2009. – К., 2010. - С. 240-241;

Кривцова-Гракова О.А. Поселение бронзового века на Белозерском лимане / О.А. Кривцова-Гракова // КСИИМК. - 1949. - Вып.XXVI. - С. 76-85

Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О.А. Кривцова-Гракова // МИА. – М.,1955. - №46. – С. 93-95;

Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.) / С.Д. Крыжицкий– К., 1982. – 167 с.

Крыжицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья / С.Д. Крыжицкий // КСИА. - 1981. - №168. - С. 35-41.

Кубышев А.И. Грунтовый могильник белозерской культуры у с. Чернянка / А.И. Кубышев, И.Т. Черняков // СА. - 1986. - №3 – С. 147-150;

Кузьмина Е.Е. О западных связях андроновских племен / Е.Е. Кузьмина // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 48-69.

Кузьмина Е.Е.

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности / Е.Е. Кузьмина. -Актобе: ПринтА, 2008. - 358 с.

Куштан Д.П. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Червонохиженці-2 на Черкащині / Д.П. Куштан // АВУ 2000-2001 р.р.. – К., 2002. - С. 28-30;

Куштан Д.П. Населення південної частини Лісостепового Подніпров’я за доби пізньої бронзи / Д.П. Куштан: автореферат дис.… канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т археології НАН України. – К., 2007. – 22 с.;

Куштан Д.П. Периодизация и хронология памятников эпохи поздней бронзы Центральной Украины / Д.П. Куштан // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. - Спб: Скифия принт, 2013. - С. 80 - 85;

Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров’я за доби Пізньої бронзи / Д.П. Куштан. Археологічний альманах №29. – Донецьк: Донбасс. – 2013. – 323 с.

Куштан Д.П. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи (по матеріалам Суботівського городища) / Д.П. Куштан // Історичний феномен Чигиринського краю: Матер. наук.-практ. конференц.– К., 2003. – С. 56-58;

Куштан Д.П. Трансевразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы / Д.П. Куштан // Российский археологический ежегодник. – Спб., 2012. – №2. – С. 284-300;

Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье – о диалоге миров / О.Г. Левицкий // Северное Причерноморье: от энеолита к античности (сборник научных статей) – Тирасполь, 2002. – С. 180-205;

Лесков А.М. Кировское поселение / А.М. Лесков // Древности Восточного Крыма (Предскифский период и скифы). – К.: Наукова думка, 1970. - С. 7-59;

Лесков А.М. О Северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы / А.М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К., 1967. – С. 159-161;

Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья / А.М. Лесков // Проблемы скифской археологии. - М.: Наука, 1971. - С. 75-91;

Литвиненко Р.А. Курганы срубной культуры у с. Терновое / Р.А. Литвиненко, В.А. Косиков // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1992. – Вып.1. - С. 114- 124;

Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донетчины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. - Луганск, 1930. – С. 23-25;

Локтюшев С.А. Отчет. Научно-исследовательские работы 1933 г. на Луганщине / С.А. Локтюшев // Краєзнавчі записки. Археологічне надбання

С.О.Локтюшева. – Луганськ: вид-во „Шико” ТОВ „Віртуальна реальність”, 2009. – Вип.5. – 480 с.

Локтюшев С.О. Кибікінська дюнова стація на Луганщині / С.О. Локтюшев // Краєзнавчі записки: археологічне надбання С.О.Локтюшева. – Луганськ: вид-во „Шико” ТОВ „Віртуальна реальність”, 2009. – Вип.V – С. 106-112;

Ломан В.Г. Донгальский тип кераміки / В.Г. Ломан // Вопросы периодизации археологических памятников центрального и северного Казахстана. Караганда, 1987. - С.115-129.

Лысенко С.Д. Белогрудовский горизонт Малополовецкого археологического комплекса на Киевщине / С.Д. Лысенко // Revista Arheologica. — 2008. — Vol. 4. — № 1. — С. 100—134.

Лысенко С.Д. Жилище белогрудовского горизонта с поселения Малополовецкое-13 / С.Д. Лысенко, С.С. Лысенко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2007. - №7. – С. 254-262.

Малов Н.М. Культурогенез в эпоху поздней бронзы Нижнего Поволжья / Н.М. Малов // Известия Саратовского университета.Сер. История. Международные отношения. – Саратов, 2012. - Т.12. - Вып.1. - С. 95-100;

Малов Н.М. Хвалынская культура валиковой керамики эпохи поздней бронзы в Поволжье (по материалам поселений) / Н.М. Малов // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. –М., 1987. – С. 159-160;

Малов Н.М. Хронология и периодизация позднего бронзового века Нижнего Поволжья: хвалынская культура валиковой кераміки / Н.М. Малов // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. - Спб: Скифия принт, 2013. - С. 102-117;

Маргулан А.Х. Древняя культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев - Алма-Ата: "Наука", 1966. - 437 с.;

Матвеев Ю.П., Поселение эпохи бронзы Рыкань-2 // Археология Восточноевропейской Лесостепи / Ю.П. Матвеев, Ю.Г. Екимов– Воронеж, 1980. – С. 94-102;

Махортых С.В. Восточноукраинская территориальная подгруппа киммерийских памятников / С.В. Махортых // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006, Вип.5. – С. 279-298;

Махортых С.В. Культура и история киммерийцев Северного Причерноморья / С.В. Махортых: рукопись дисс. … д. ист. наук. – К., 2008. – 582 с.

Медведев А.П. Лесостепное Подонье на рубеже эпохи бронзы и раннего железного века / А.П. Медведев // Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1999. – Вып.13. – С. 92-107;

Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир / А.И. Мелюкова– М.,1979. – 256 с.;

Мельников Е.Н. Материалы финала эпохи бронзы с территории Верхнего Подонья / Е.Н. Мельников // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж, 2002. – С. 111-119;

Моруженко А.А. Могильник эпохи бронзы у с. Зрубное на р. Миус / А.А. Моруженко, Р.А. Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – Донецк, 1993. – Вып.3. - С. 72-93;

Полидович Ю. Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области / Ю. Б. Полидович // Археологический альманах № 2. — Донецк, 1993. — С. 35-98;

Обыденнов М.Ф. Межовская культура / М.Ф. Обыденнов. - Уфа: Издательство БЭК, 1998. - 201 с.;

Обыденнов М.Ф. Урал и Прикамье в позднем бронзовом веке / М.Ф. Обыденнов: автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии и этнографии СО РАН. - Новосибирск, 1992. - 40 с.;

Отрощенко В.В. Белозерская культура / Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – Киев: Наукова думка, 1986. – С. 11-152;

Отрощенко В.В. До причини та часу припинення розробок міднорудних покладів Донбасу за доби бронзи / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології (матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 122-134.

Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності / В.В. Отрощенко: автореферат дис. … д. іст. наук: 07.00.04. / Ін-т археології НАН України. – К., 2002. – 35 с.

Отрощенко В.В. К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Доно-донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж, 2003. – С. 86;

Отрощенко В.В. К проблеме выделения погребений покровской срубной культуры на Нижнем Дону / В.В. Отрощенко // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона (материалы 3–го Украинско-Российского полевого археологического семинара). – Киев – Воронеж – Перевальск, 1997. – 36-39;

Отрощенко В.В. Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології (матеріали VII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ, 2009. - С. 114-126;

Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени / В.В. Отрощенко // Скифский мир. – К., 1975. – С. 201-202;

Отрощенко В.В. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры / В.В. Отрощенко, Н.П. Шевченко // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 140-143;

Отрощенко В.В. О погребениях черногоровского типа в Нижнем Подонье / В.В. Отрощенко // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 году. - Азов, 1994. - Вып. 13. - С. 103 - 117;

Отрощенко В.В. О.І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні / В.В. Отрощенко // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна. – К., 2007. - С. 13-14;

Отрощенко В.В. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н.е. - I тис. н.е.) / В.В. Отрощенко, О.П. Моця // Археологія. - 1989. - №2. - С. 20-31;

Отрощенко В.В. Повертаючись до теми останніх поховань зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // Донецький археологічний збірник. – Донецьк, 2012. - №16. - С. 246-250;

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічне зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 288 с.

Отрощенко В.В. Срубная культура Степного Поднепровья / В.В. Отрощенко: автореферат дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР.– К., 1981. – 22 с.;

Отрощенко В.В. Укріплене поселення «Дикий Сад» у системі пам'яток білозерської культури / В.В. Отрощенко // Eminak. –К.-Миколаїв, 2008. - №1-4 (3). - . 5-10;

Отрощенко В.В. Міркування з приводу Білозерської культурної спільноти / В.В. Отрощенко // Археологія та етнологія Півдня Східної Європи. – Дніпро: Ліра, 2016. - 392 с.

Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье//САИ. – Саратов: Изд-во СарГу, 1993. - Вып. В1-10. – Т.1.–200 с.

Писларий И.А., Тайны степных курганов / И.А. Писларий, А.П. Филатов – Донецк, 1972. – 135 с.;

Післарій І.А. Олександрівська могила 10 та групи поховань 11 і 12 / І.А. Післарій // Метріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008. - Вип.8. - С.218-228;

Післарій І.О. Поховання зрубної культури у кам'яних ящиках на р. Лозовій / І.А. Післарій // АДУ 1969. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV - С. 71-75;

Подобед В.А. "Ограбление" могил в культурах эпохи бронзы степной и лесостепной Евразии / В.А. Подобед, А.Н. Усачук., В.В. Цимиданов //

Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. - Казань, 2014. - Том 1. - С. 628-631;

Подобед В.А. Взнуздавшие лошадь (стержневидные псалии Евразии конца II – начала I тыс. до н.э.: хронологические и типологические сопоставления) / В.А. Подобед, А.Н. Усачук., В.В. Цимиданов // Древности Сибири и Центральной Азии. – Горно-Алтайск, 2014. - №7 (19). - С. 85 – 118;

Подобед В.А. Некоторые дискуссионные проблемы археологии юга Восточной Европы финала бронзового века / В.А. Подобед, А.Н. Усачук., В.В. Цимиданов // Донецький археологічний збірник. – Донецьк, 2012. - №16. - С. 194-245;

Полидович Ю.Б. Археологічні розвідки на Донеччині / Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, В.В. Цимiданов // Археологічні дослідженння в Україні 2012. - К., 2013. – С. 150-151;

Полідович Ю.Б. Розвідки на території Донецької обл.. у 2010-2011 рр. / Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, В.В. Цимiданов, О.П. Філіппов // Археологічні дослідженння в Україні 2011. - К., 2012. - С. 218-219;

Полідович Ю.Б., Археологічні розвідки на Донеччині / Ю.Б. Полідович, А.М. Усачук, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, В.В. Цимiданов // Археологічні дослідженння в Україні 2013. - К., 2014. - С.150-151.

Посредников В.А. К вопросу о кремации у срубных племен Донбасса / В.А. Посредников, Д.П. Кравец // Донецкий археологический сборник. – Донецк: “Аверс Ко ЛТД”, 1993. - №3. - С. 52-53;

Посредников В.А. К вопросу об обряде кремации у срубных племен Донбасса / В.А. Посредников, Д.П. Кравец // Донецкий археологический сборник. – Донецк: “Аверс Ко ЛТД”, 1993. - №3. – С. 47-55;

Потапов В.В. "Некоторые дискуссионные проблемы" археологии финальной бронзы и некоторые дискуссионные решения этих проблем / В.В. Потапов // Донецький археологічний збірник. - 2013. - №17. - С. 225-270;

Потапов В.В. К вопросу о финальной дате срубной культуры / В.В. Потапов // Бронзовый век Европы: характеристика культур, хронология и

периодизация. ТДНК «К столетию периодизации В.А.Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара, 2001. – С. 224-229;

Потапов В.В. Кобяковские памятники в низовьях Дона: проблемы появления и исчезновения / В.В. Потапов // Российский археологический ежегодник, 2012, №2. - С. 325-346;

Потапов В.В. Маркеры памятников бронзового века от Северного Причерноморья до Алтая / В.В. Потапов // Записки Института истории материальной культуры РАН. – Спб, 2016. – С. 68-89;

Потапов В.В. Об одной группе погребений из Саратовского Поволжья / В.В. Потапов // Степи Евразии в древности и средневековье: Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. – Спб., 2002. – Кн. I - С. 213-216;

Потапов В.В. Памятники конца эпохи поздней бронзы на р.Смела / В.В. Потапов // Донская археология, 2000. - №3-4. – С. 62-69;

Потапов В.В. Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья / В.В. Потапов: автореф. дис. … канд.ист.наук. – М., 2010. – С. 14-19;

Потапов В.В. Пластинчатые височные кольца и подвески на Нижнем Дону и в Предкавказье (финальный этап эпохи бронзы) / В.В. Потапов // РА, 2010. - №1. - 155-157;

Потапов В.В. Погребения кобяковской культуры на станции Хапры / В.В. Потапов // СА - 1993. - №3. - С. 218-221;

Потапов В.В. Погребения эпохи финальной бронзы из могильника «Крест» в Дельте Дона / В.В. Потапов // Археологически записки №8. – Ростов-на Дону, 2013а, -С. 213-229;

Потапов В.В. Подонцовье в поздний период эпохи бронзы: проблемы изучения / В.В. Потапов // Вестник южного научного центра. – Ростов-на-Дону, 2014. – Т.10. - №2. – С. 93-106;

Потапов В.В. Поселения финала поздней бронзы на Нижнем Дону в системе общности культур валиковой кераміки / В.В. Потапов // ТДНК «Донская

археология в XX веке: становление, развитие, достижения». – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 33-35;

Потапов В.В. Хвалынская культура: проблемы западных рубежем / В.В. Потапов // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. - Казань, 2014. - Том 1. - С. 635 - 639.

Пробейголова А.С. Давыдо-Никольское поселение позднего бронзового века в среднем Подонцовье / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Археологические Вести. – Спб: Дмитрий Буланин, 2015. – С. 75-87;

Пробейголова А.С. Изделия из бронзы и орудия металлообработки из новых раскопок поселений Подонцовья / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (Матеріали IX міжнародного картамиського польового археологічного семінару). - Алчевськ, 2013. - С. 97-103;

Пробейголова А.С. Исследования кургана 6 могильника у с. Каменка в 2008 р. / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // АДУ 2008. – К., 2009. - С. 245-246;

Пробейголова А.С. К вопросу о погребениях финала эпохи бронзы в бассейне Северского Донца / А.С. Пробейголова // Сіверщина в історії України. №5. – К. - Глухів, 2012. - С. 42-46;

Пробейголова А.С. Каменная архитектура построек эпохи бронзы поселения Зимогорье / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С. 88-100.

Пробейголова А.С. Керамические комплексы Давыдо-Никольского поселения финала эпохи бронзы (по материалам 2007-2011 г.г.) / А.С. Пробейголова // Проблеми історії та археології України: матеріали VIII міжнародної наукової конференції. - Харьков, НТТ МТ. - 2012. - С. 15.

Пробейголова А.С. Материалы финала эпохи бронзы с поселения Давыдо-Никольское на Северском Донце / А.С. Пробейголова // Проблеми гірничої археології (матеріали VII міжнародного Картамиського

польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2009. – С. 126-132.

Пробейголова А.С. Некоторые итоги разведок поселений финала бронзового века в среднем течении Северского Донца / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2013. - С. 219-232;

Пробейголова А.С. Погребения финала бронзового века в бассейне Северского Донца / А.С. Пробейголова // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Международной научной конференции конференции (Харьков, 30-31 октября 2014 г.). - Харьков: ООО "НТМТ", 2014. - С. 18;

Пробейголова А.С. Поселение заключительного этапа бронзового века урочище Мечетное-1 на Донецком кряже / А.С. Пробейголова // Верхнедонской археологический сборник. -Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ» - 2014. - Вып 6. - С. 319-326;

Пробейголова А.С. Поселения бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца по результатам картографирования / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков: ООО „НТМТ”, 2010. – С. 20-21;

Пробейголова А.С. Постройки финала эпохи бронзы Давыдо-Никольского поселения на Северском Донце / А.С. Пробейголова // Проблеми дослідження пам’яток археології Східної України. – Луганськ, 2012. – С. 335-340.

Пробейголова А.С. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы у с. Камнека в 2008 г. / А.С. Пробейголова, К.И. Красильников // Археологічні відкриття на Сході України в 2008 р. - Луганськ, 2008. - С. 16-19;

Пробейголова А.С. Стратиграфия Зимогорского поселения на р.Лугань / А.С. Пробейголова // Проблемы периодизации и хронологии в археологии эпохи раннего металла Восточной Европы. - Спб “Скифия принт”, 2013. - С. 118-124

Пробийголова О.С. Гончарні печі фіналу доби бронзи на Донецькому кряжі / О.С. Пробийголова, К.І. Красильніков // Археологія. - 2015. - №2. - С. 34-45;

Пробийголова О.С. Дослідження поселеннь доби бронзи в урочищі Мечетному на Донецькому кряжі / О.С. Пробийголова, К.І. Красильніков // Археологічні дослідженння в Україні 2013. - К., 2014. - С. 169-170;

Прокофьев Р.В. Курганы с камнем на Правобережье Северского Донца / Р.В. Прокофьев // Историко-археологическое исследование в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г.-Азов, 2004. – С.240-327;

Пряхин А.Д., Отрощенко В.В., Беседин В.И., Бровендер Ю.М. Поселения эпохи бронзы Капитаново II (Археологические памятники донского бассейна) / А.Д. Пряхин, В.В. Отрощенко, В.И. Беседин, Ю.М. Бровендер. – Воронеж: Воронежский госуниверситет, 2000. – Вып.4. – 50 с;

Радзієвська В.Є. Нові археологічні пам’ятки на Харківщині / В.Є. Радзієвська, Б.А. Шрамко // Археологія. - 1980, №33. – С.100-108, рис.2,8;

Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В.А. Ромашко. - Киев: КНТ., 2013. - 529 с.;

Ромашко В.А. К вопросу о генезисе срубно-белозерской культуры // Проблеми гірничої археології (матеріали VIII міжнародного Картамиського польового археологічного семінару) / В.А. Ромашко. – Алчевськ: ДонДТУ, 2011. – С.151-172;

Ромашко В.А. Культурно-хронологическая интерпретация понятия «поздний бронзовый век» в украинской археологии (к вопросу о месте срубной и срубно-белозерской культур в периодизации эпохи бронзы) / В.А. Ромашко // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. ТДНК «К столетию периодизации В.А.Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара, 2001. – С.50-53;

Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности / В.А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1999. – С.119-138;

Ромашко В.А. Поселения и могильники начала I тыс. до н.э. у с.Залинейное на Харьковщине / В.А. Ромашко // Древности степного Поднепровья III – I тысячелетия до н.э. – Днепропетровск, 1983. – С. 54-60;

Ромашко В.А. Типология сооружений срубно-белозерской культуры Украины / В.А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 2000. – С. 134-139;

Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII-XII вв. / Э.В. Сайко. - Душанбе, 1966. - 212 с.;

Санжаров С.Н. Кременские курганы на р. Красная в Подонцовье / С.Н. Санжаров, Е.Н. Черных // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2005. – Вип.4. – С. 170-198;

Сафонов И.Е. В.А. Городцов и изучение эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи / И.Е. Сафонов: автореферат дисс. … канд.. ист. наук: 07.00.06 / Воронеж. гос. ун-т. - Воронеж, 2002. - 23 с.

Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона / А.Т. Синюк. – Воронеж, 1996. – С. 257-262;

Синюк А.Т. Погребение эпохи бронзы Новохарьковского могильника / А.Т. Синюк // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. – Воронеж, 2002. – С. 182-189;

Синюк А.Т. Стоянка Копанище-2 / А.Т. Синюк // Эпоха бронзы Волго-Уральской Лесостепи. – Воронеж, 1981. – С. 104-114;

Ситников С.М. Основные проблемы историографии и изучения памятников культур валиковой керамики (по материалам бегазы-дандыбаевской и саргаринско-алексеевской культур) / С.М. Ситников // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии №6. – Горно-Алтайск: Изд. Г-АГУ, 2001. - С. 59-65;

Смирнов А.С. Поселение эпохи поздней бронзы в верховьях Северского Донц/ А.С. Смирнов, А.Н. Сорокин // СА. - 1984. - №4. – С. 138-149;

Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках поволжско-Уральских степей / К.Ф. Смирнов // СА, 1961. – С. 46 – 72;

Смирнов К.Ф. Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области.Древности Нижнего Поволжья (Итоги работ Сталинградской археологической экспедиции) / К.Ф. Смирнов // МИА- М., 1959. - №60. – Т.1. -С. 206-322;

Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР / Г.И. Смирнова // СА. - 1985. - №4. - С. 33-53;

Смирнова Г.И. Поселение Магала - памятник древнефракийской культуры в Приккарпатье (вторая половина XIII - VII в. до н.э.) / Г.И. Смирнова // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М.: Наука, 1969 - С. 7-34;

Стадник А.И. Слой эпохи поздней бронзы на поселении Заозерное I / А.И. Стадник // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. - С. 262-271;

Супрун А.В. Новое погребение бондарихинского времени с территории Среднего Подонечья / А.В. Супрун // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам’яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 94-96;

Супрун А.В. Новые памятники бондарихинской культуры в среднем течении Северского Донца / А.В. Супрун //Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1999. – Вып.3 – С. 70-76;

Супрун А.В. Результаты археологических разведок в Кременском районе Луганской области / А.В. Супрун, Е.А. Черных, А.В. Прынь // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: материалы междунар. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения И.В. Синицына (1900-1972). – Саратов, 2000. – С. 145-147;

Супруненко О.Б. Дослідження курганів поблизу с. Кузьменки на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко // Археологічні дослідження в Україні 2011. – К.: Волинські старожитності, 2012. - С. 374-376.

Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О.Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська. – К.,-Полтава, 2007. - Ч.V. - 142 с.;

Сымонович Э.А. Ингульский клад / Э.А. Сымонович // СА. – 1961, №1 – С. 127-142;

Татаринов С.И. Археология Бахмутского края / С.И. Татаринов, Е.А. Пилипенко, С.А. Федотов. – Артемівськ, 2008. – С. 35;

Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса / С.И. Татаринов. – Славянск, 2003. – С. 87;

Татаринов С.И. Железоделательный горн бондарихинской культуры / С.И. Татаринов // СА. - 1980. - №3. – С. 280-283;

Татаринов С.И. Жилище горняков бронзового века на Клиновском медном руднике в Донбассе / С.И. Татаринов // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – С. 209-214;

Татаринов С.И. Історія гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України / С.И. Татаринов: автореферат дис. ... канд..іст.наук: 07.00.01 / ДНУ. – Донецьк, 2006. – С. 15;

Татаринов С.И. Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце / С.И. Татаринов // СА. - 1979. - №4. - С. 258-265;

Татаринов С.И. Металлургия бронзы у племенсрубной культуры Восточной Украины / С.И. Татаринов // СА. 1983. - №4. - С. 32-44;

Татаринов С.И. Металлургия железа в эпоху поздней бронзы в Донбассе / С.И. Татаринов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: ТДНК. – Донецк, 1986. – С. 35-37;

Татаринов С.И. О горно-металлургическом центре эпохи бронзы в Донбассе / С.И. Татаринов // СА. - 1977. - №4. - С. 192-207;

Татаринов С.И. Раннескифские погребения из Приазовья / С.И. Татаринов // СА. - 1982. - №1. – С. 227-229;

Твердохлєбов С.М. Могильник білозерської культури поблизу с. Біленьке у Подніпров'ї / С.М. Твердохлєбов, Г.М. Тощєв // Археологія. - 1989. - №4. – С. 126-127;

Телегін Д.Я. Дослідження поселень епохи бронзи на Дінці / Д.Я. Телегін // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. –Т. VI. – С. 75-84;

Телегін Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. (За матеріалами розкопок в с. Ушкалка) / Д.Я. Телегін // Археологія. - 1961. - Т. XII. - С. 3-15;

Телиженко С.А. Исследования многослойного памятника Зелена Горница IV / С.А. Телиженко, А.В. Супрун // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2004. –Вип.4 – С. 188-228;

Телиженко С.А. Новые данные о металлообработке в энеолите Подонцовья / С.А. Телиженко, А.А. Бритюк // ЧТЕНИЯ посвященные 100-летию деятельности в Государственном Историческом музее В.А. Городцова: Тезисы конференции. - М., 2003. - Ч.1. - С. 67 – 70;

Теліженко С.А. Нові пам'ятки епохи мезоліту-середньовіччя на Луганщині / С.А. Телиженко, О.С. Пробийголова // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. - С. 103-136;

Тереножкин А.И. Киммерийцы / А.И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1976. - 223 с.;

Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского пери ода / А.И. Тереножкин // СА. - 1965. - №.1. - С. 63-85;

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье / А.И. Тереножкин. –Киев: АН УССР, 1961. – 248 с.;

Тощев Г.Н. Белозерский могильник на Мамай-Горе / Г.Н. Тощєв // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2007. – Вип.7 – С. 262-264;

Тугушев П.Е. Городище "Петровский городок" у села Усть-Курдюм Саратовского района Саратовской области: два аспекта исследования / П.Е. Тугушев // Археологическое наследие Саратовского края. - Саратов: "Полиграфия Поволжья", 2009. -Вып.9. - С. 91-104;

Халиков А.Х. Древняя история Среднего Поволжья / А.Х. Халиков. – М.: Наука, 1969. - 396 с.;

Халиков А.Х. Поселения эпохи бронзы в Среднем Поволжье / А.Х. Халиков // КСИИМК. - 1953. – Вып. L. – С. 31-42;

Халиков А.Х. Приказанская культура / А.Х. Халиков // САИ. – 1980. – Вып. В1-24. – 129 с.

Хреков А.А. К вопросу о памятниках финальной бронзы Волго-Донского Лесостепного междуречья / А.А. Хреков // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 2001 году. – Саратов, 2003. - Вып.5. – С.103-115;

Цвек Е.В. Гончарное производство племен трипольской культуры / С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко, С.М. Ляшко. Ремесло эпохи энеолита — бронзы на Украине. - К.: Наукова думка, 1994. - 190 с.

Циміданов В.В. Дослідження курганів групи Марієнфельд на Донеччині / В.В. Циміданов, Е.Є. Кравченко, В.А. Підобід, Ю.Б. Полідович, В.В. Спінов, А.М. Усачук // АДУ 2012. – К., 2012. – С.152-153;

Цыбрий Т.В. Исследования поселения Ягодинка-2 в Октябрьском районе Ростовской области в 2007 г. / Т.В. Цыбрий // Археологические записки. – Ростов-наДону, 2009. – Вып.6. - с. 160-165;

Цыбрий Т.В. Комплекс сооружений эпохи поздней бронзы поселения Ягодинка 2 на Нижнем Дону / Т.В. Цыбрий // Археологические вести. - Спб.: "Дмитрий Буланин", 2011. -Вып.17. - С. 111-118;

Цыбрий Т.В. Поселение Ягодинка-2 и некоторые вопросы домостроительства на Нижнем Дону в эпоху поздней бронзы / Т.В. Цыбрий: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Спб, 2013. - 25 с.;

Цыбрий Т.В. Поселение Ягодинка-2 и некоторые вопросы классификации построек эпохи поздней бронзы / Т.В. Цыбрий // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. - Луганськ, 2012. - С. 376-387;

Чередниченко М.М. Характерні риси зрубних поселень Подоння / М.М. Чередниченко // Археологія. - 1976. - Вип..20. – С. 22-30;

Чередниченко М.М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я / М.М. Чередниченко // Археологія. - 1977. - Вип. 22. - С. 3-21;

Чередниченко Н.Н. Поселение срубной культуры на Луганщине / Н.Н. Чередниченко // СА. - 1970. - №1. – С. 233-238;

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.;

Черных Е.Н. Проблема общности культур валиковой керамики в срепях Евразии / Е.Н. Черных // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1983. – С. 81-99;

Чижевский А.А. Погребальные памятники населения Волго-Камья в финале бронзового – раннем железном веках (предананьинская и ананьинская культурно-исторические общности) / А.А. Чижевский // Археология евразийских степей. – Казань: РИЦ «Школа», 2008. - Вып. 5. – 172 с.;

Чижевский А.А. Погребальные памятники населения Волго-Камья в финале бронзового - раннем железном веках (предананьинская и ананьинская культурно-исторические области) / А.А. Чижевский: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - М., 2002. - 26 с.;

Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с.Ильичевка на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 150-172.

Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и Степном Прикубанье / Э.С. Шарафутдинова // СА. - 1991, №1. – С. 184-196;

Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) / Э.С. Шарафутдинова // САИ. – Л.,1980. - Вып. В1-11. – С. 57;

Шрамко И.Б. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи / И.Б. Шрамко, Ю.В. Буйнов // Российский археологический ежегодник. - Спб: Издательство С.-Петерб. ун-та, 2012. -№2. - С. 309-332;

Agulnikov S. Necropolo cultureli Belozerka De la Cazaclia / S. Agulnikov. - Bucureşti, 1996. - XIV. - 115 p.;

Bočkarev V.S. Jung- und spätbronzezeitliche Gubformen im nördlichen Schwarzmeergebiet / V.S. Bočkarev, A.M. Leskov // Prähistorishe Bronzefunde. – Münhen: C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1980. – Abt. XIX. – Band 1. – 97 s.;

Gerškovič J.P. Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov’schen Meeres.Archäologie in Eurasien / J.P. Gerškovič. - Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.,1999. - 103 s., 49 taf;

Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of the Bilozerka Culture-Based on Borrows near the village of Zapovitne (the “Stepnoy” cemetery) / V.V. Otroshchenko // Baltic-Pontic Studies. Volume 12, 2003. - P. 336-364;

Petrescu-Dîmboviţa M. Depozitele de bronzuri din România / M. Petrescu-Dîmboviţa. - Bucureşti, 1977. - 391 p.;

Перелік використаних архівних джерел

Антоненко Б.А. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1988 году / Б.А. Антоненко, И.С. Пиоро // НАНУ 1988/200. - ф.е. 23686;

Антоненко Б.А. Отчет о работе хоздоговорной археологической экспедиции КГУ в зонах строительства оросительных систем Ворошиловградской обл. в 1982 г. / Б.А. Антоненко, Н.Н. Бондарь, И.С. Пиоро, Л.Г. Самойленко // НА ИА НАНУ – 1982/131;

Антоненко Б.А. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1983 году / Б.А. Антоненко, Н.Н. Бондарь, И.С. Пиоро, Л.Г. Самойленко, Н.А. Чмыхов // НА ІА НАНУ 1983/169. - ф.е. 21837; ф.е. 21838;

Антоненко Б.А. Отчет о работе Ворошиловградской археологической экспедиции КГУ в 1987 г. / Б.А. Антоненко, И.С. Пиоро, Л.Г. Самойленко // НА ИА НАНУ 1987/44; 1987/106;

Братченко С.Н. Отчет Донецкой экспедиции за 1978 год / С.Н. Братченко, Я.П. Гершкович, Л.Ф. Константинеску, В.Н. Левченко, А.М. Смирнов, М.Л. Швецов, А.С. Шкарабан, А.А. Кротова // НА ИА НАНУ 1978/1 ф.е. 9058;

Гладких М.И. Отчет о работе Северо-Донецкой новостроечной экспедиции в 1974 году / М.И. Гладких, И.А. Писларий, А.А. Кротова // НА ИА НАНУ 1974/13, ф.е. 7386;

Гладких М.И. Отчет о работе Северско-Донецкой новостроечной экспедиции в 1973 г. / М.И. Гладких, И.А. Писларий, А.А. Кротова, Л.С. Гераськова, М.Л. Швецов, А.Ф. Горелик, О.Р. Дубовская // НА ИА НАНУ 1973/9;

Евглевский А.В. Отчет об исследованиях курганов Артемовской археологической экспедиции / А.В. Евглевский // НА ИА НАНУ 1990/242; ф.е. 24518;

Красильников К.И. Дневник №1 археологических разведок Ворошиловградской области (24.04.1980 – 23.06.1981 г.г.) / К.И. Красильников // ЛАЭМ ф.2 оп.2-23, СПР 4, арк. 65, док.1;

Красильников К.И. Отчет о проведении работ на стоянке у с. Подгоровка Старобельского района Ворошиловградской области в 1984 г. / К.И. Красильников, Ю.Г. Гурин // НА ИА НАНУ 1984/188;

Красильников К.И. Отчет о проведении спасательных работ в зоне разрушаемого могильника у с. Пионерское Станично-Луганского р-на Ворошиловградской обл. в 1987-1988 г.г. / К.И. Красильников, Ю.Г. Гурин // НА ІА НАНУ 1987-1988/61;

Красильников К.И. Отчет о проведении спасательных работ по изучению кургана у садового кооператива «Зеленая роща», Жовтневого района г. Ворошиловграда в 1988 году / К.И. Красильников, И.А. Козмирчук, И.Н. Павлова // НА ІА НАНУ. - 1988/92;

Ливтиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников) / Р.А. Ливтиненко: рукопись дис. … канд.ист.наук. – К., 1994. – НА ИА НАНУ. – ф.12, оп. 2, №750. -345 с.;

Моруженко А.А. Отчет об археологических исследованиях курганов в Донецкой области в 1989 г. / А.А. Моруженко, Н.П. Зарайская, Д.П. Кравец, Р.А. Литвиненко, А.В. Евглевский, Л.Г. Шепко // НА ИА НАНУ 1989/52. - ф.е. 23430;

Моруженко А.А. Археологические работы новостроечной экспедиции Донецкого государственного университета в 1990 году / А.А. Моруженко, Д.П. Кравец, Р.А. Литвиненко, А.В. Евглевский, Н.П. Зарайская, В.А. Посредников // НА ИА НАНУ. – 1990/180. – ф.е. 23064. – 93 с.

Писларий И.А. Отчет о работе Северско - Донецкой экспедиции за 1980 год на территории Ворошиловградской области / И.А. Писларий // НА ИА НАНУ 1980/14. - ф.е. 9562;

Писларий И.А. Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции. Курганы у с. Большой Суходол, г. Молодогвардейск Краснодонского р-на

и у сс. Черемшина, Провалье, Бирюково, Дарьино-Ермаковка Свердловского р-на Ворошиловградской области / И.А. Писларий // НА ИА НАНУ. – 1979/14;

Санжаров С.Н. Отчет об исследованиях Славянской экспедиции в 1981 году (поселения и курганы бронзового века и неолита) / С.Н. Санжаров, С.Н. Братченко // НА ІА НАНУ 1981/101. - ф.е. 10159;

Татаринов С.И. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках на территории Артемовского и Краснолиманского районов Донецкой области в 1977 году / С.И. Татаринов, А.Г. Копыл, С.М. Дегерменджи, А.В Колесник, В.А Цыганенко, В.И Волошко // НА ИА НАНУ 1977/121. – ф.е. 8596. – С. 25-47;

Татаринов С.И. Отчет об археологических разведках и охранных раскопках на территории Артемовского района Донецкой области в 1969 году / С.И. Татаринов // НА ИАНАНУ 1969/98. – ф.е. 5644 – С.14;

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ДО ЛІТЕРАТУРИ

АВУ -	Археологічні відкриття в Україні
АДУ –	Археологічні дослідження в Україні
АО –	Археологические открытия (г. Москва)
АСГЭ –	Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БСЭ -	Большая советская энциклопедия
ВГПИ –	Ворошиловградский государственный педагогический институт
ДАЗ -	Донецький археологічний збірник
ДонДТУ -	Донбаський державний технічний університет
ИА АН СССР -	Институт археологии Академии наук СССР (г. Москва)
ИА АН СССР –	Институт археологии Академии наук СССР (г. Москва)
ІА –	Інститут археології (м. Київ)
К. -	Київ
КарГУ -	Карагандинский государственный университет
КГУ –	Киевский государственный университет
КСИА –	Краткие сообщения института археологии
КСИИМК –	Краткие сообщения института истории материальной культуры
ЛАЭМ –	Луганський археолого-етнографічний музей
ЛГПУ -	Липецкий государственный педагогический университет
ЛНУ -	Луганський національний університет
М. -	Москва
МДГУ -	Миколаївський державний педагогічний університет
МИА –	Материалы и исследования по археологии
МНУ -	Миколаївський національний університет
НА –	науковий архів
НАНУ –	Національна академія наук України
РА -	Российская археология

РАН –	Российская академия наук
СА -	Советская археология
САИ –	свод археологических источников
СарГу -	Саратовский государственный университет
СНУ -	Східноукраїнський національний університет
СО РАН -	Сибирское отделение Российской академии наук
Спб -	Санкт-Петербург
ТДНК -	тезисы докладов научной конференции
ТСА РАНИОН -	Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов

Таблиця А.3.1

Співвідношення типів посуду з поселень БМЗК-2 та фіналу доби бронзи

Категорії посуду	БМЗК-2	Фінал доби бронзи
Горщики групи 1, тип 1		
Горщики групи 1, тип 2	———	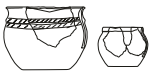
Горщики групи 2, тип 1	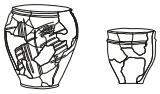	
Горщики групи 2, тип 2	———	
Банки групи 1, тип 1	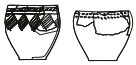	
Банки групи 1, тип 2	———	
Банки групи 2, тип 2		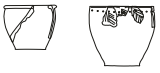
Жаровні		
Кубки	———	
Корчаги	———	
Кубки на піддоні		———
Гостроребериий посуд		———

Таблиця А.3.2

Типологія горщиків з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд з виділеною шийкою.**
Відділ: **горщики**

Група 1, тип 1
(діаметр тулуба більший за висоту посудини)

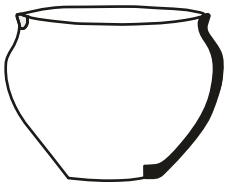
1

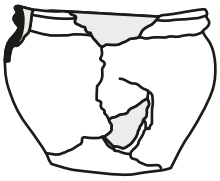
2

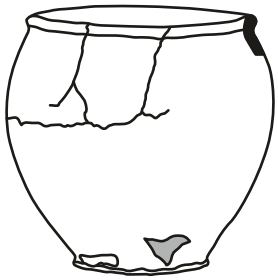
3

Група 2, тип 1
(діаметр тулуба менший за висоту посудини)

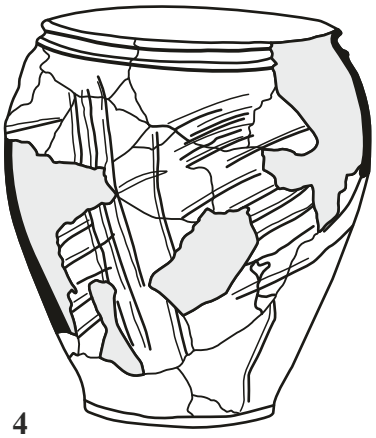
4

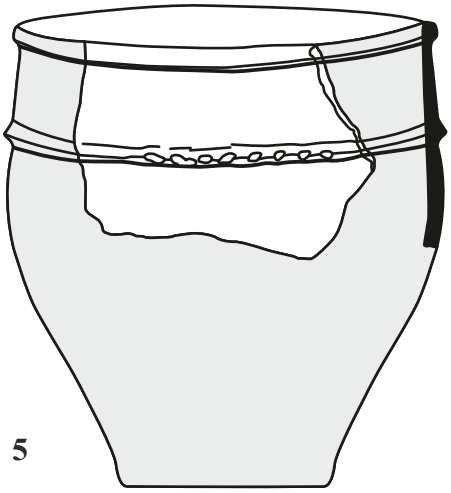
5

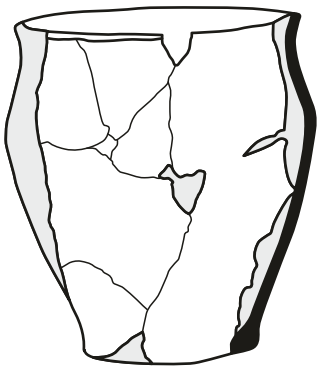
6

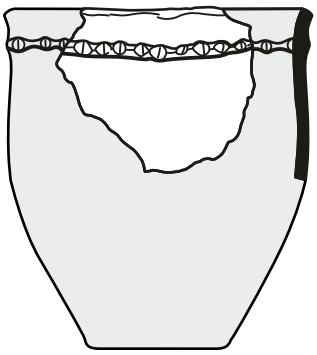
7

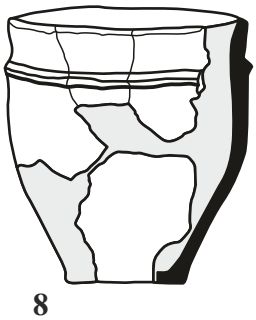
8

Таблиця А.3.3

Кубки та гостроребериі посудини з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд з виділеной шийкой.**

Відділ: **кубки**

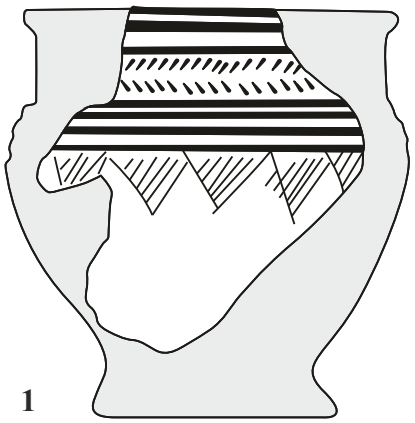

1

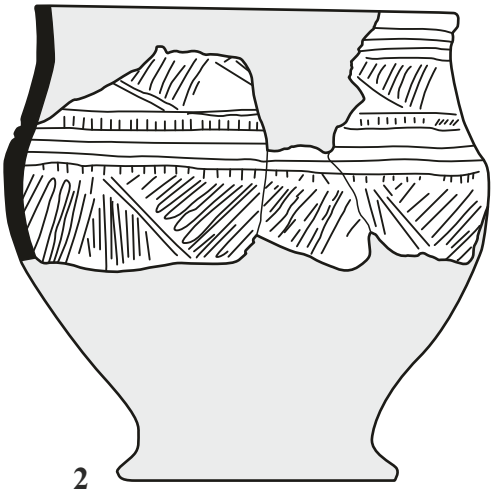

2

3

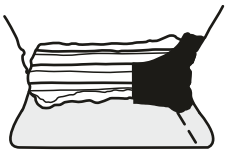

4

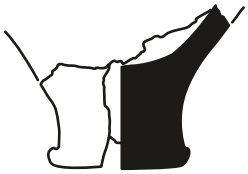

5

Відділ: **гостроребериі**

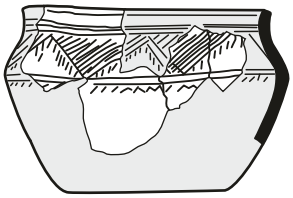

6

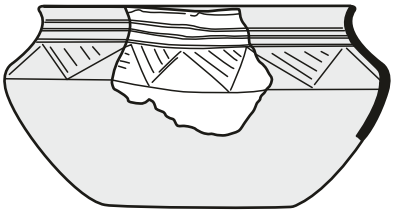

7

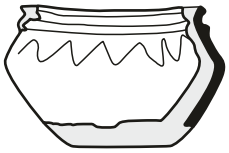

8

Таблиця А.3.4

Банки з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд без шийки.**

Відділ: **банки**

Група 1

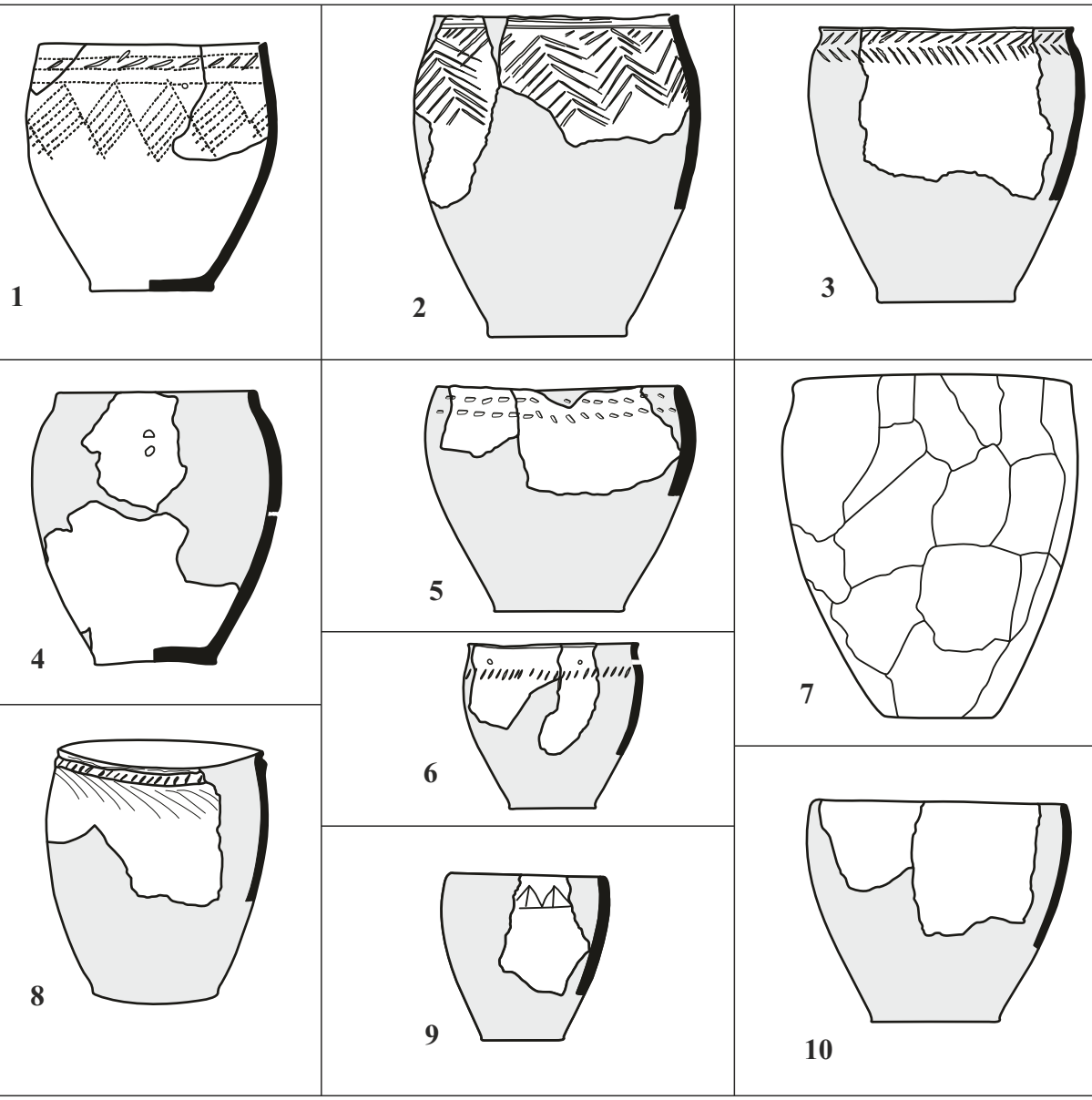

Група 2

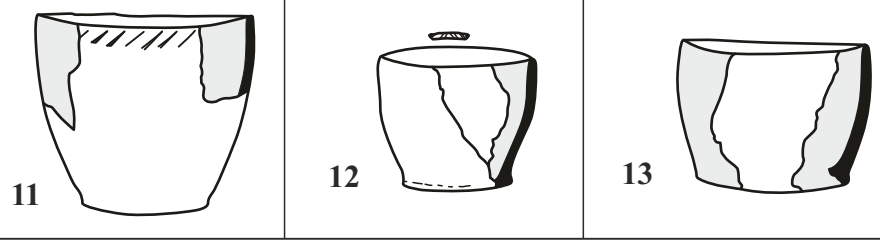

Таблиця А.3.5

Жаровні та блюда з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд без шийки.**

Відділ: **жаровні**

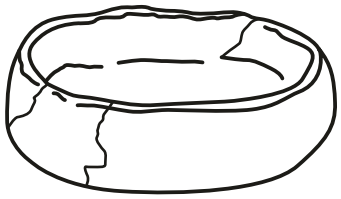

1

3

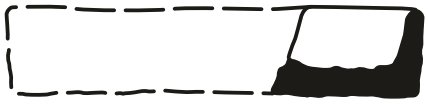

2

Відділ: **блюда**

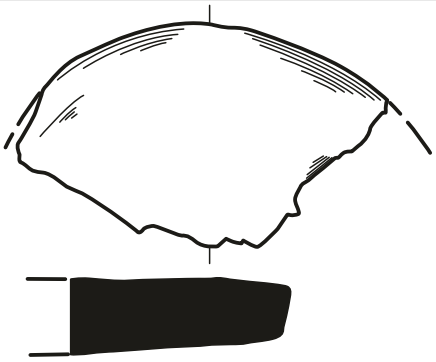

4

5

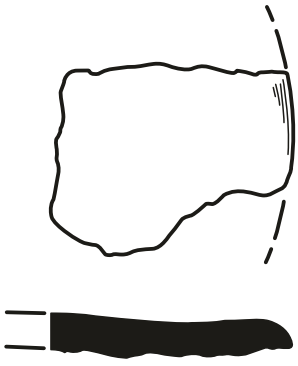

6

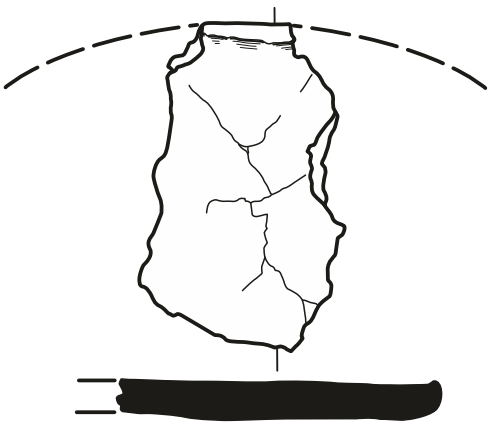

7

Таблиця А.3.6

Типи горщиків групи 1 з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд з виділеної шийкой.**

Відділ: **горщики**

Група 1

Тип 1

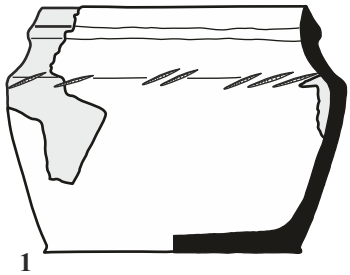

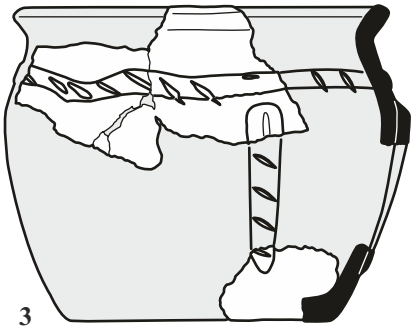

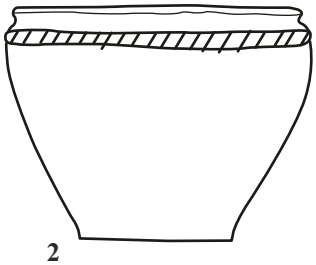

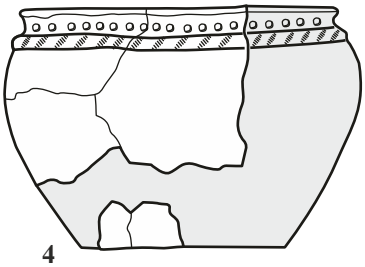

Тип 2

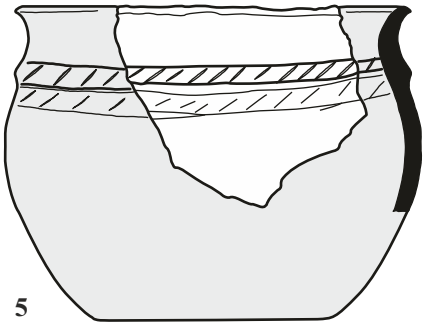

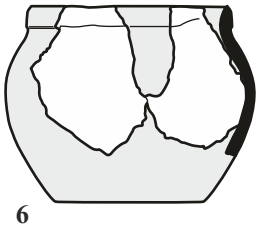

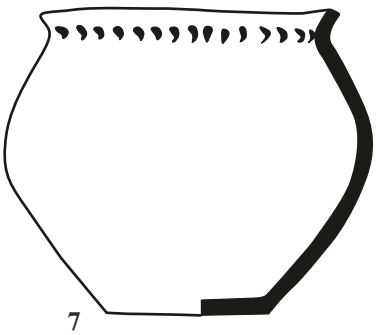

Таблиця А.3.7

Типи горщиків групи 2 з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд з виділеної шийкой.**

Відділ: **горщики**

Група 2

Тип 1

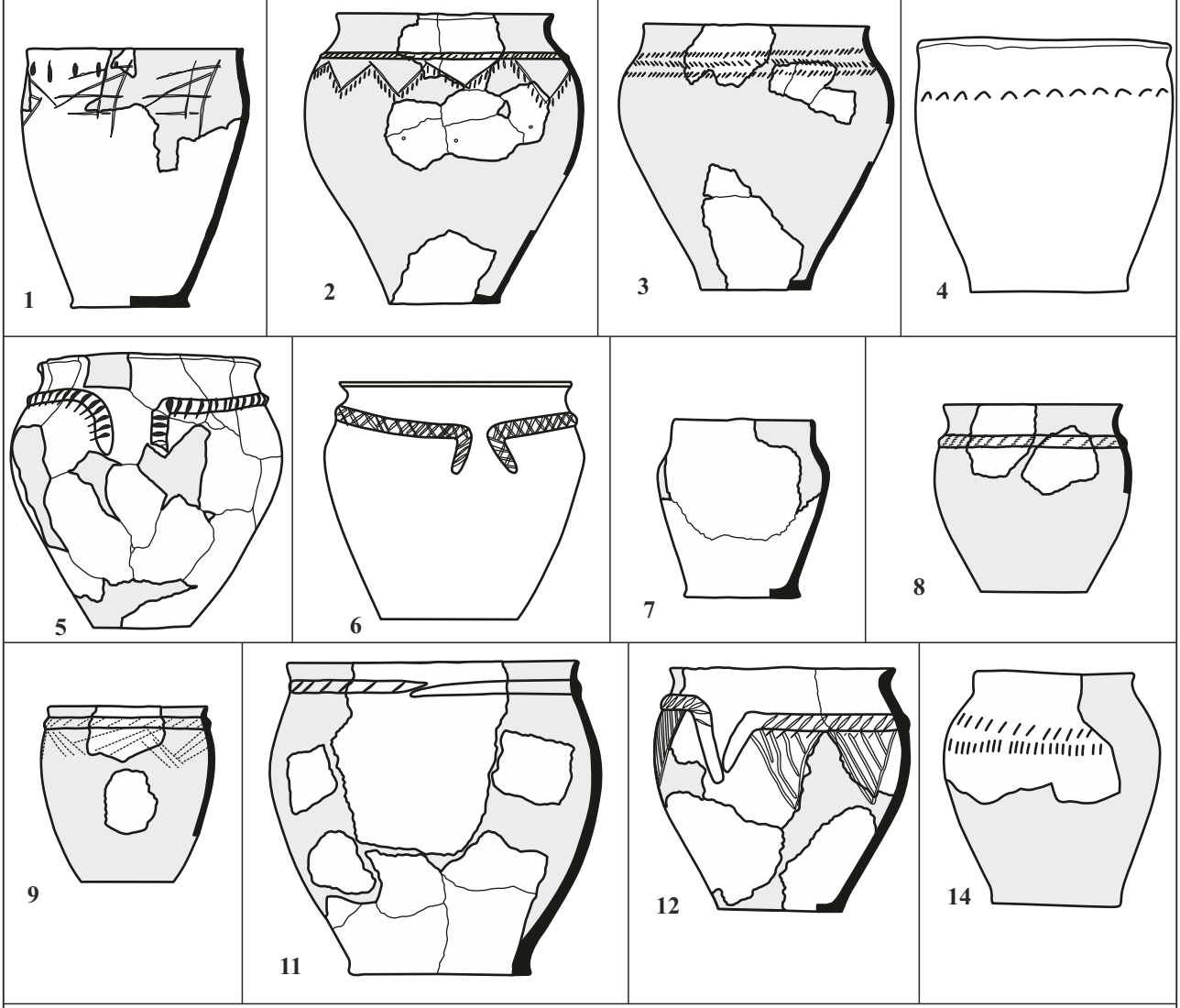

Тип 2

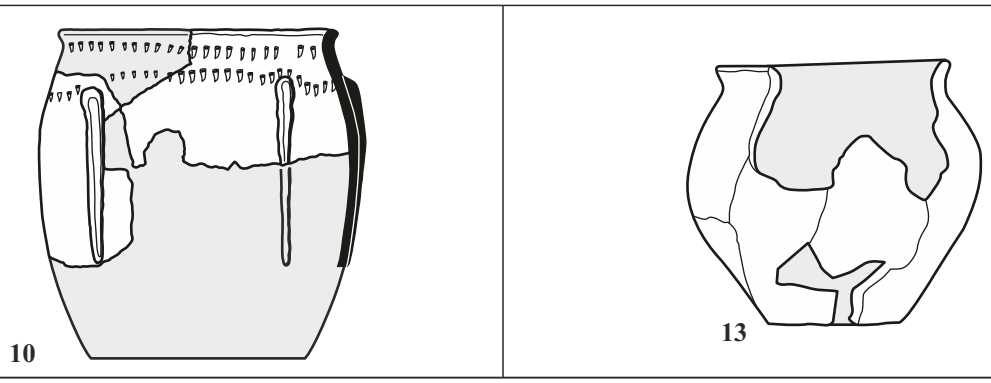

Таблиця А.3.8

Корчаги (*1*) та кубки (*2-3*) з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд з виділеної шийкой**

Відділ: **Корчаги**

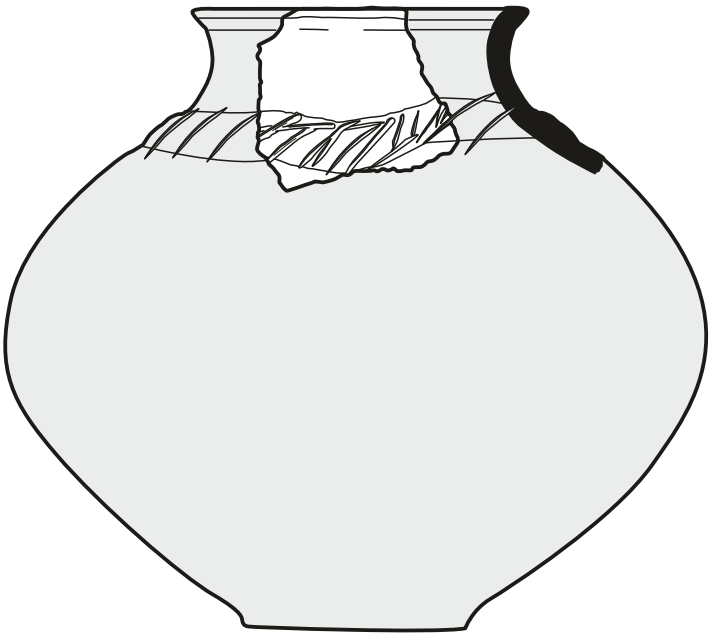

1

Відділ: **Кубки**

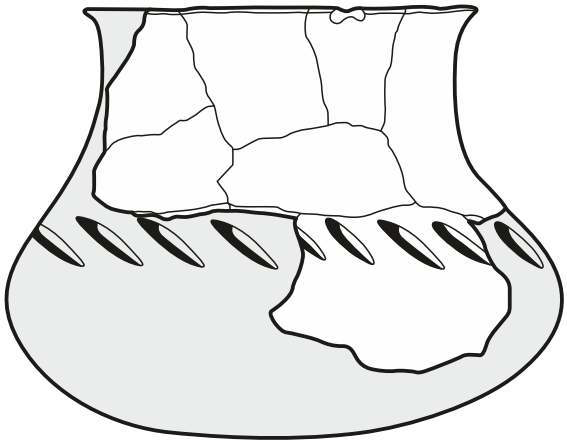

2

3

Таблиця А.3.9

Банки з поселень фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця

<table>
<tr><td colspan="3"><u>Клас:</u> посуд без шийки.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Відділ: банки</td></tr>
<tr><td colspan="3">Група 1</td></tr>
<tr><td colspan="3">Тип 1</td></tr>
<tr><td colspan="2"> 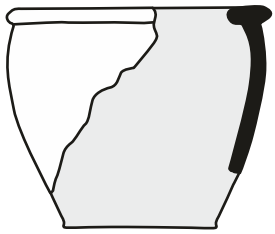
1</td><td> 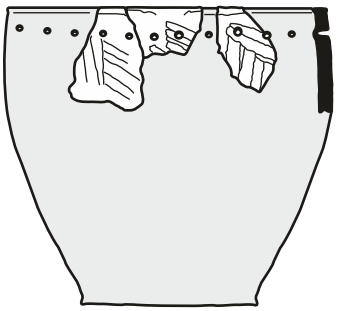
2</td></tr>
<tr><td colspan="3">Група 2</td></tr>
<tr><td>Тип 1</td><td colspan="2">Тип 2</td></tr>
<tr><td> 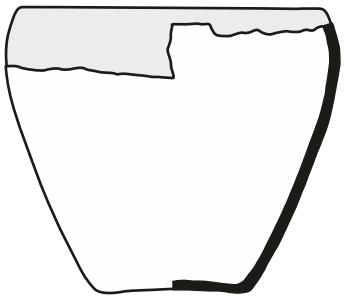
3</td><td> 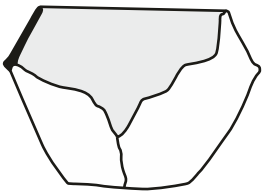
4</td><td> 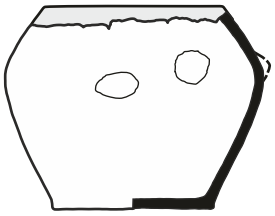
5</td></tr>
</table>

Таблиця А.3.10

Жаровні з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

Клас: **посуд без шийки.**

Відділ: **жаровні**

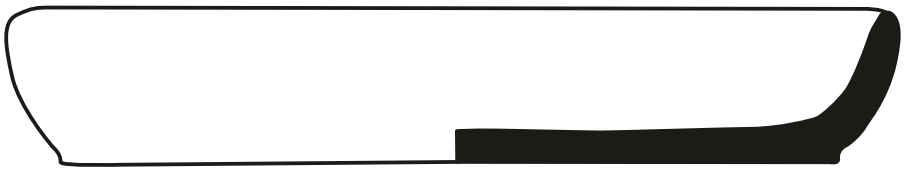

1

2

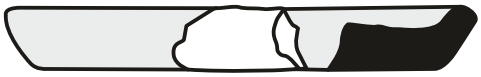

3

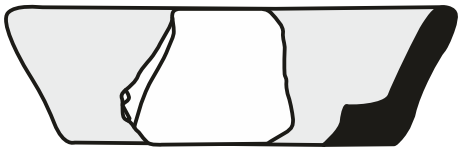

4

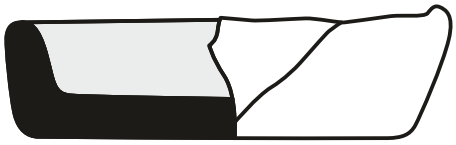

5

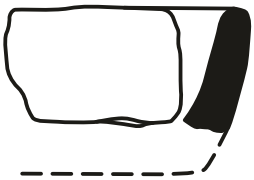

6

7

Таблиця А.3.11

Профілі вінець на посуді фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

Варіант	Форми вінця горщиків	Кількість
Варіант 1		17
Варіант 2		26
Варіант 3	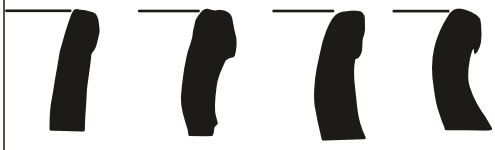	4
Варіант 4		2
Варіант 5		17
Варіант 6	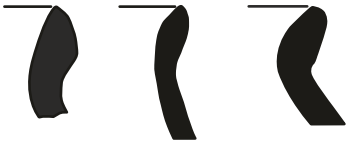	7
Варіант 7		5
Варіант 8	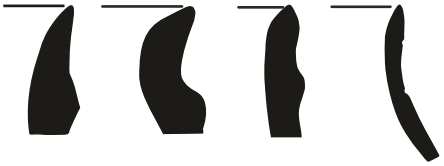	7
Варіант 9		11
Варіант 10		1

Таблиця А.3.12

Профілі вінець на посуді фінальної бронзи басейну Сіверського Донця

ВАРІАНТ	ФОРМИ ВІНЦЯ БАНОК	Кількість
ВАРІАНТ 1		16
ВАРІАНТ 2	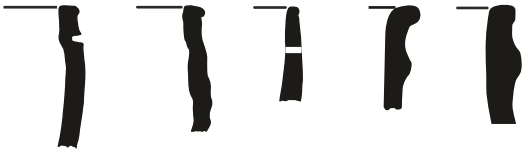	5
ВАРІАНТ 3		1
ВАРІАНТ 4	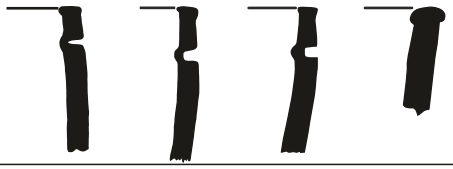	9
ВАРІАНТ 5		2
ВАРІАНТ 6		1
ВАРІАНТ 7		1
ВАРІАНТ 8		2
ВАРІАНТ 9		3
ВАРІАНТ 10		2

Таблиця А.3.13

Співвідношення форми профілю вінця горщиків
(за матеріалами Давидо-Микільського, Зимогір'я та Мечетного-1)

Форма вінця / Період											
Фінал доби бронзи	17	26	4	2	17	12	7	11	1	—	—
БМЗК-2	10	18	1	2	8	—	—	—	—	2	1

Таблиця А.3.13 (продовження)

Співвідношення форми профілю вінця банок
(за матеріалами Давидо-Микільського, Зимогір'я та Мечетного-1)

Форма вінця / Період				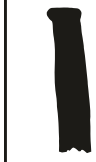						
Фінал доби бронзи	16	5	1	9	2	2	1	1	3	1
БМЗК-2	36	8	5	9	6	4	1	—	5	—

Таблиця А.3.14

Співвідношення варіантів орнаменту на посуді фінальної бронзи та БМЗК-2 з поселень в басейні Сіверського Донця (за матеріалами Давидо-Микільського, Зимогір'я та Мечетного-1)

Рельєфна орнаментація

Орнамент / Період																			
Фінал доби бронзи	25	1	2	2	1	5	2	1	1	1	2	5	1	2	1	1	–	–	–
БМЗК-2	4	8	1	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1

Рельєфна орнаментація (продовження)

Орнамент / Період								
Фінал доби бронзи	1	1	2	2	5	1	–	–
БМЗК-2	–	–	–	–	–	–	1	1

Штампована орнаментація

Орнамент / Період							
Фінал доби бронзи	–	–	1	2	–	1	1
БМЗК-2	1	1	1	–	1	1	–

Прокреслена орнаментація

Орнамент / Період																			
Фінал доби бронзи	1	1	1	1	2	2	1	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
БМЗК-2	–	–	–	2	–	–	1	–	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Додаток А
Ілюстрації

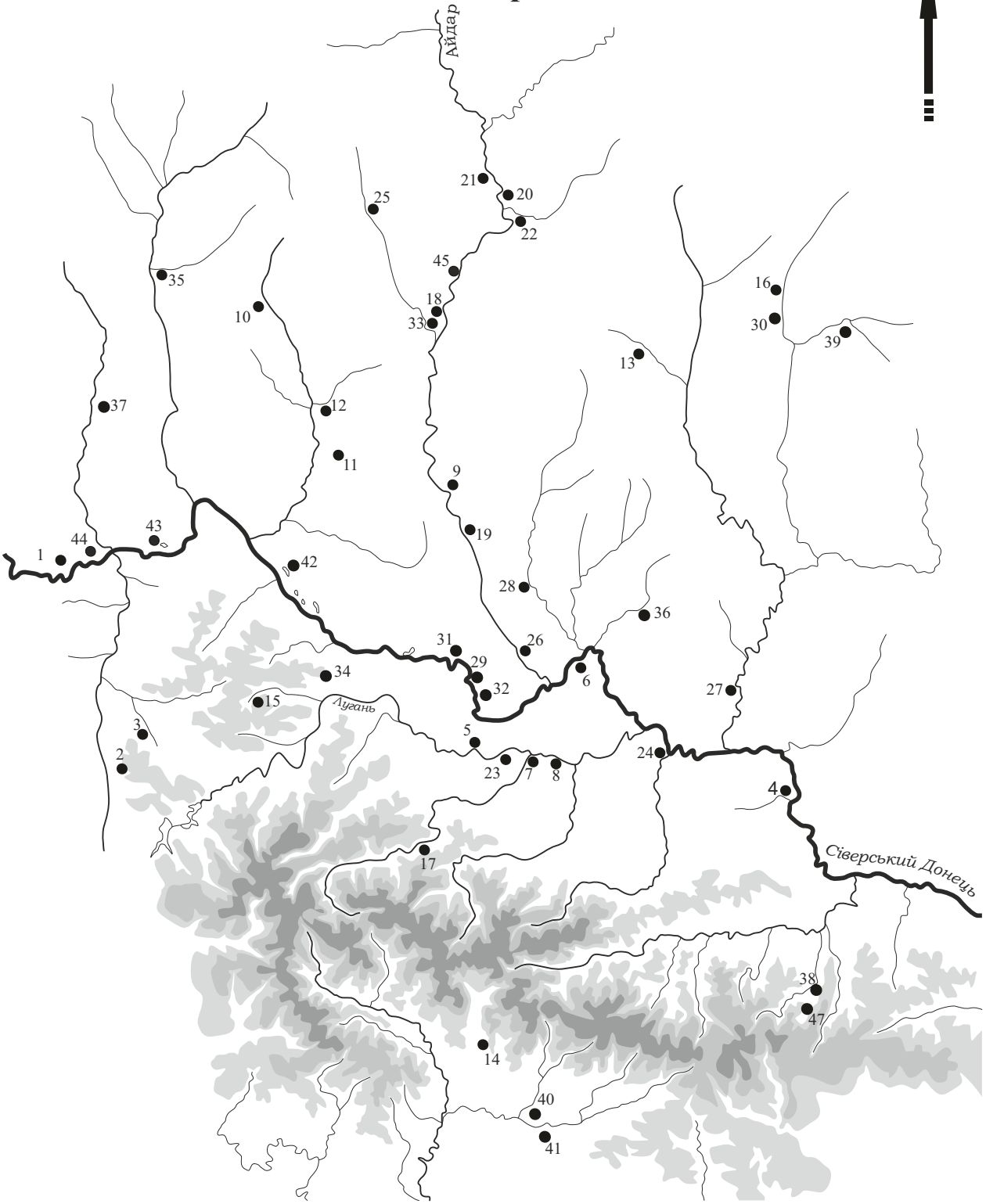

Рис.Б.3.1. Поселення другого етапу БМЗК басейну Сіверського Донця:

1 - Іллічівка; 2 - Клинове; 3 - Пилипчатине; 4 - Давидо-Микільське; 5 - Зимогір'я; 6 - Обозне IV; 7 - Катеринівка-І; 8 - Катеринівка II; 9 - Денежнікове II; 10 - Мостки Va; 11 - Нова Астрахань; 12 - хутір Шевченко 1б; 13 - Литвинівка II; 14 - Єсаулівка IV; 15 - Золоте II; 16 - Зоріковка IIб; 17 - Бугаївка I; 18 - Проказине III; 19 - Михайлівка I; 20 - Осінове Друге Vб; 21 - Рогове VII; 22 - Новопсков 1; 23 - Сабівка II; 24 - Миколаївка; 25 - Білокуракіне-III; 26 - Передільське- IIIа; 27 - Колесніковка-IIIа; 28 - Войтове-VII; 29 - Лопаскіне IX; 30 - Новомикільське I; 31 - Трьохізбенка I; 32 - Лопаскіне XII; 33 - Проказине II; 34 - Новотошківське; 35 - Сватове II; 36 - Середньотепле I; 37 - Невське II; 38 - Черемшина; 39 - Великоцьк I; 40 - Д'якове V; 41 - Д'якове I; 42 - Туба II; 43 - Борькін Струмок; 44 - Усове Озеро; 45 - Лиман; 46 - Жовте; 47 - Провалля - Грушова Балка

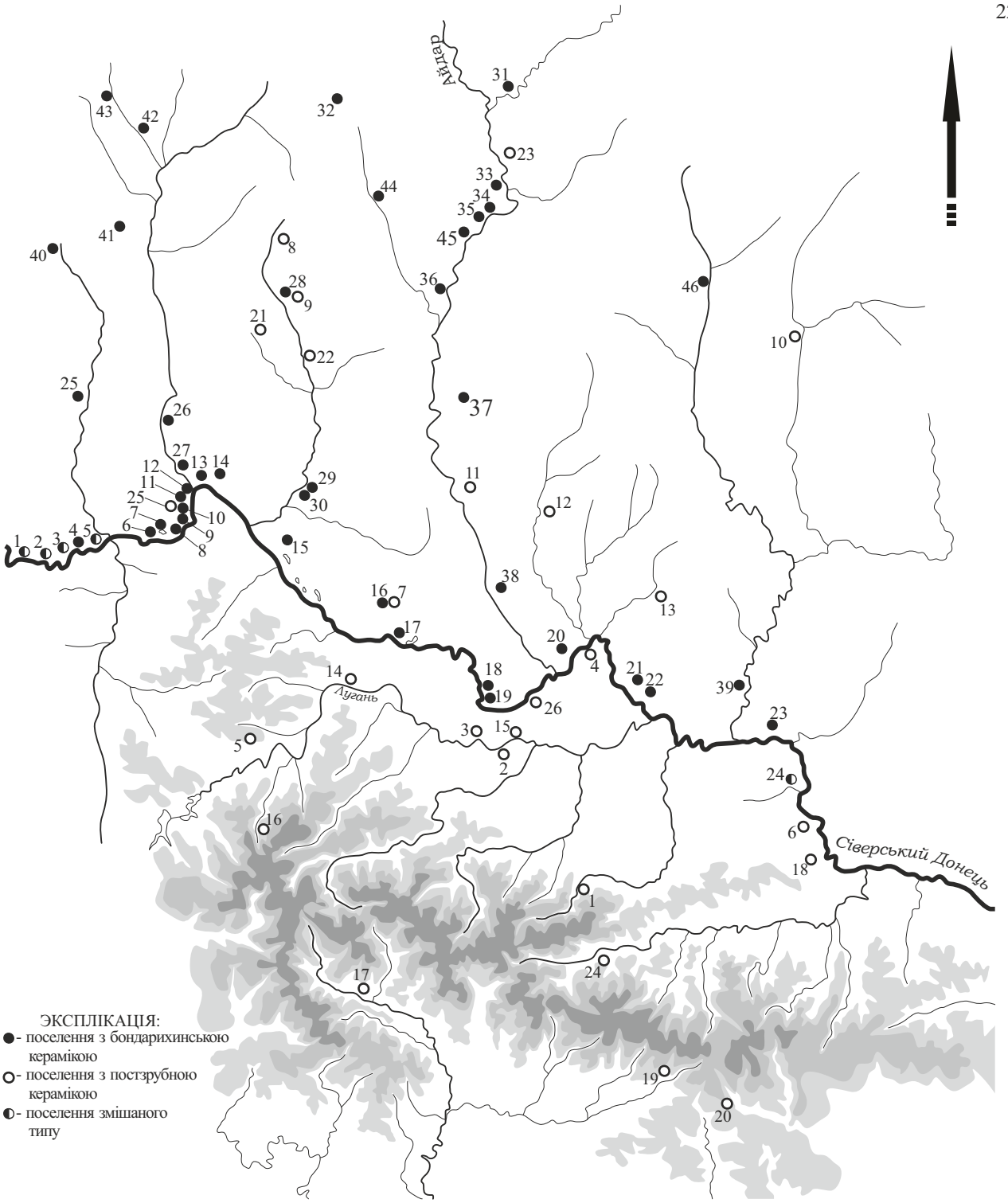

Рис.Б.3.2. Поселення фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця:

Поселення з бондарихинською керамікою:

1-Діброва, 2-Иллічівка, 3-Глибоке Озеро II, 4-Лиманське Озеро, 5-Усове Озеро, 6-Борькін Струмок; 7-Клешня Перша I; 8-Чернікове Озеро; 9-оз.Перерва; 10-Зелена Горниця IV; 11-Заозерне III; 12-Кругле II; 13-Стара Краснянка II; 14-Варварівка II; 15-Сіротине II; 16-Капітанове; 17-Оріхово-Донецьке IV; 18-Лопаскіне VIII; 19-Лопаскіне VI; 20-Магістральне; 21-Нова Кондрашевська; 22-Кібікінський Колодязь; 23-Закотне I; 24-Давидо-Микільське; 25-Зелена Гора II; 26-Піщане; 27-Кремінна; 28-Мостки III; 29-Боровенькі I; 30-Боровеньки IV; 31-Трембічеве II; 32-Курячівка IVб; 33-Осінове Друге IV; 34-Іково; 35-Іково IIIа; 36-Лиман; 37-Байдівка IIIа; 38-Бахмутівка Iva; 39-Юганівка; 40-Розівка-6; 41-Подкуйчанськ-2а; 42-Полтава-3; 43-Верхня Дуванка-3; 44-Білокуракіне-1; 45-Риб'янцеве-1-5; 46-Курячівка-2;

Поселення с постзрубною керамікою:

1-Волнухіне; 2-Сабівка; 3-Зимогор'я, 4-Обозне; 5-Картамиш; 6-Давидо-Микільське-6; 7-Капітанове II; 8-Кругле-1; 9-Мостки-VIII; 10-Стрільцовка-3; 11-Денежнікове-4; 12-Донецьке-Олексіївка-1; 13-Нижній Мінченок-3; 14-Голубовський-4а; 15-Суходіл-1; 16-Санжарівка-1;17-Фащівка; 18-Друге Підгірне; 19-Дар'ївка-2; 20-Бірюкове-4; 21-Барикіне-5; 22-Новоборова-1; 23-Рогове-1; 24-урочищє Мечетне-1; 25 - Заозерне-3; 26 - Жовте.

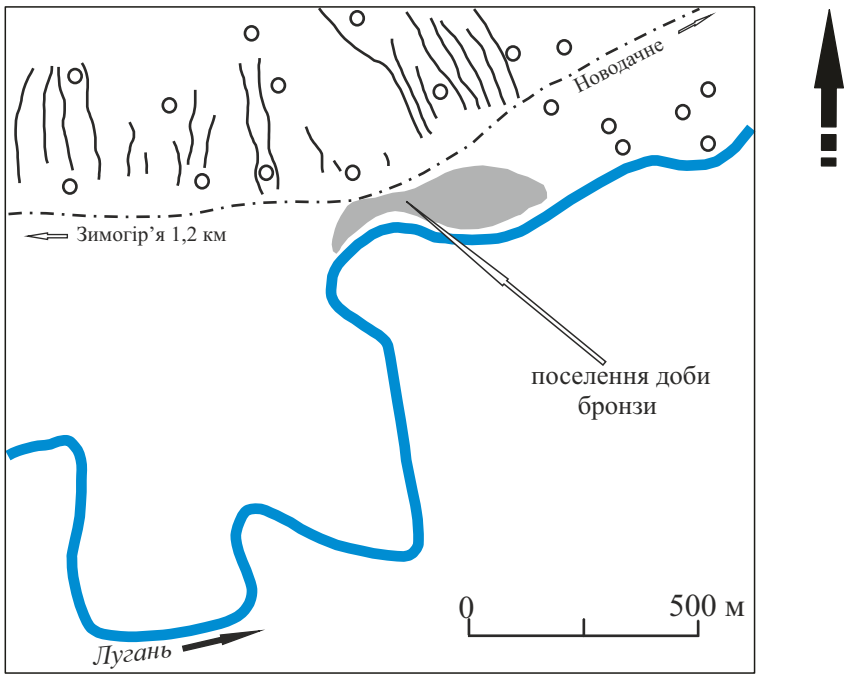

1

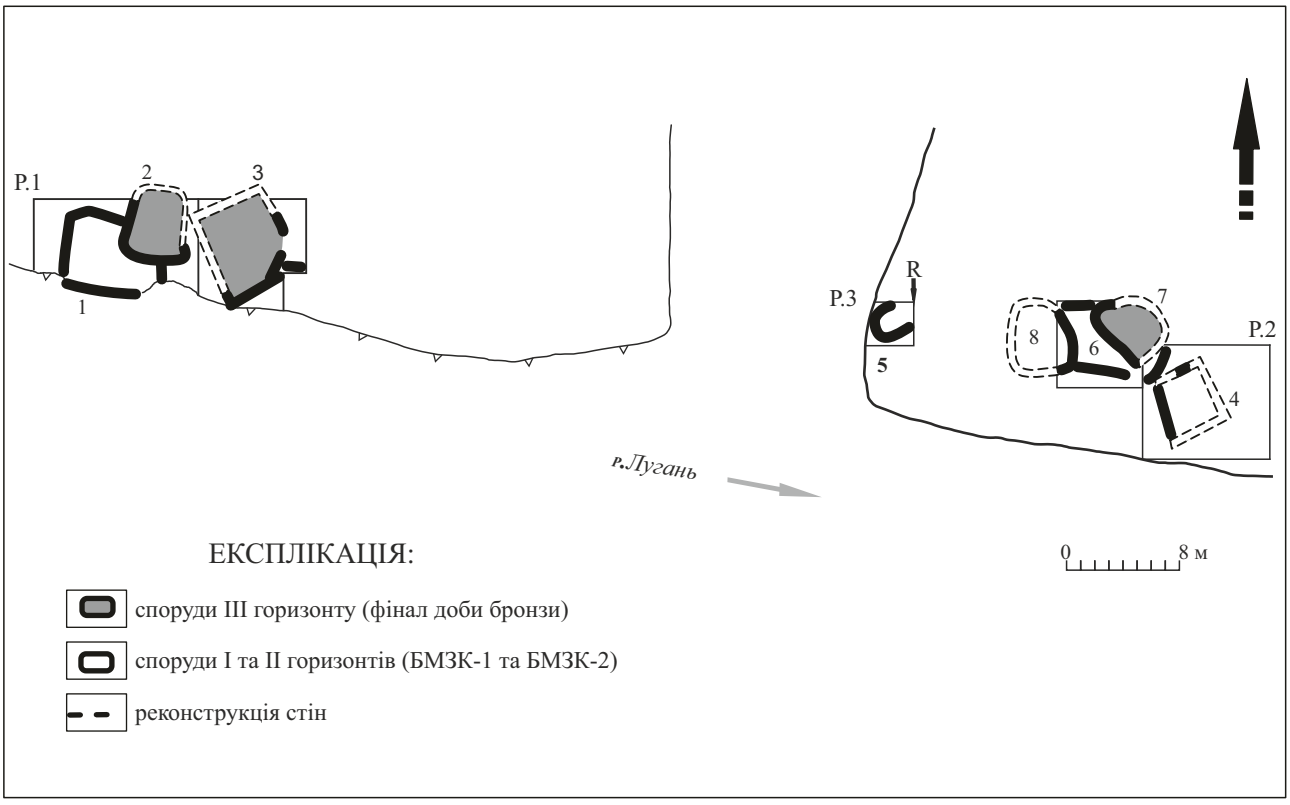

2

Рис.Б.3.3. План поселення доби бронзи поблизу м.Зимогір'я:
1 - ситуаційний план; 2 - схема розташування розкопів

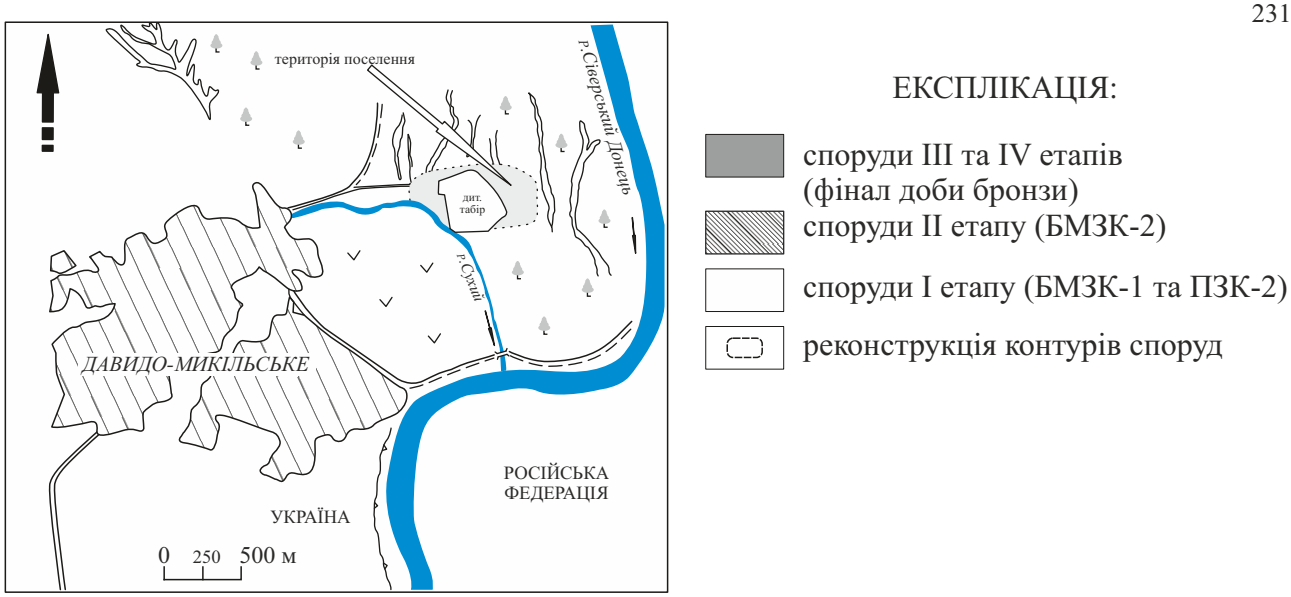

1.

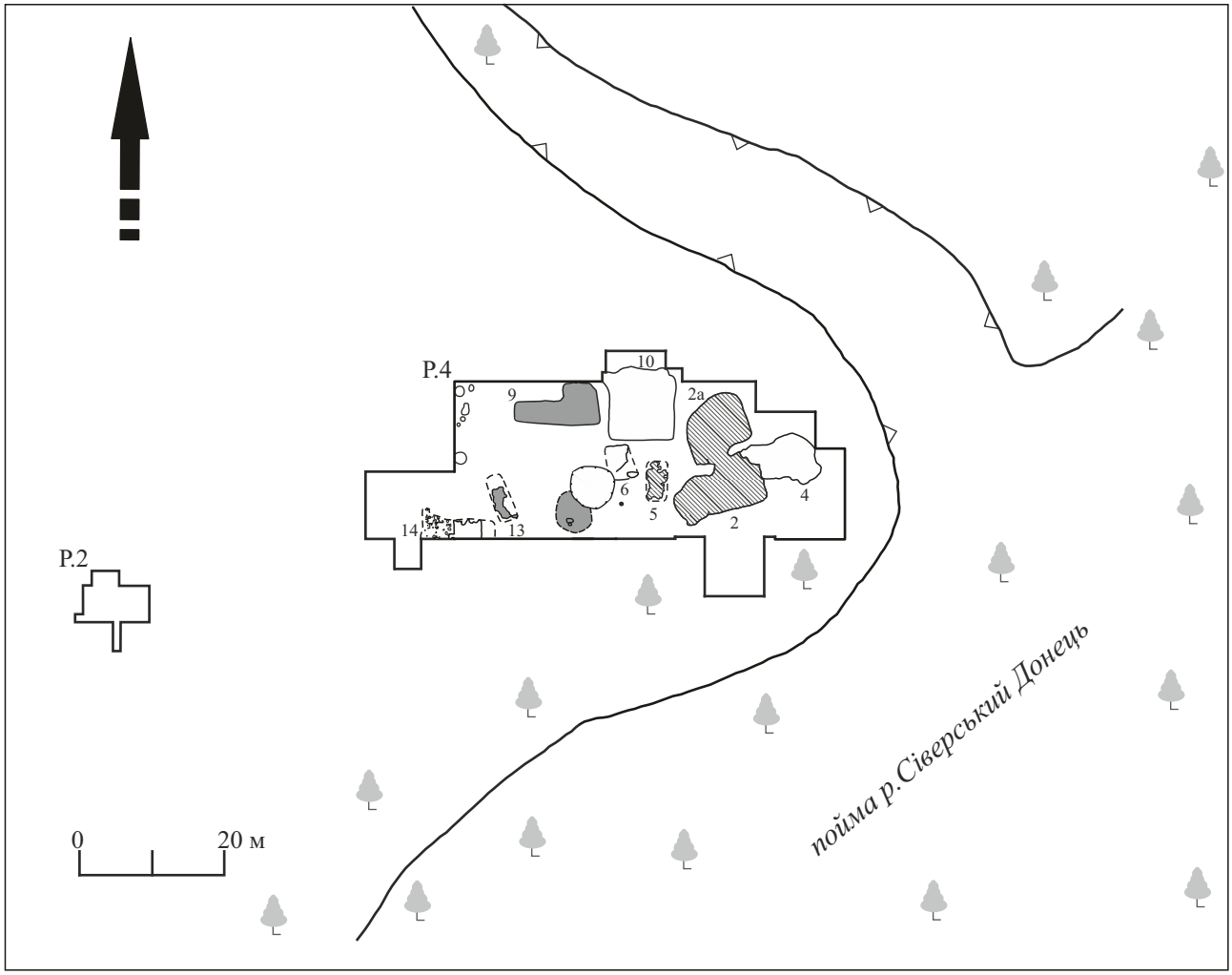

2.

Рис.Б.3.4. План поселення доби бронзи поблизу с. Давидо-Микільське:
1 - ситуаційний план; 2 - схема розташування розкопів.

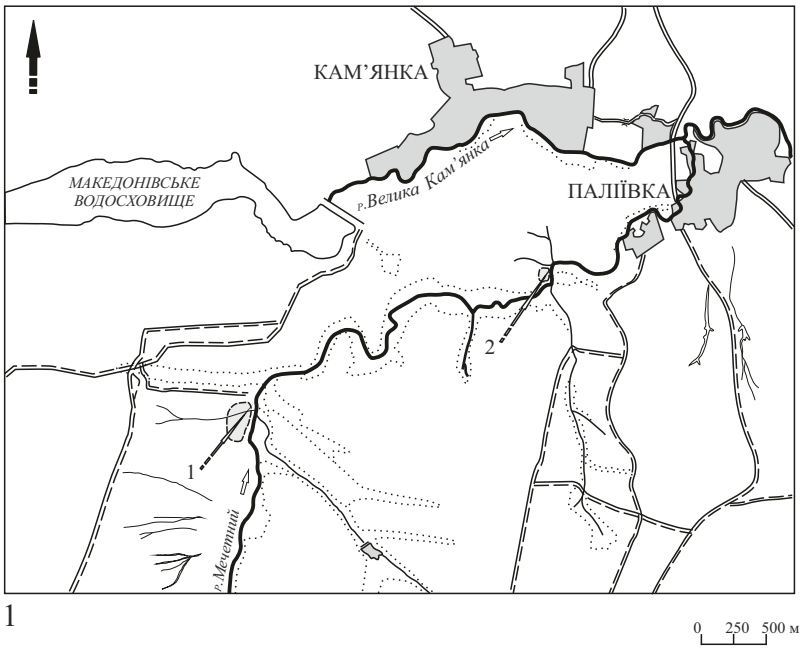

1

ЕКСПЛІКАЦІЯ:
1 - поселення Мечетне-1 (фінал доби бронзи)
2 - поселення Мечетне-2 (БМЗК)

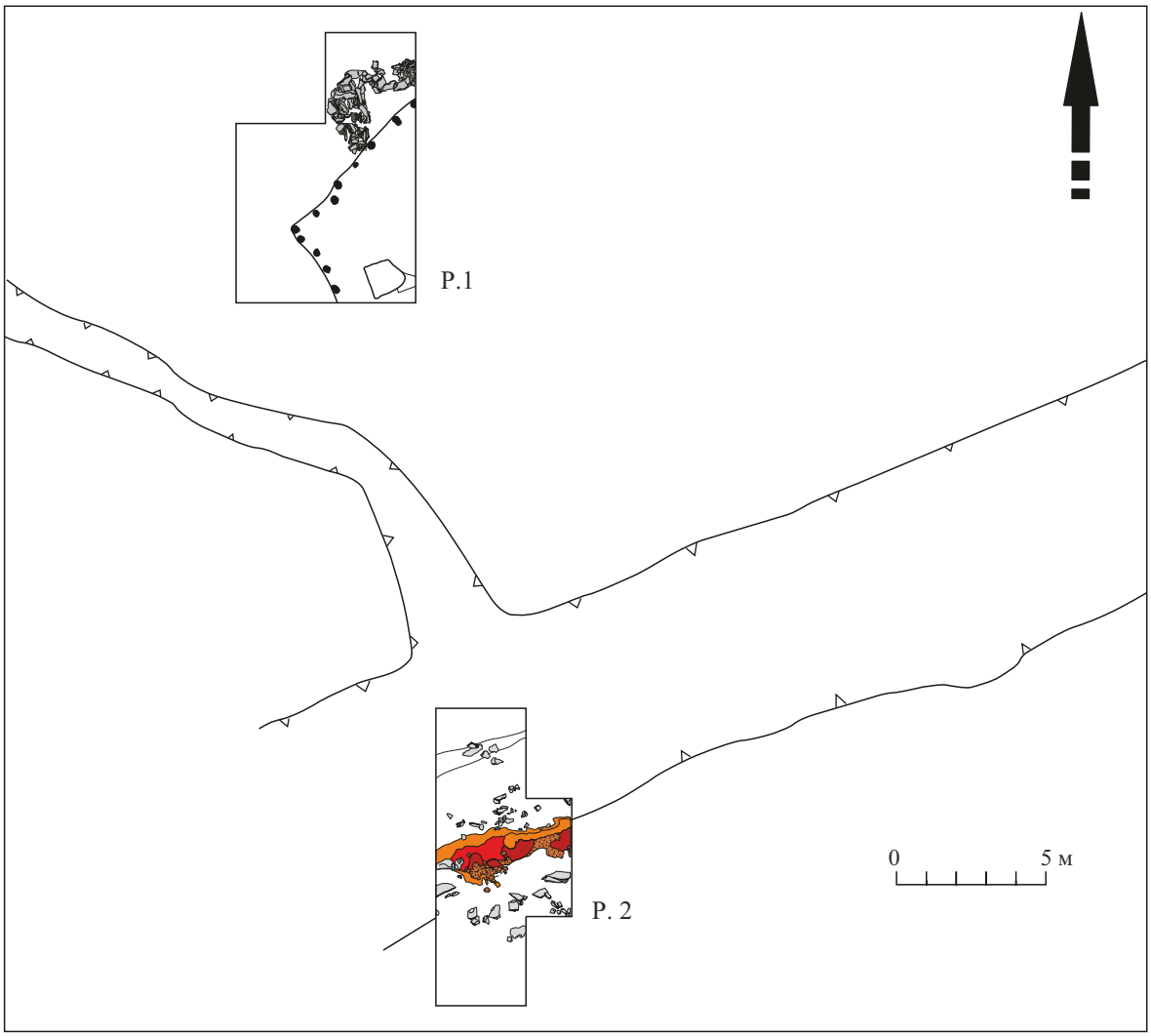

2

Рис.Б.3.5. План поселення доби бронзи Мечетне-1 поблизу с. Кам'янка:
1 - ситуаційний план; 2 - схема розташування розкопів

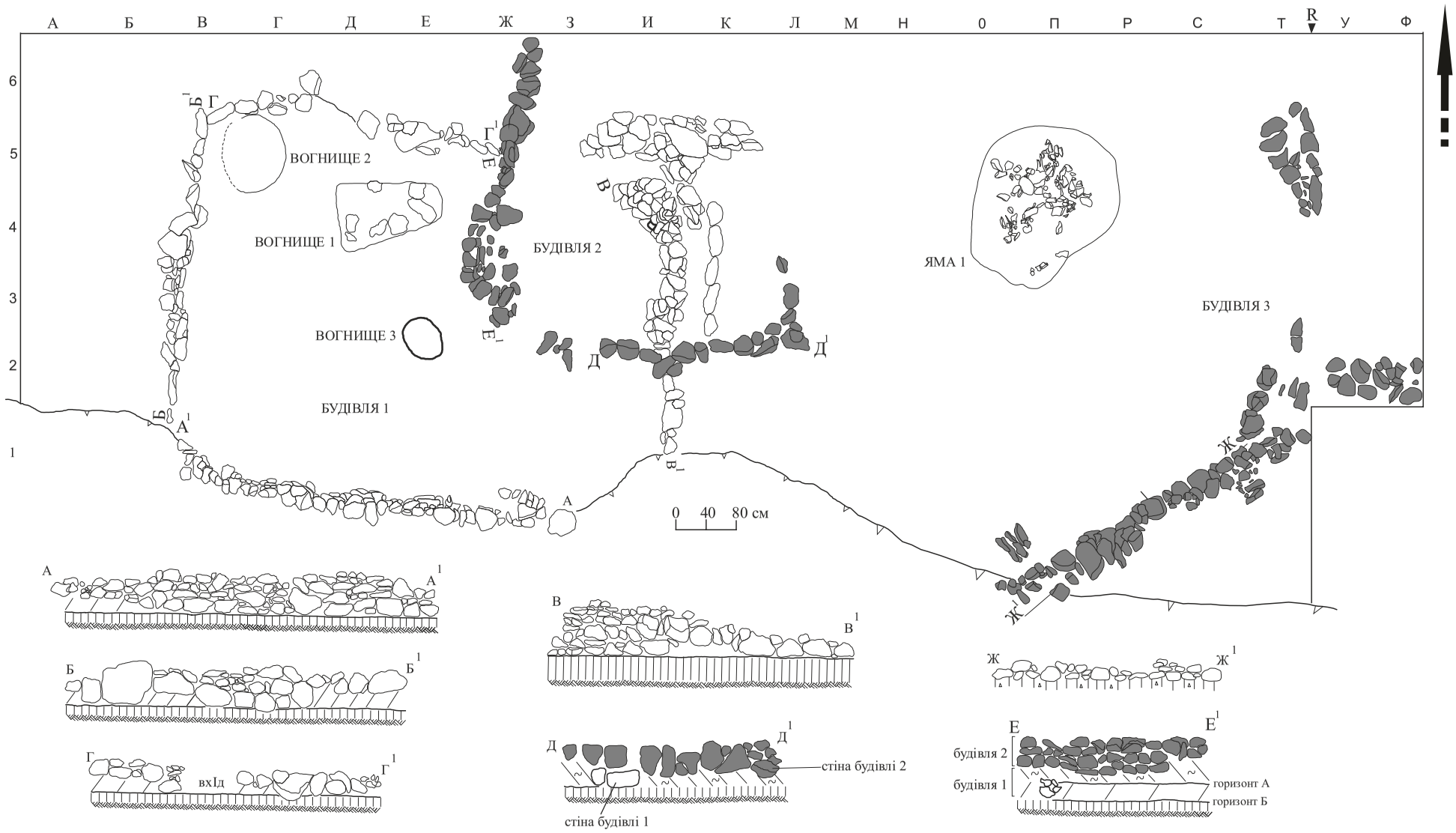

Рис.Б.3.6. План розкопу 1 поселення доби бронзи поблизу м. Зимогір’я

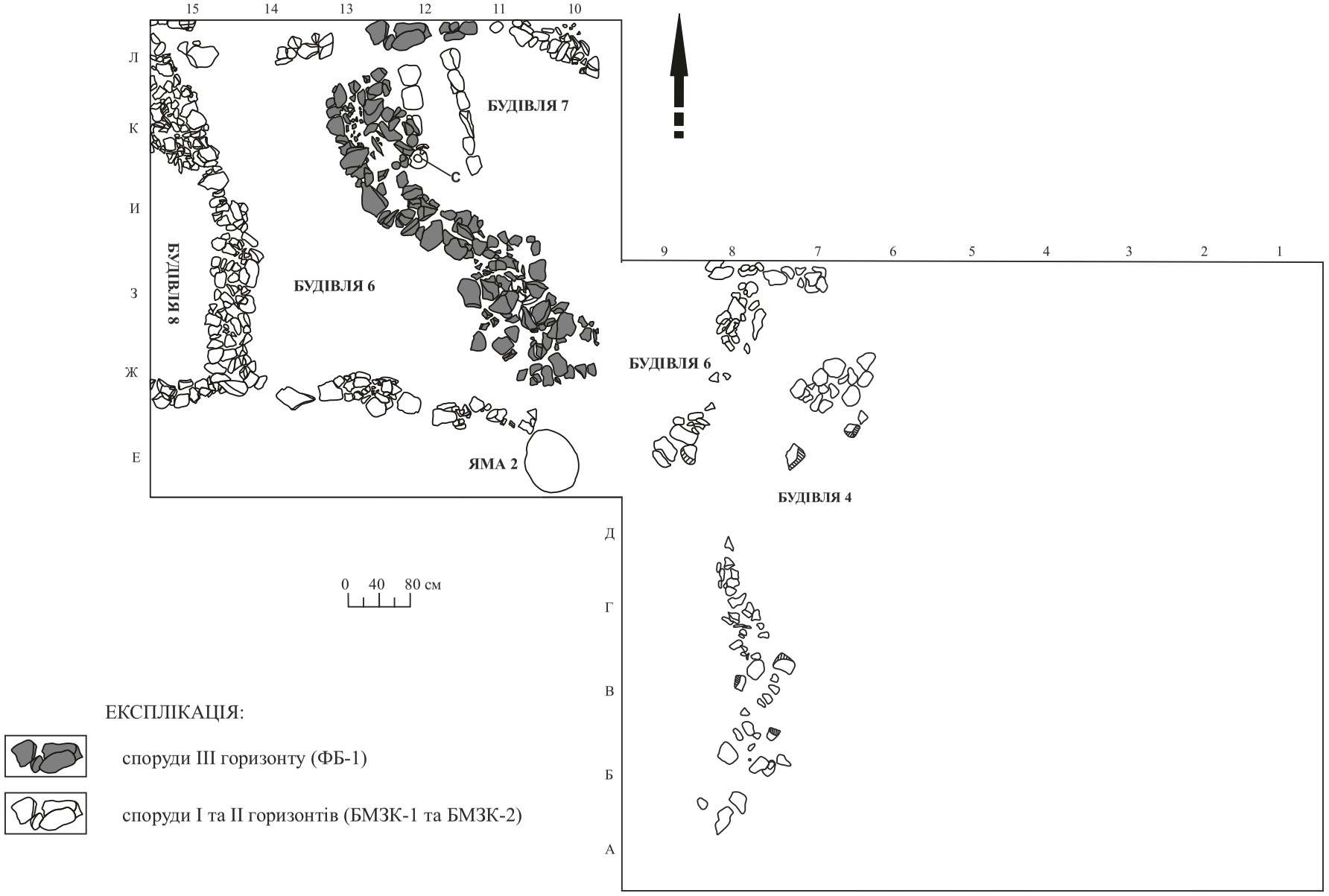

Рис.Б.3.7. План розкопу 2 поселення поблизу м.Зимогір’я

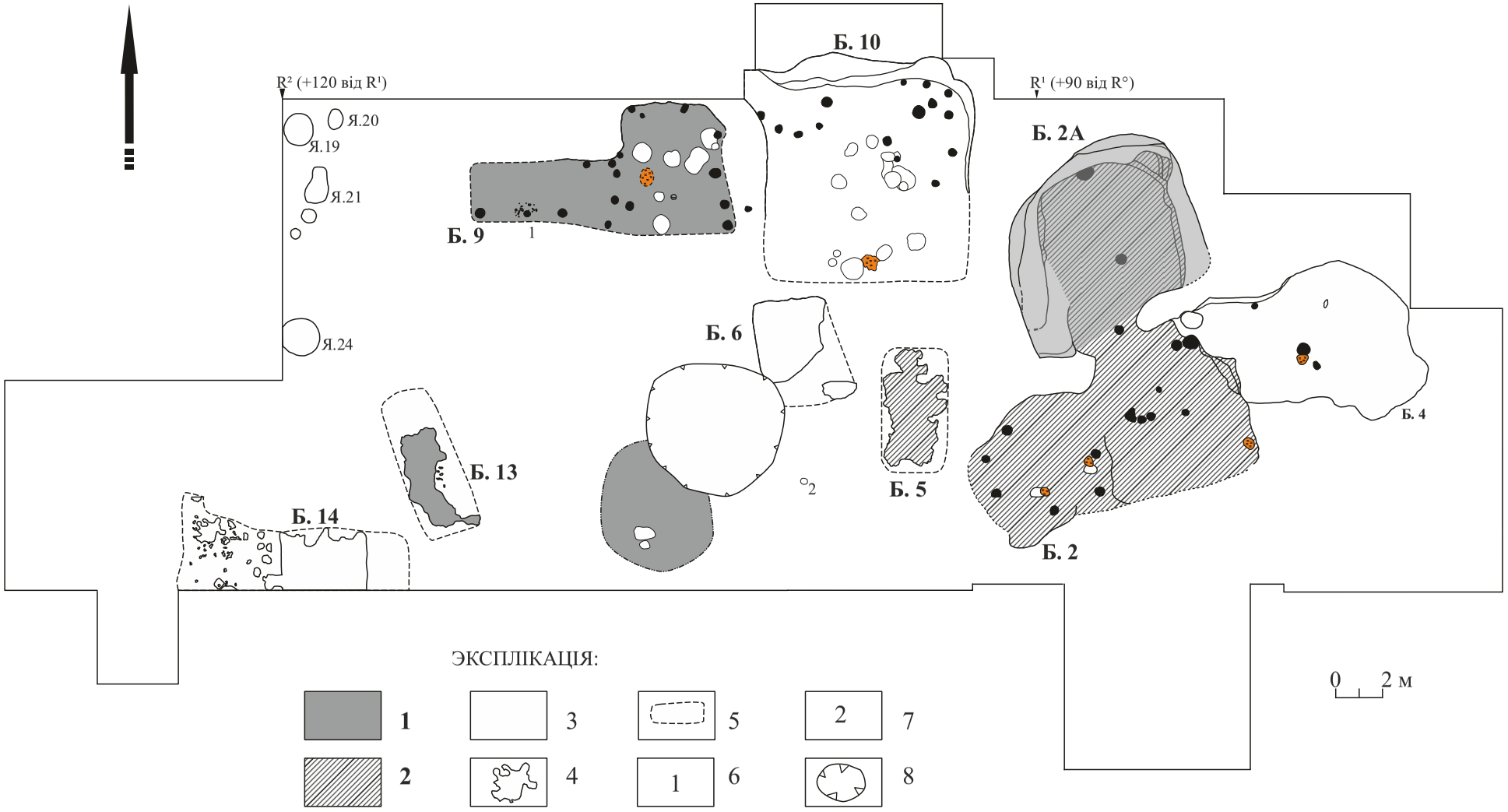

Рис.Б.3.8. План розкопу IV ділянки I поселення доби бронзи поблизу с.Давидо-Микільське (2007-2013 рр.): 1 - будівлі та об'єкти III-IV горизонтів (фінал доби бронзи); 2 - будівлі II горизонту (БМЗК-2); 3 - будівлі I горизонту (БМЗК-1 та ПЗК-2); 4 - ділянки підлог в будівлях; 5 - реконструкція контурів будівель; 6 - поховання 1; 7 - поховання 2; 8 - сучасна яма.

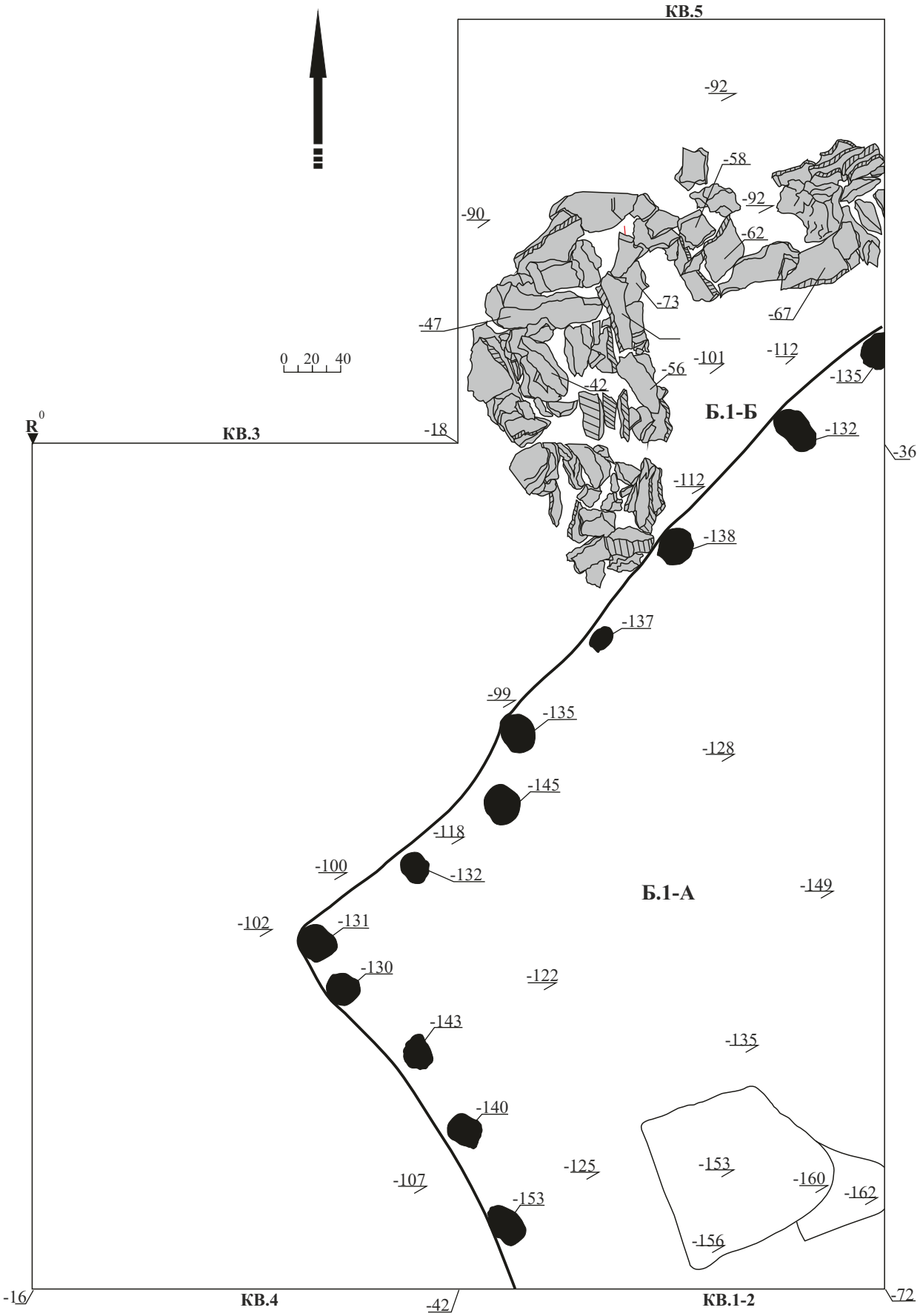

Рис.Б.3.9. План розкопу 1 поселення доби бронзи в урочищі Мечетному-1

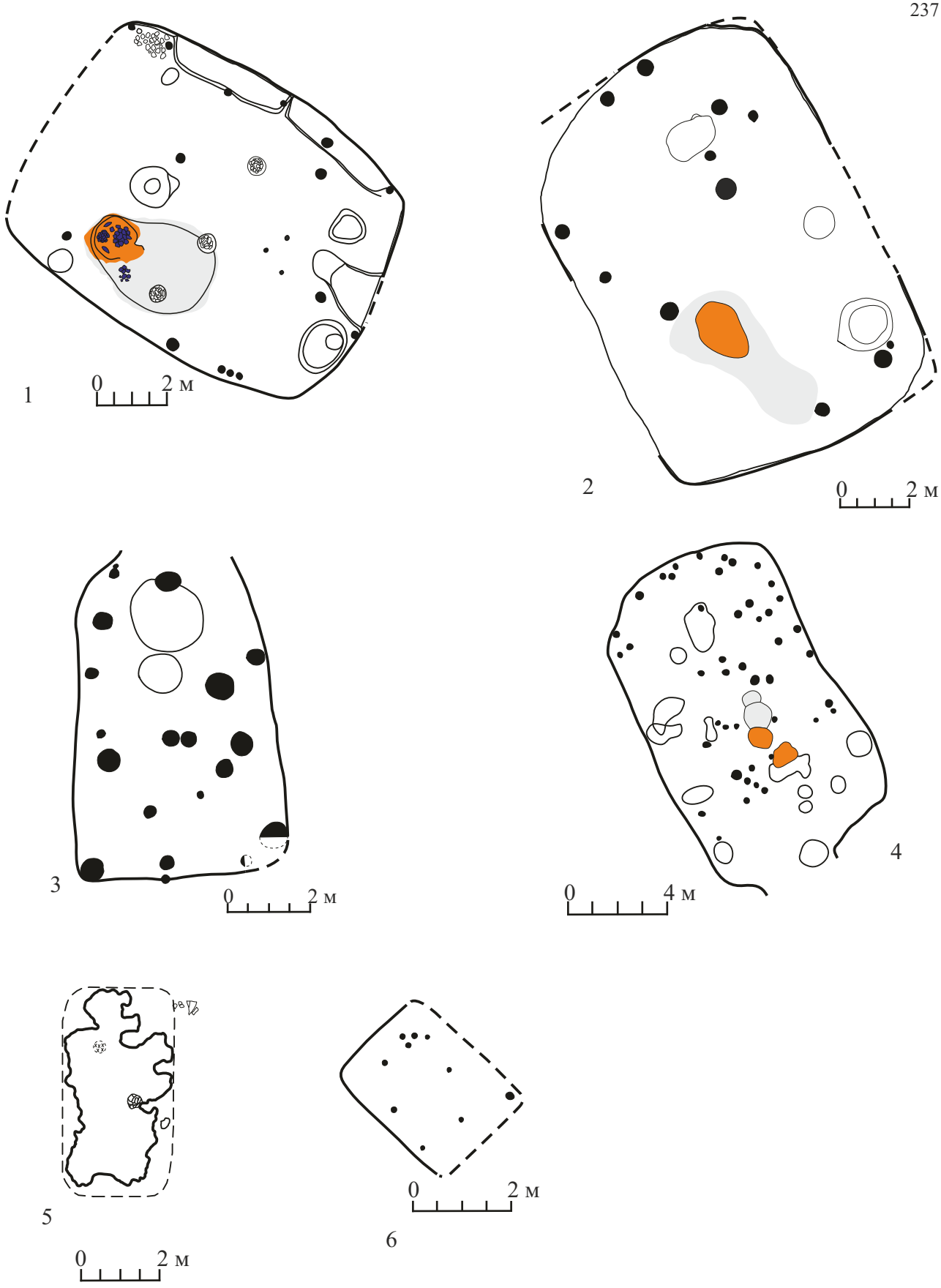

Рис.Б.3.10. Споруди БМЗК-2 Сіверсько-Донецького басейну 1:
1 - Усове Озеро, б.3; 2 - Усове Озеро, б.5; 3 - Лиманське Озеро, б.1;
4 - Іллічівка, б.1; 5 - Давидо-Микільське, б.5; 6 - Іллічівка, господарча споруда 2;

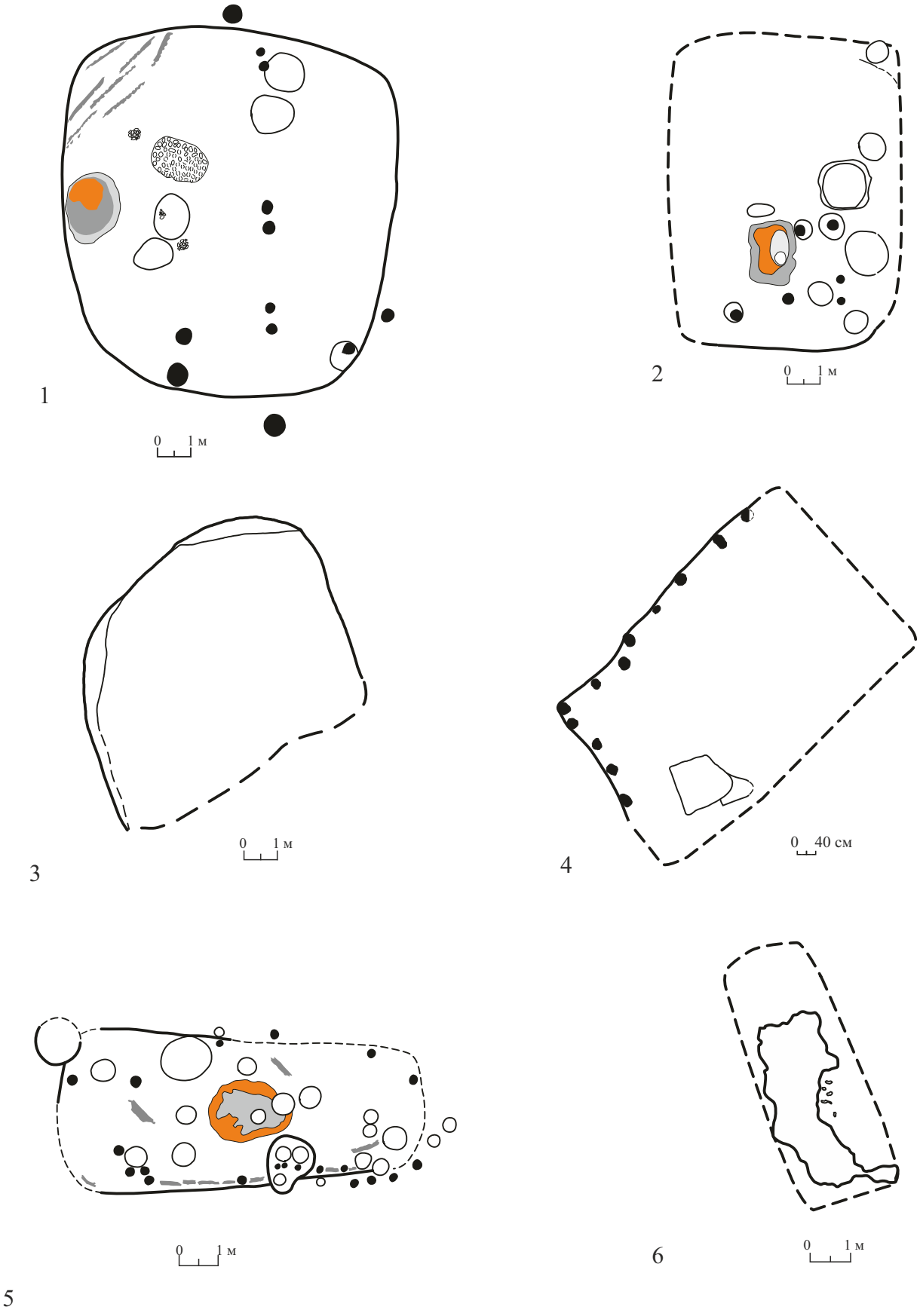

Рис. Б.3.11. Споруди фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця:
1 - Усове Озеро, б.8; 2 - Усово Озеро, б.14; 3 - Давидо-Микільське, б.2А;
4 - Мечетне-1, б.1А; 5 - Усово Озеро, б.12; 6 -Давидо-Микільське, б.13

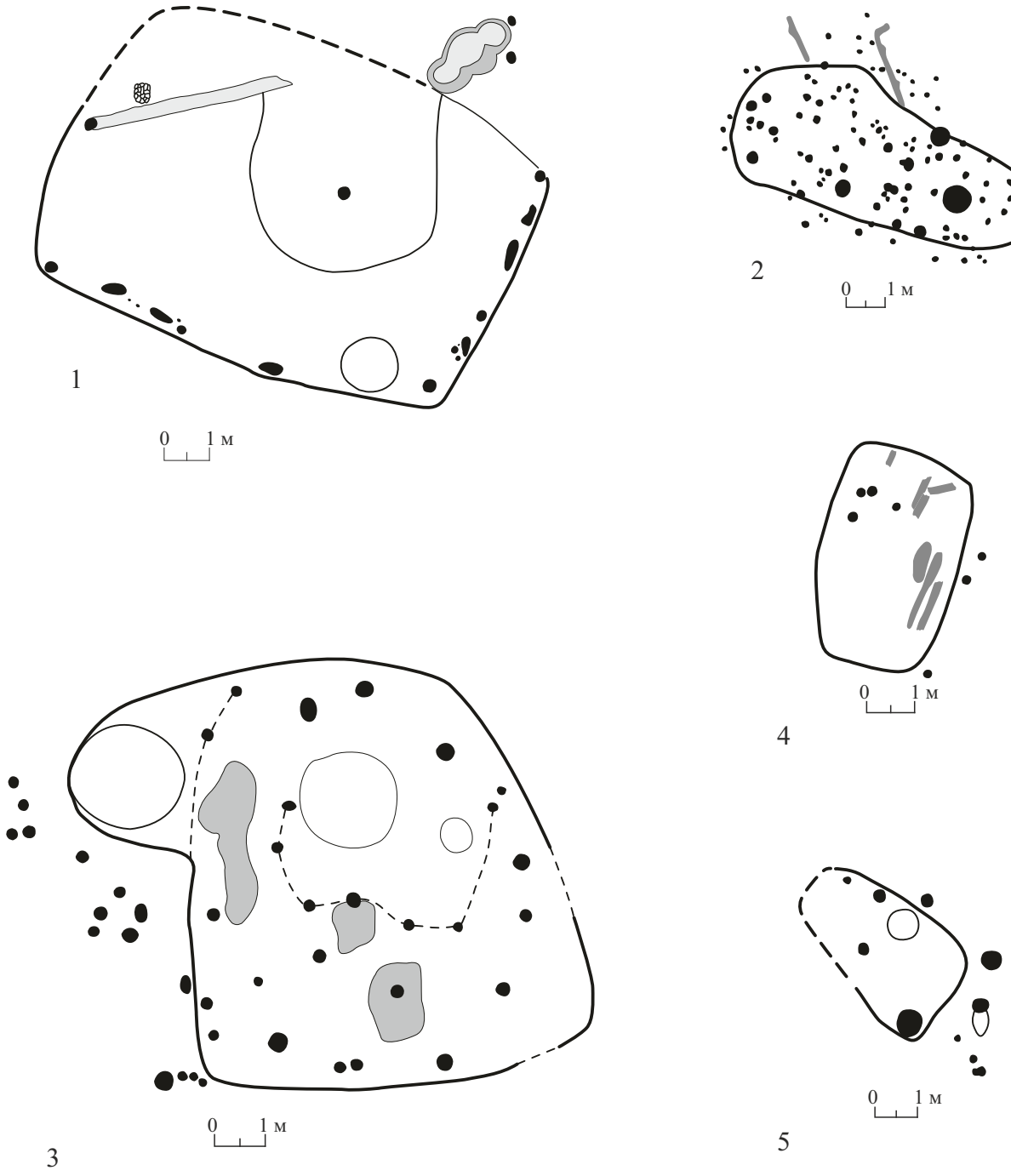

Рис. Б.3.12. Споруди фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця:
1- Лиманське Озеро, б. 9; 2 - Оріхово-Донецьке-IV, б. 2; 3 - Оріхово-Донецьке-IV, б. 8; 4 - Оріхово-Донецьке-IV, б. 5; 5 - Оріхово-Донецьке-IV, б. 1.

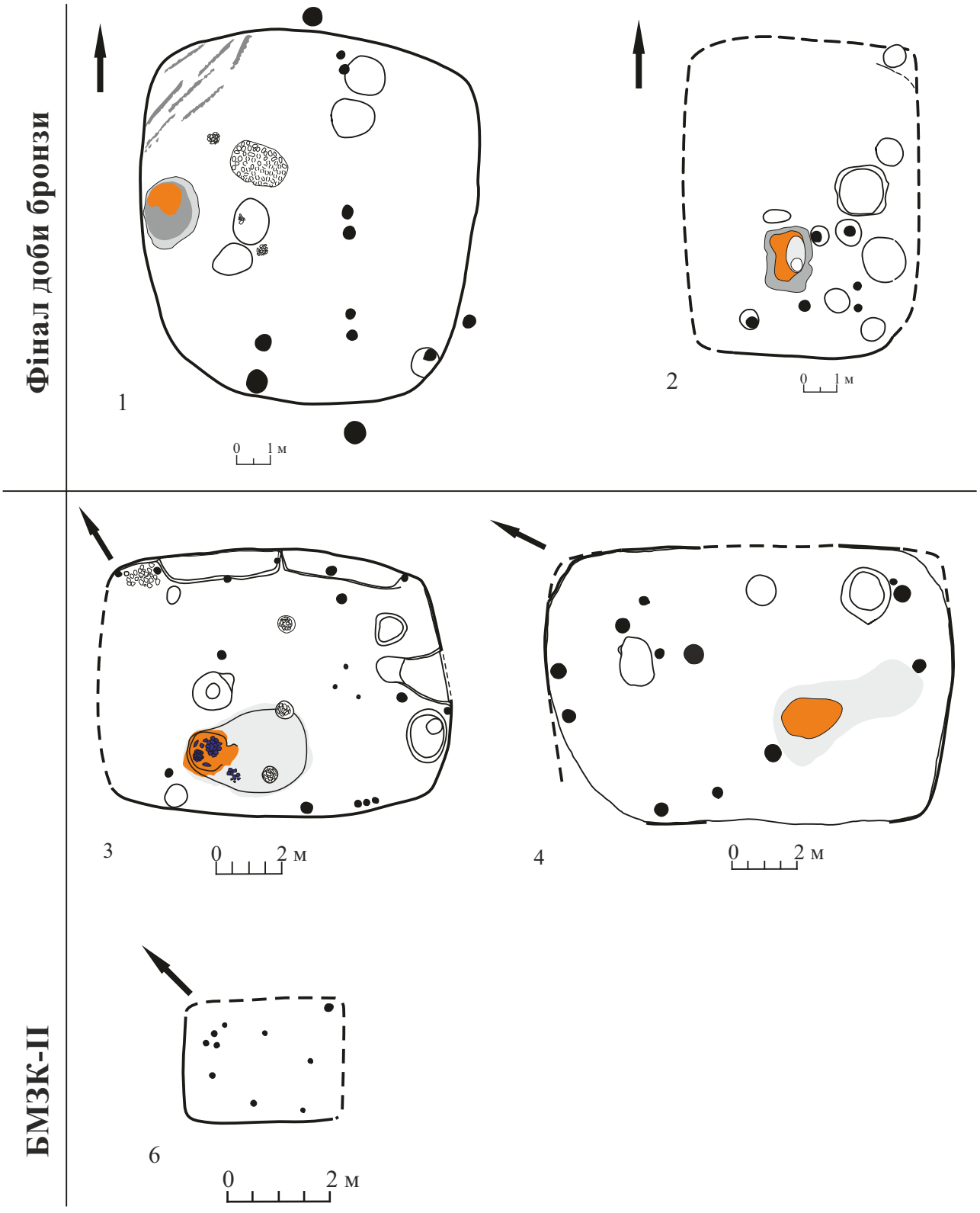

Рис.Б.3.13. Споруди варіанту 1 заключного етапу доби бронзи на Сіверському Донці: 1 - Усове Озеро, б.8; 2 - Усове Озеро, б.14; 3 - Усове Озеро, б.3; 4 - Усове Озеро, б.5; 5 - Усове Озеро, б.10; 6 - Іллічівка, господарча споруда 2.

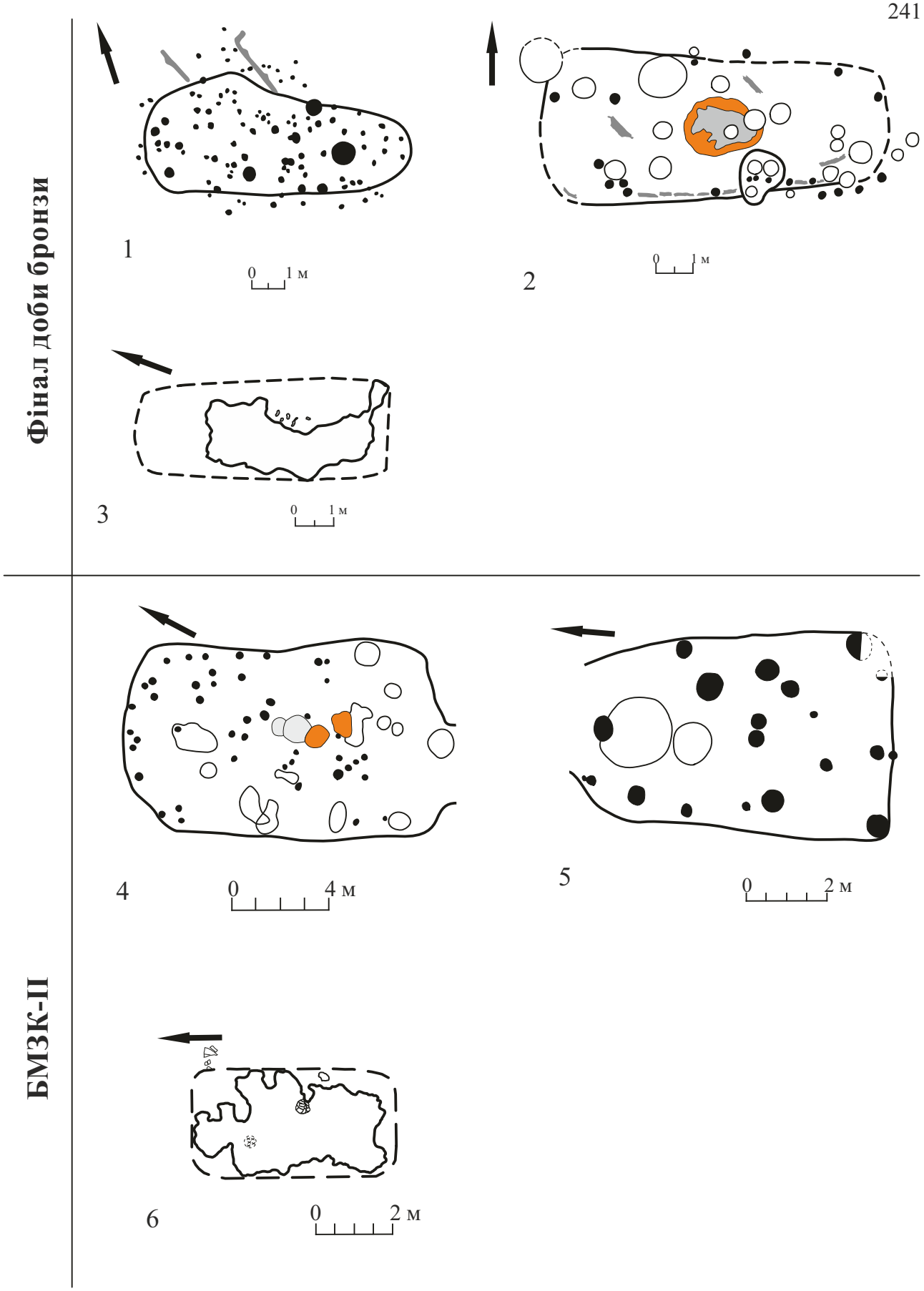

Рис.Б.3.14. Споруди варіанту 2 заключного етапу доби бронзи на Сіверському Донці: 1 - Оріхово-Донецьке-IV, б.2; 2 - Усове Озеро, б.12; 3 - Давидо-Микільське, б.13; 4 - Іллічівка, господарча споруда 2; 5 - Лиманське Озеро, б.1; 6 - Давидо-Микільське, б.5.

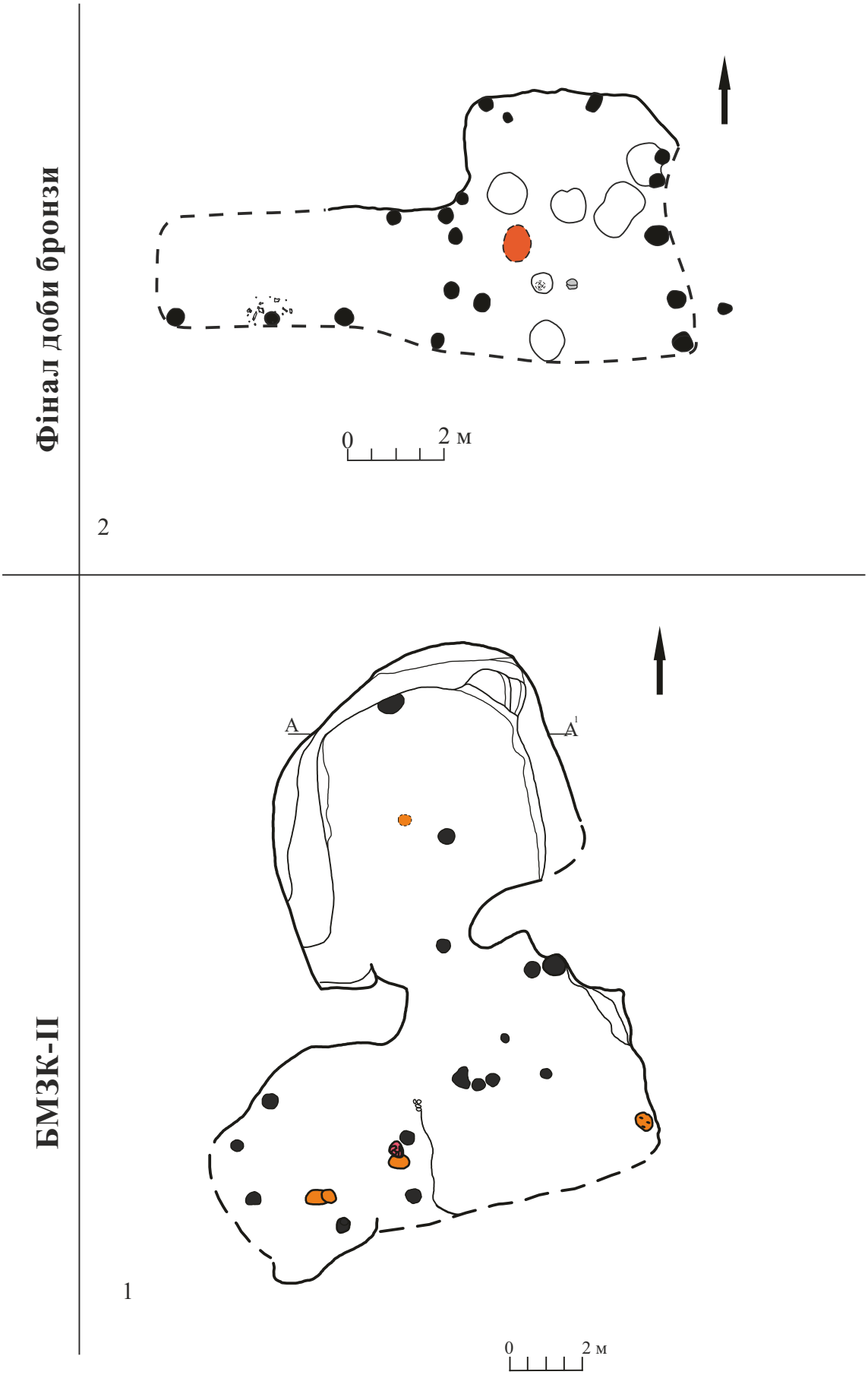

Рис.Б.3.15. Споруди типу 2 заключного етапу доби бронзи на Сіверському Донці: будівлі 2, 2А (*1*), 9 (*2*) на Давидо-Микільскому поселенні доби бронзи.

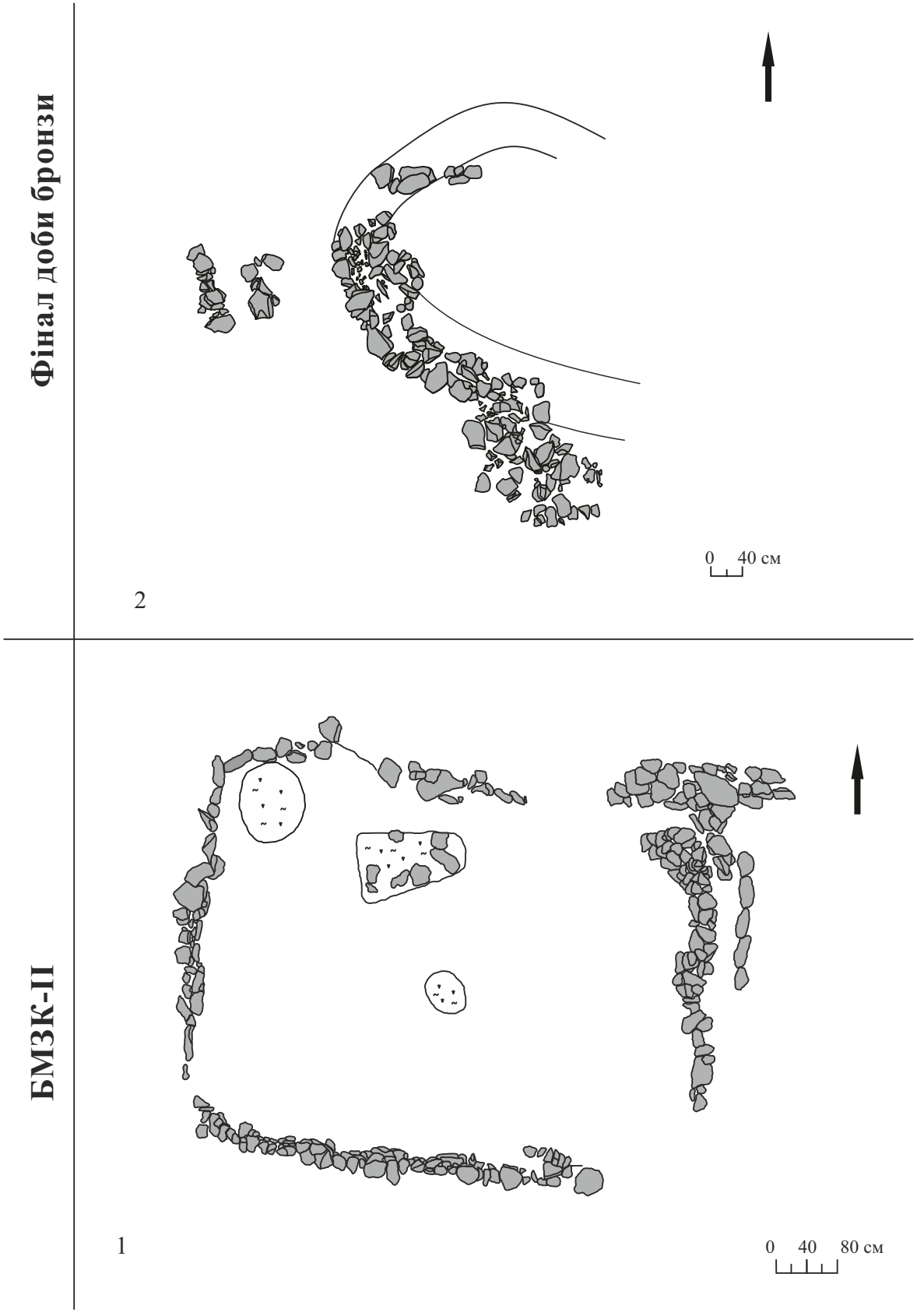

Рис.Б.3.16. Споруди типу 3 заключного етапу доби бронзи на поселенні поблизу м. Зимогір'я: *1* - будівля 1, розкоп 1; *2* - будівля 7, розкоп 2.

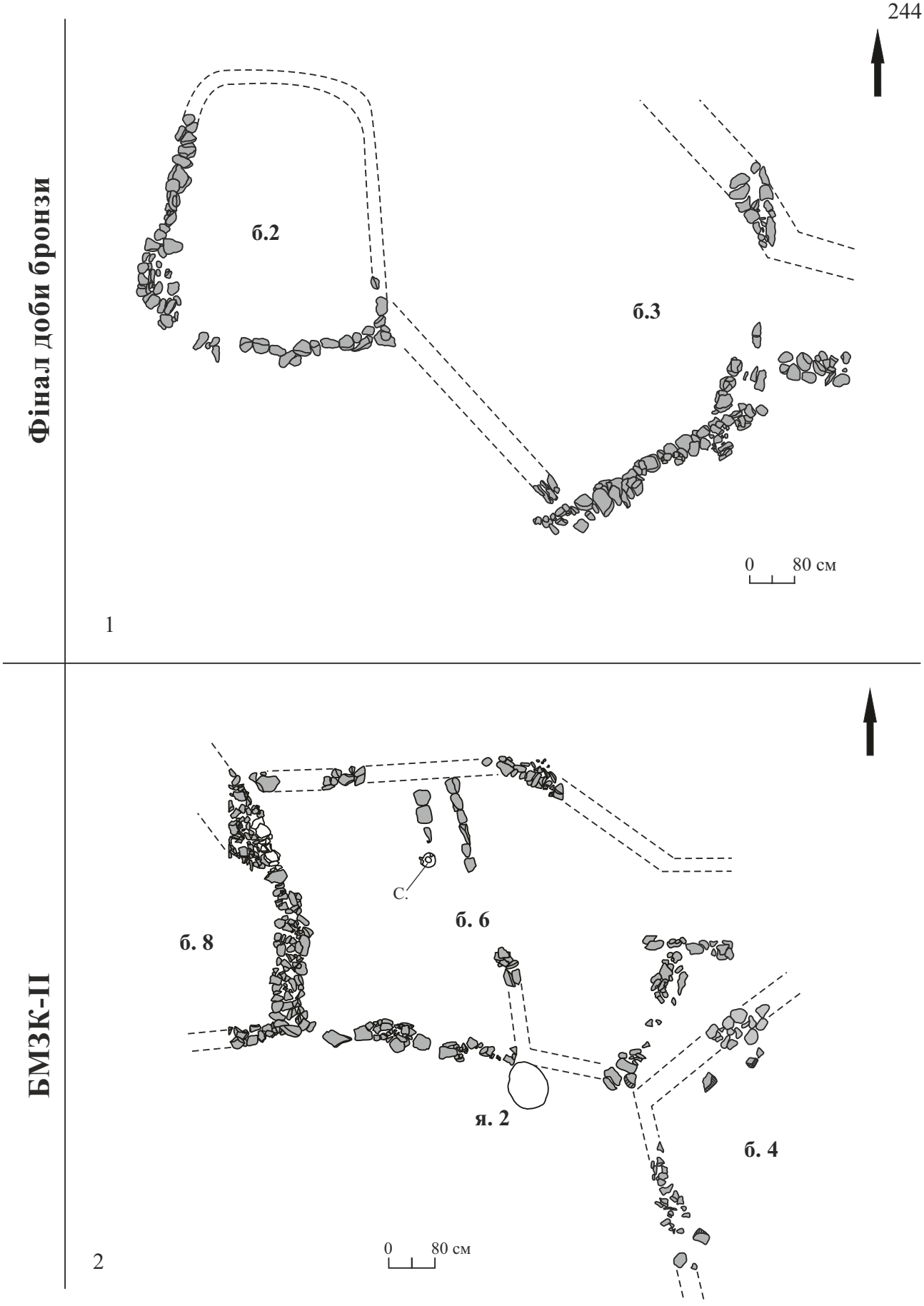

Рис.Б.3.17. Споруди типу 4 поселення доби бронзи поблизу м. Зимогір'я: 1 - будівлі 2 та 3, розкоп 1; 2 - будівлі 4, 6, 8 розкоп 2

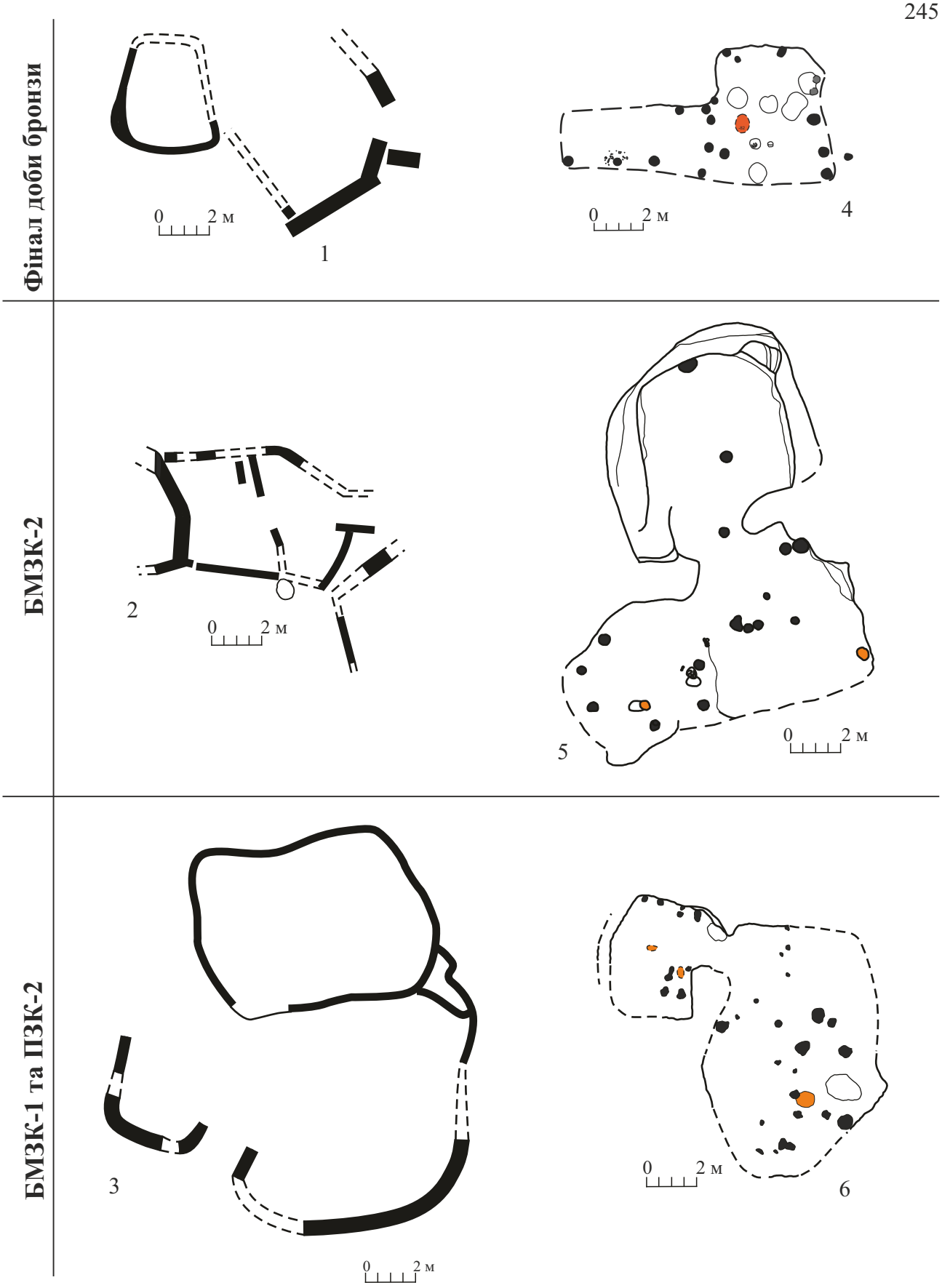

Рис.Б.3.18. Двокамерні споруди доби бронзи басейну Сіверського Донця:
1 - Зимогір'я, б.2 та 3; 2 - Зимогір'я, б.4, 6, 8; 3 - Степанівка, ЖГК 3
(за: Ю.М.Бровендер, 2012); 4 - Давидо-Микільське, б.9;
5 - Давидо- Микільське, б.2; 6 - Хорошилове, б.1

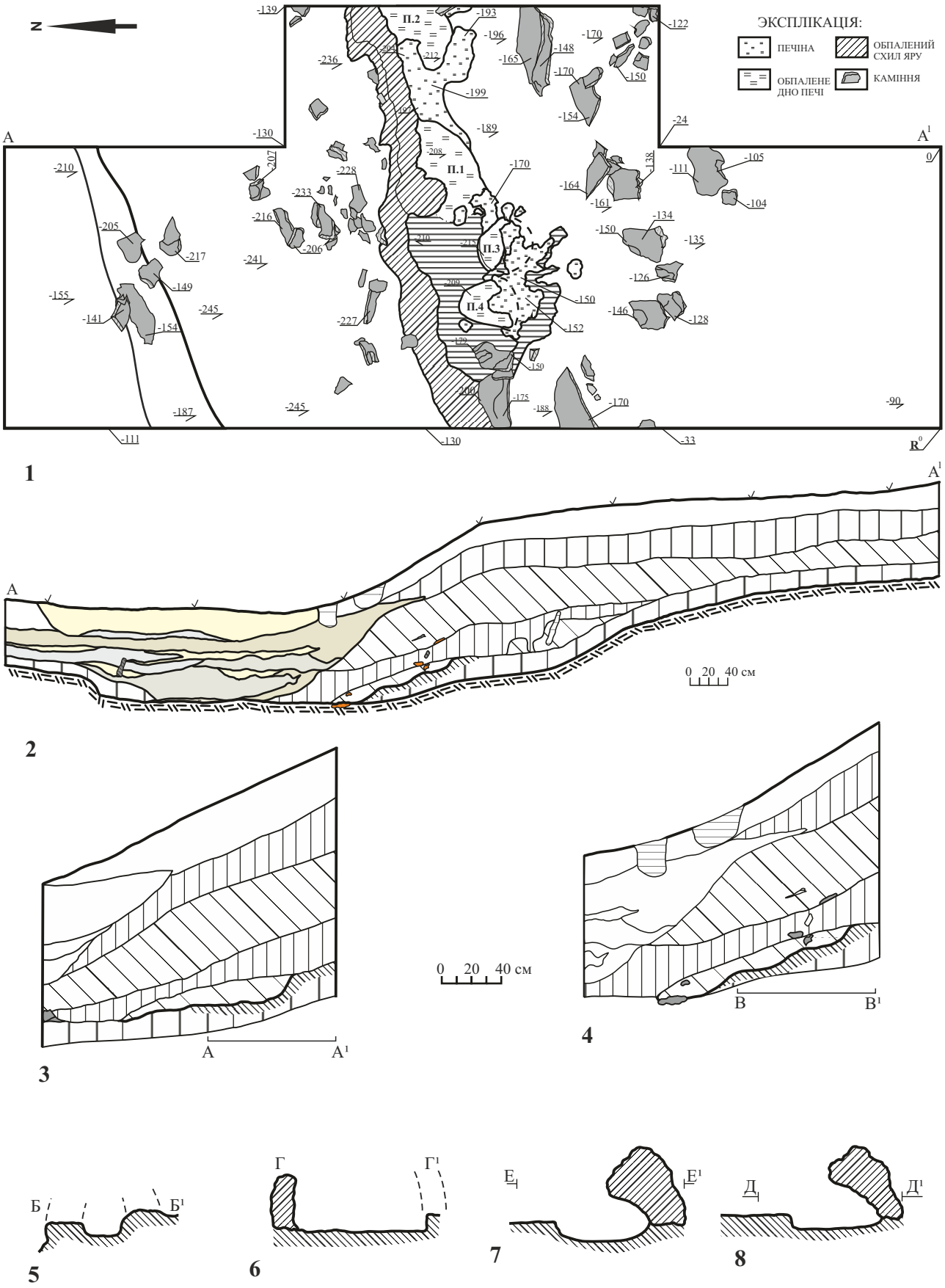

Рис.Б.3.19. План пічок для випалу керамічного посуду на поселенні фіналу доби бронзи в урочищі Мечетне-1: 1-2 - план та перетин розкопу 2; 3, 5 - перетин печі 2; 4, 6 - перетин печі 1; 7 - перетин печі 4; 8 - перетин печі 3.

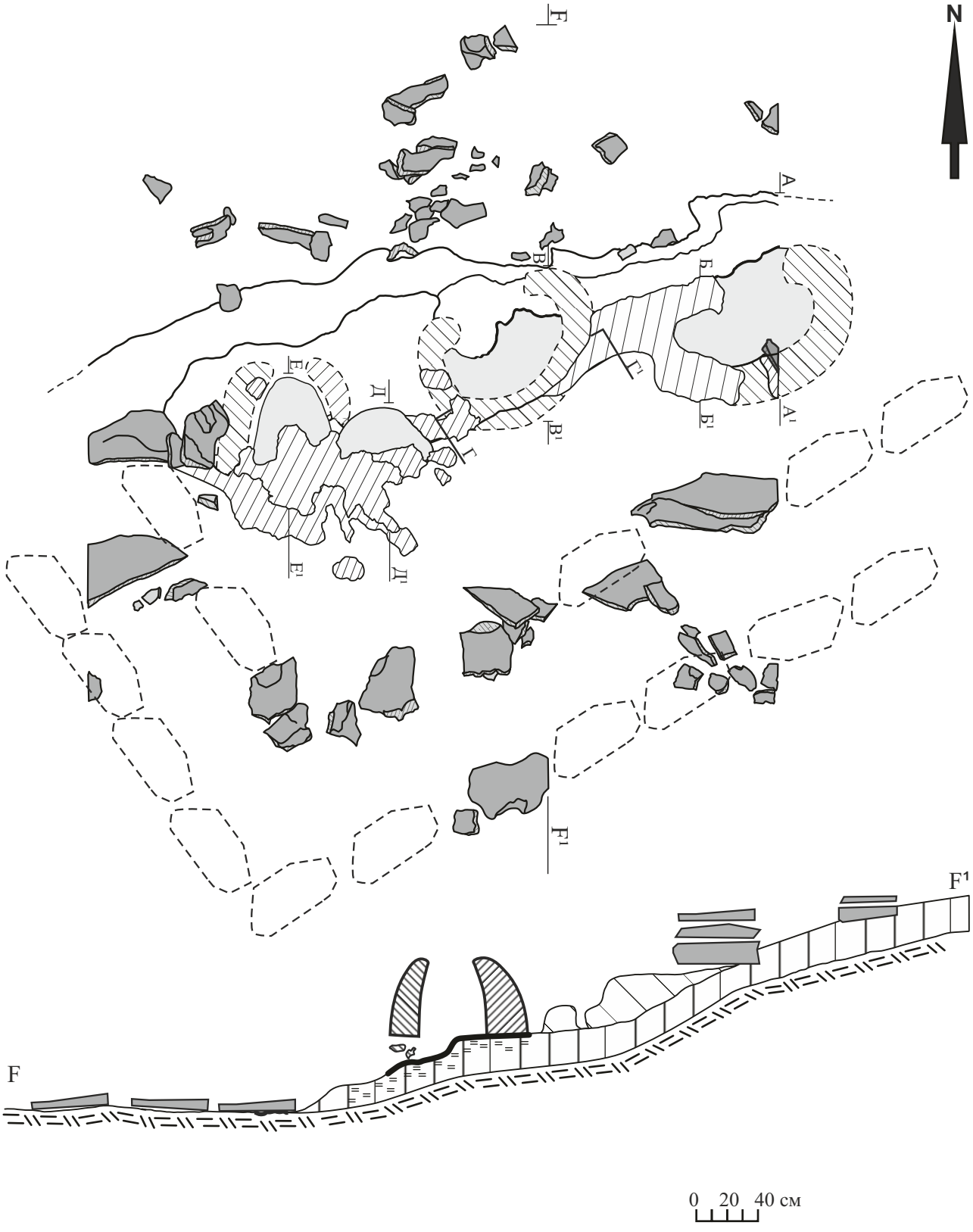

Рис.Б.3.20. План та реконструкція пічок для випалу керамічного посуду на поселенні Мечетне-1

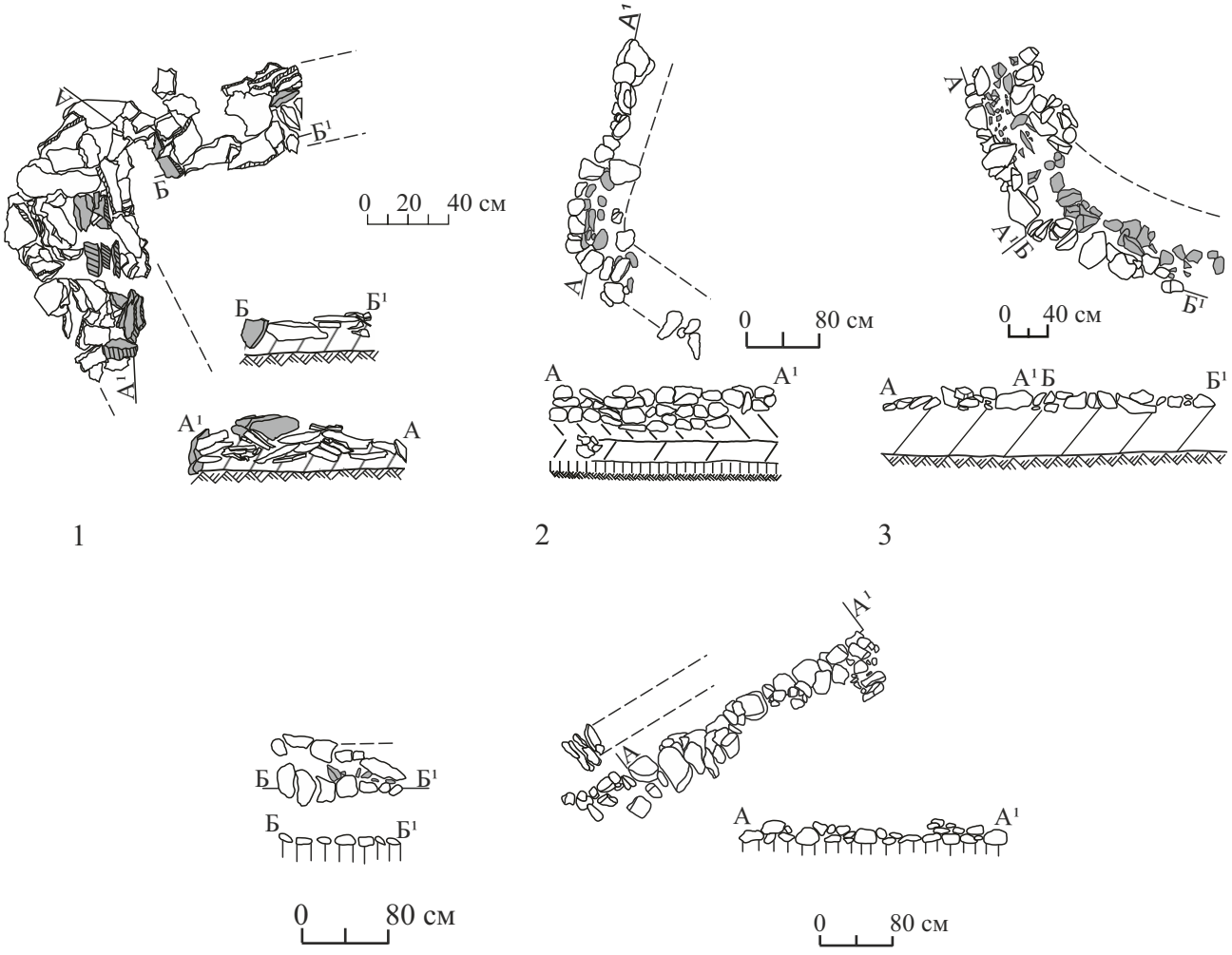

ЕКСПЛІКАЦІЯ:

іррегулярна постеліста кладка

забутовка середнього шару стін

реконструкція стін

1 - двохлицьова трьохшарова кладка; середній шар заповнено орфостатними плитами

2-5 - двохлицьова трьохшарова кладка; середній шар заповнено дрібним камінням;

Рис.Б.3.21. Типи кладок стін споруд фіналу доби бронзи Подонців'я:
Поселення Мечетне-1: 1 - фрагмент західної та північної стін будівлі 1
Поселення Зимогір'я: 2 - західна стіна будівлі 2; 3 - західна стіна будівлі 7;
4 - північно- східна стіна будівлі 3; 5 -південно-східна стіна будівлі 3;

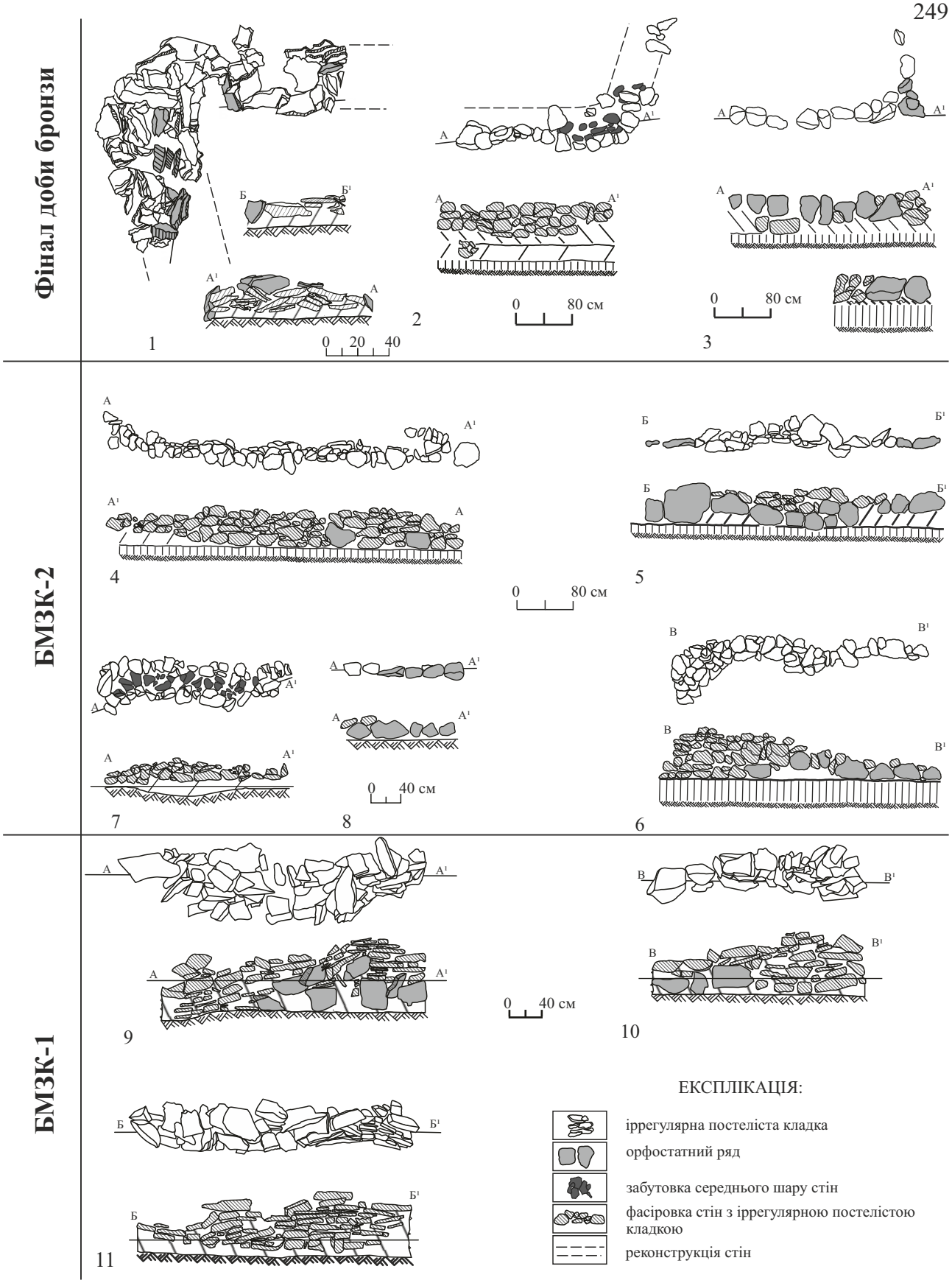

Рис.Б.3.22. Типи кладок споруд доби бронзи з поселень Сіверсько-Донеччини:
Мечетне-1: 1 - фрагменти північної та західної стін; Зимогір'я: 2 - фрагменти західної та південної стін будівлі 2; 3 - фрагменти південної та східної стіни; 4 - південна стіна будівлі 1; 5 - східна стіна будівлі 1; 6 - західна стіна стіна будівлі 1; 7 - східна стіна будівлі 8; 8 - східна стіна будівлі 6; Мечетне-2: 9-10 - фрагменти кладок південної стіни будівлі 1; 11 - фрагмент кладки північної стіни будівлі 2

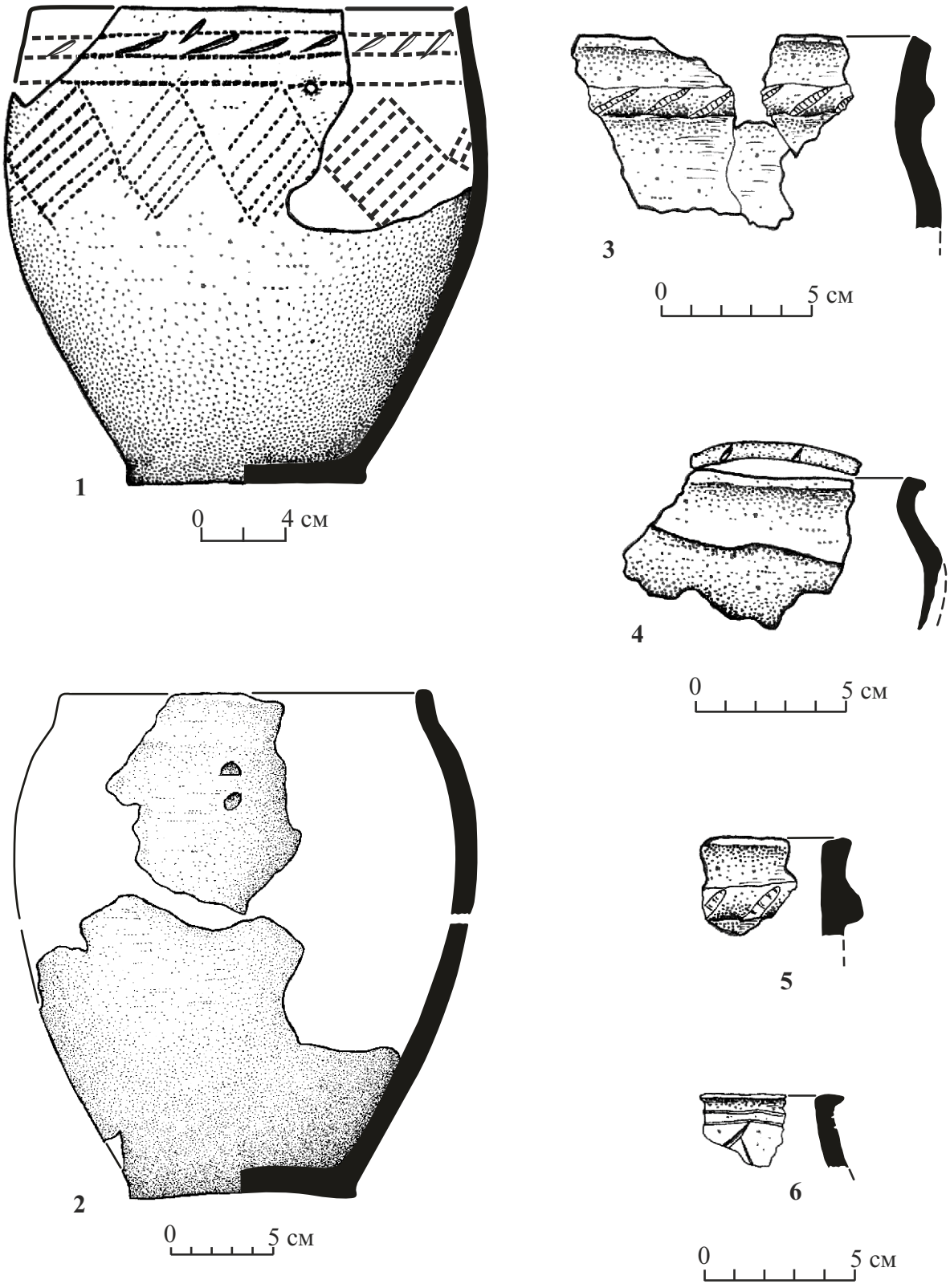

Рис.Б.3.23. Знахідки етапу БМЗК-2 на підлозі будівлі 2 Давидо-Микільського поселення.

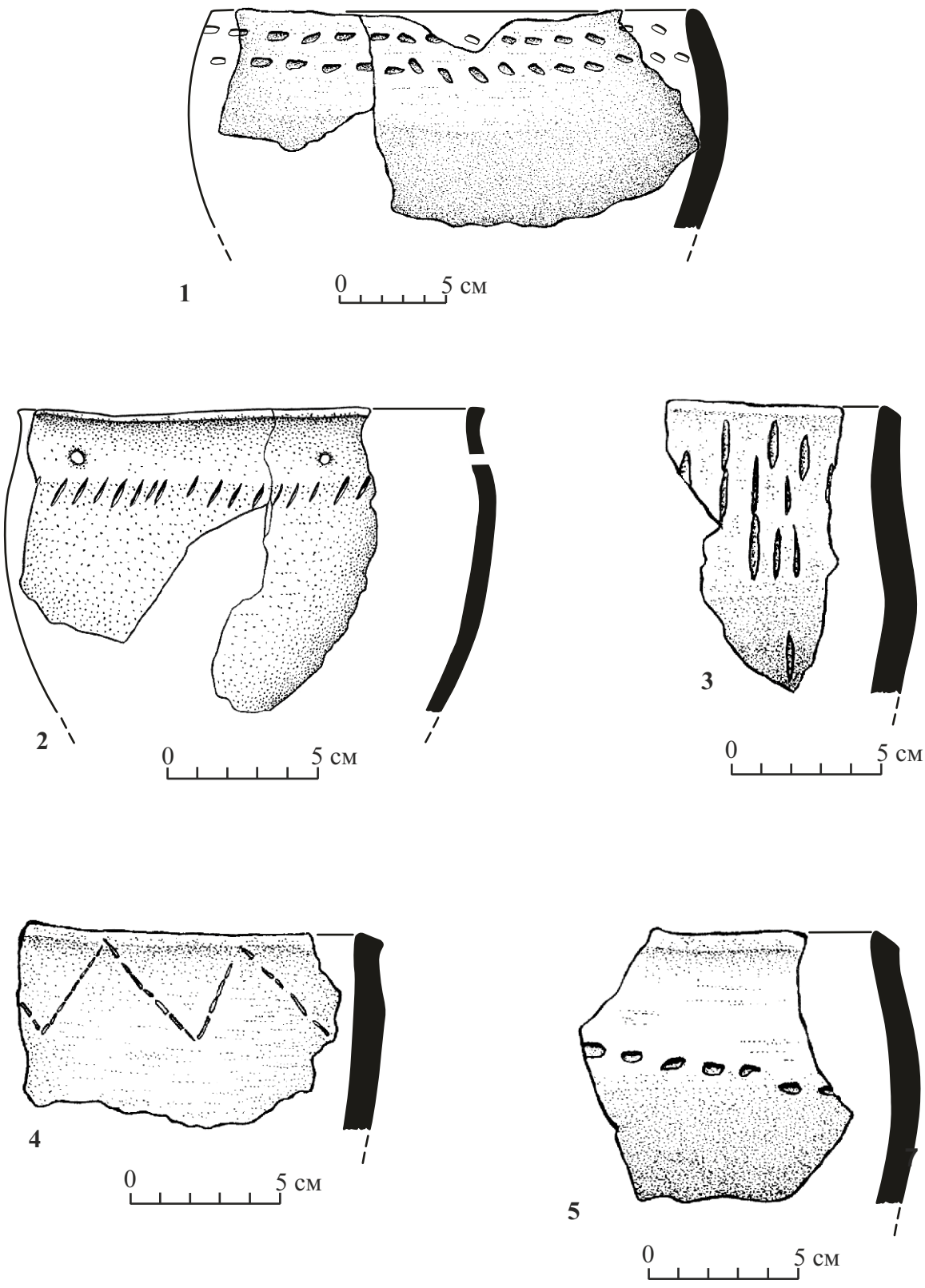

Рис.Б.3.24. Знахідки етапу БМЗК-2 в заповненні будівлі 2 Давидо-Микільського поселення.

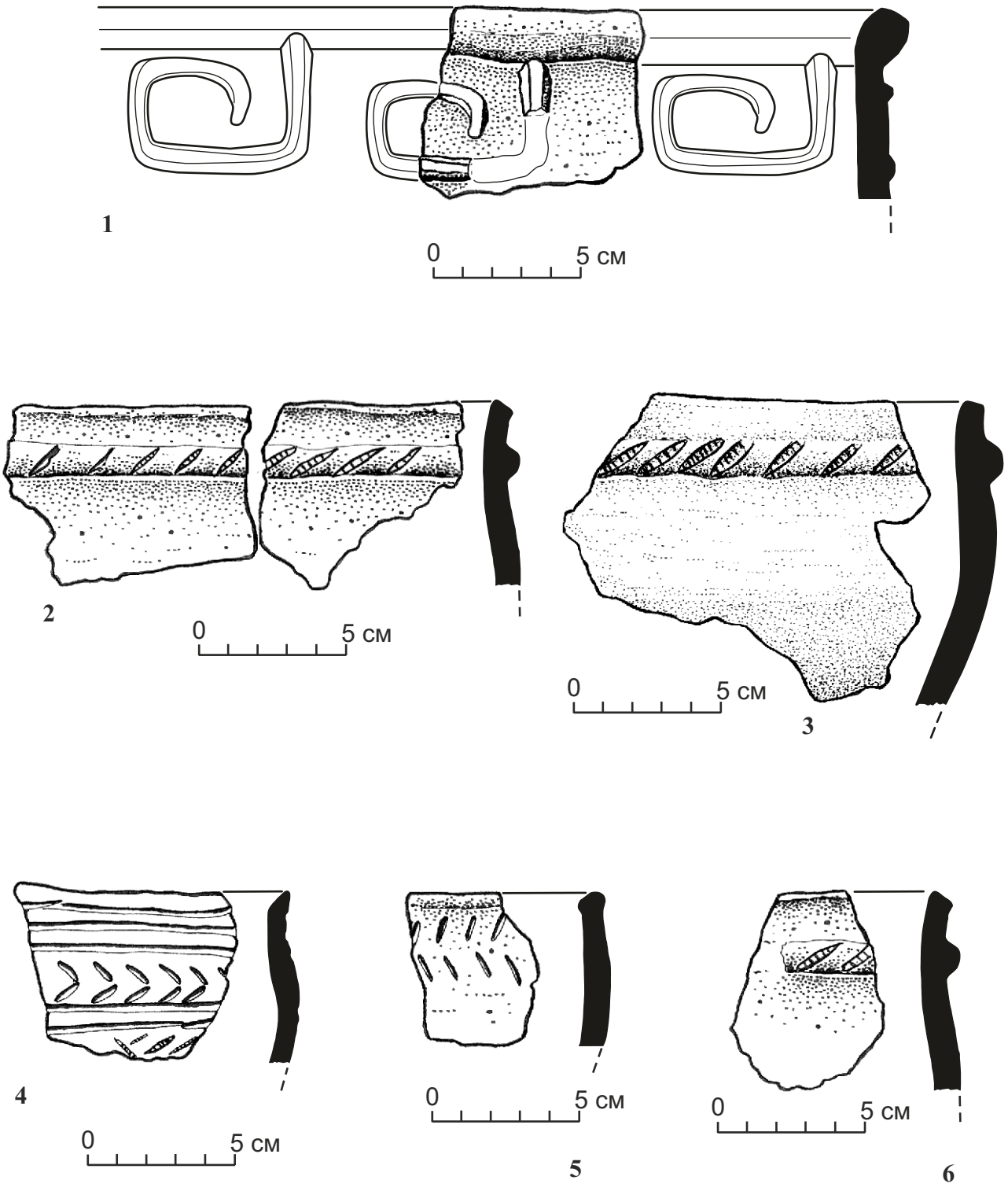

Рис.Б.3.25. Знахідки етапу БМЗК-2 в заповненні будівлі 2 Давидо-Микільського поселення.

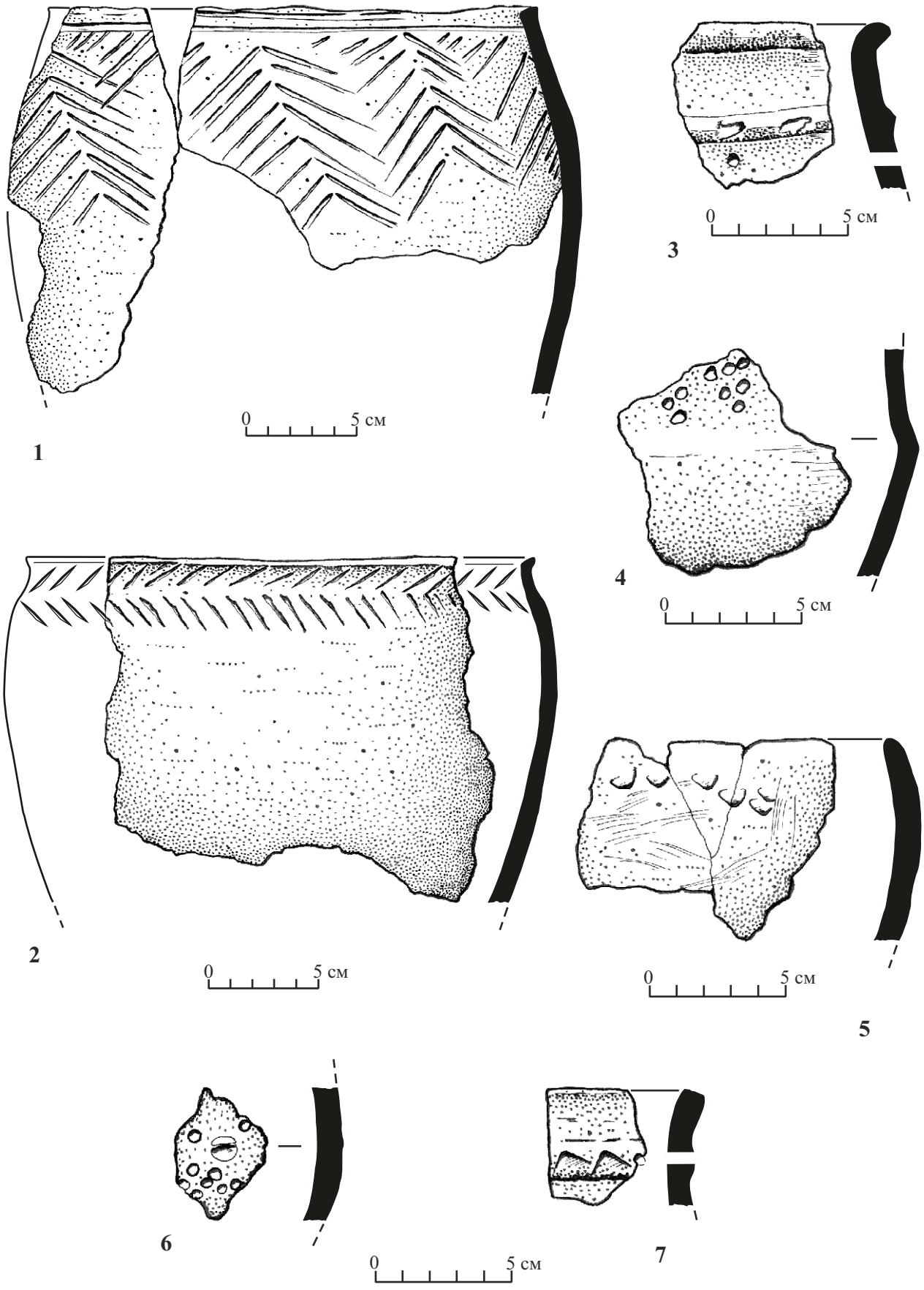

Рис.Б.3.26. Знахідки на підлозі будівлі 5 Давидо-Микільського поселення

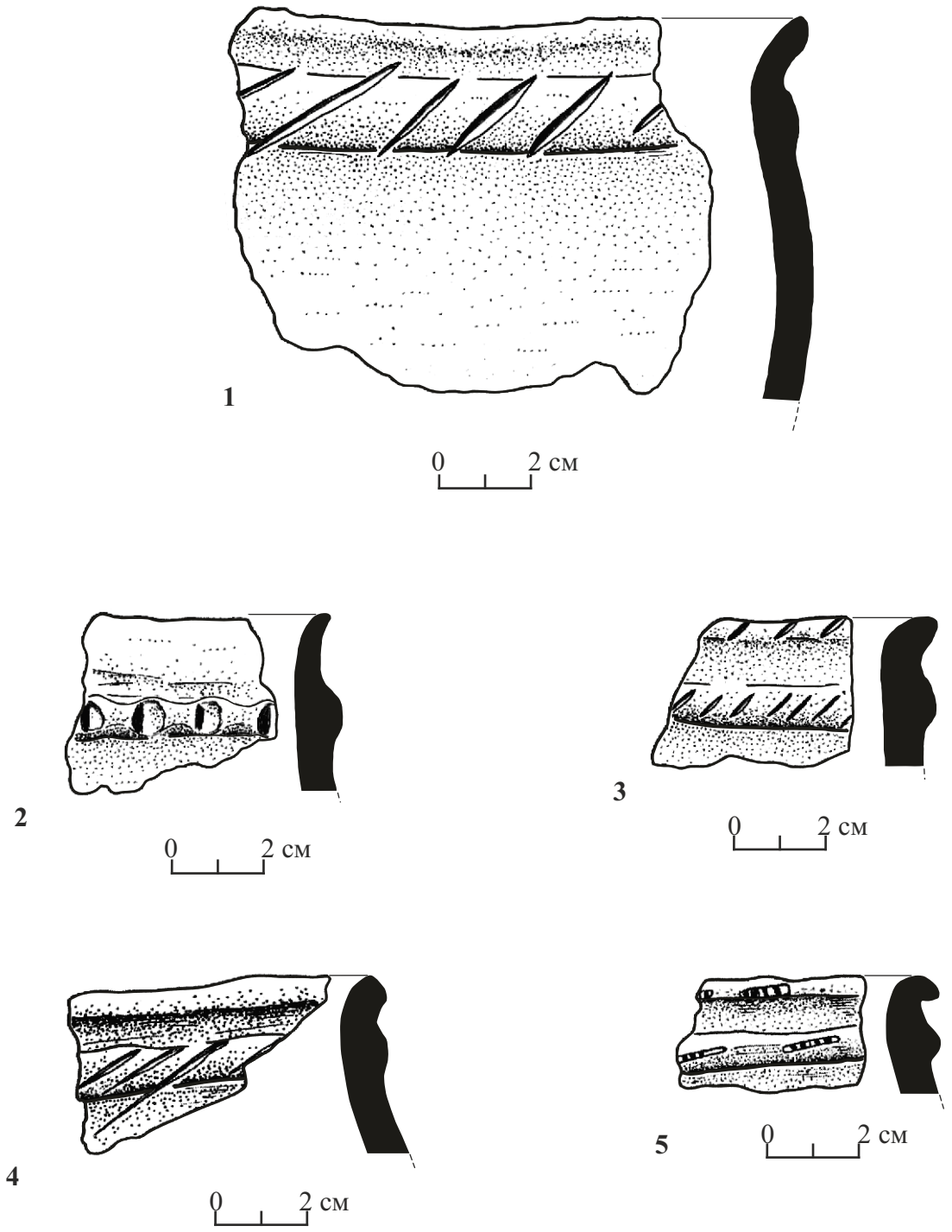

Рис.Б.3.27. Кераміка другого етапу БМЗК з поселення Зимогір’я:
1-3 - шар завалу каміння в будівлі 1, розкоп 1; 4-5 - яма 1, розкоп 1;

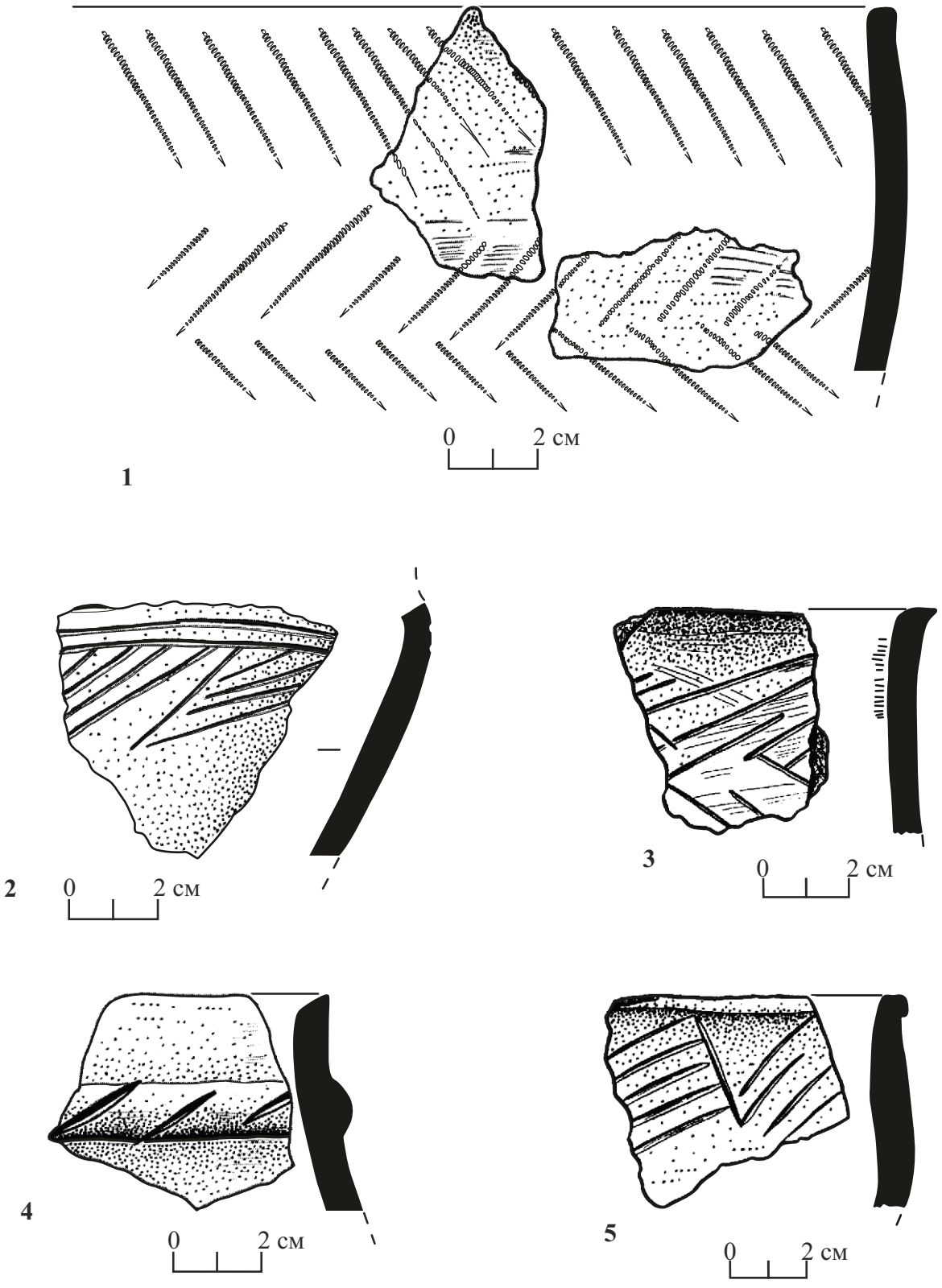

Рис.Б.3.28. Кераміка другого етапу БМЗК з поселення Зимогір’я:
1-2 - будівля 4, розкоп 2; 3-5 - будівля 6, розкоп 2;

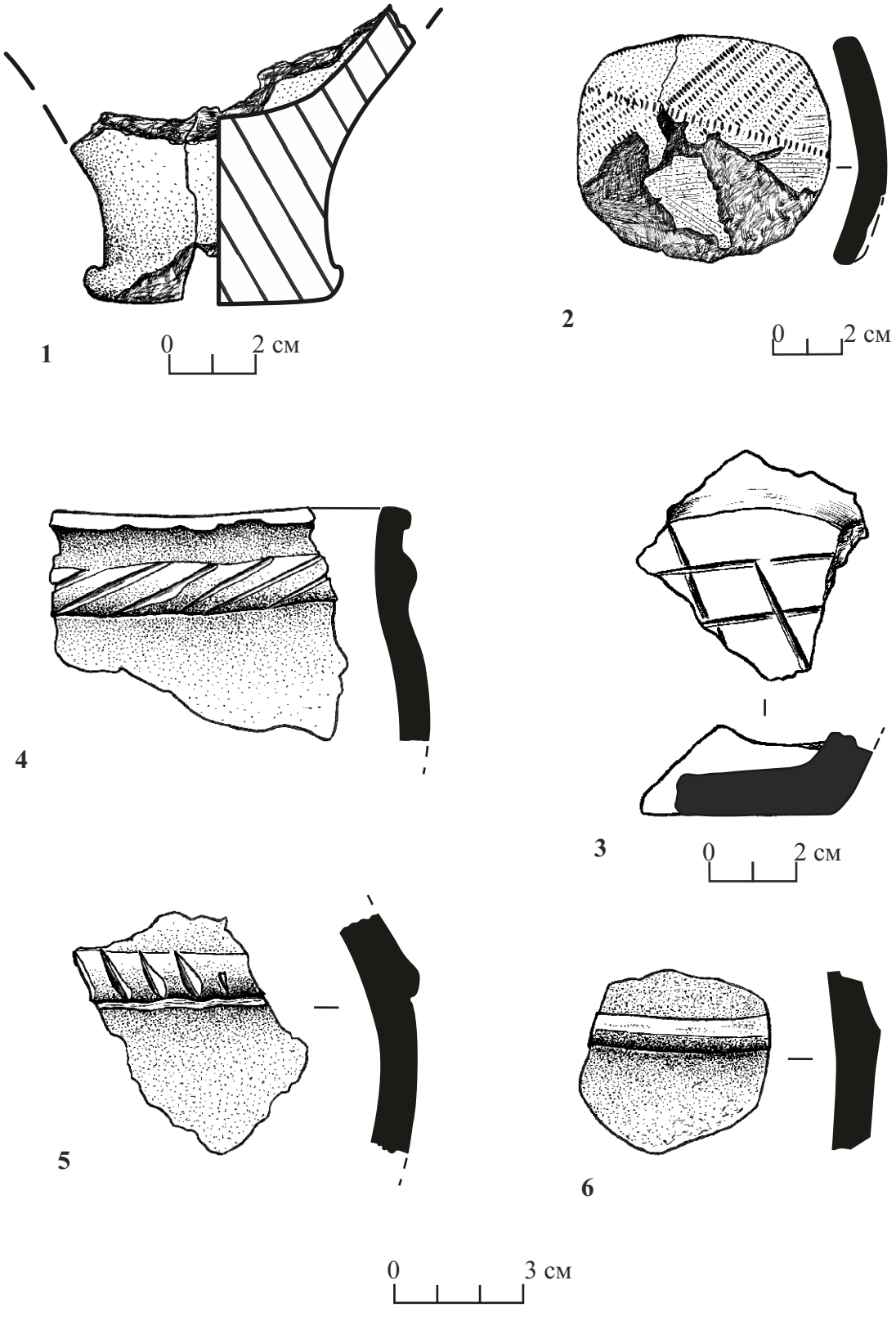

Рис.Б.3.29. Кераміка другого етапу БМЗК з поселень Подонців'я:
1-3 - будівля 6 розкоп 1 поселення Зимогір'я; 4-6 - Туба-2

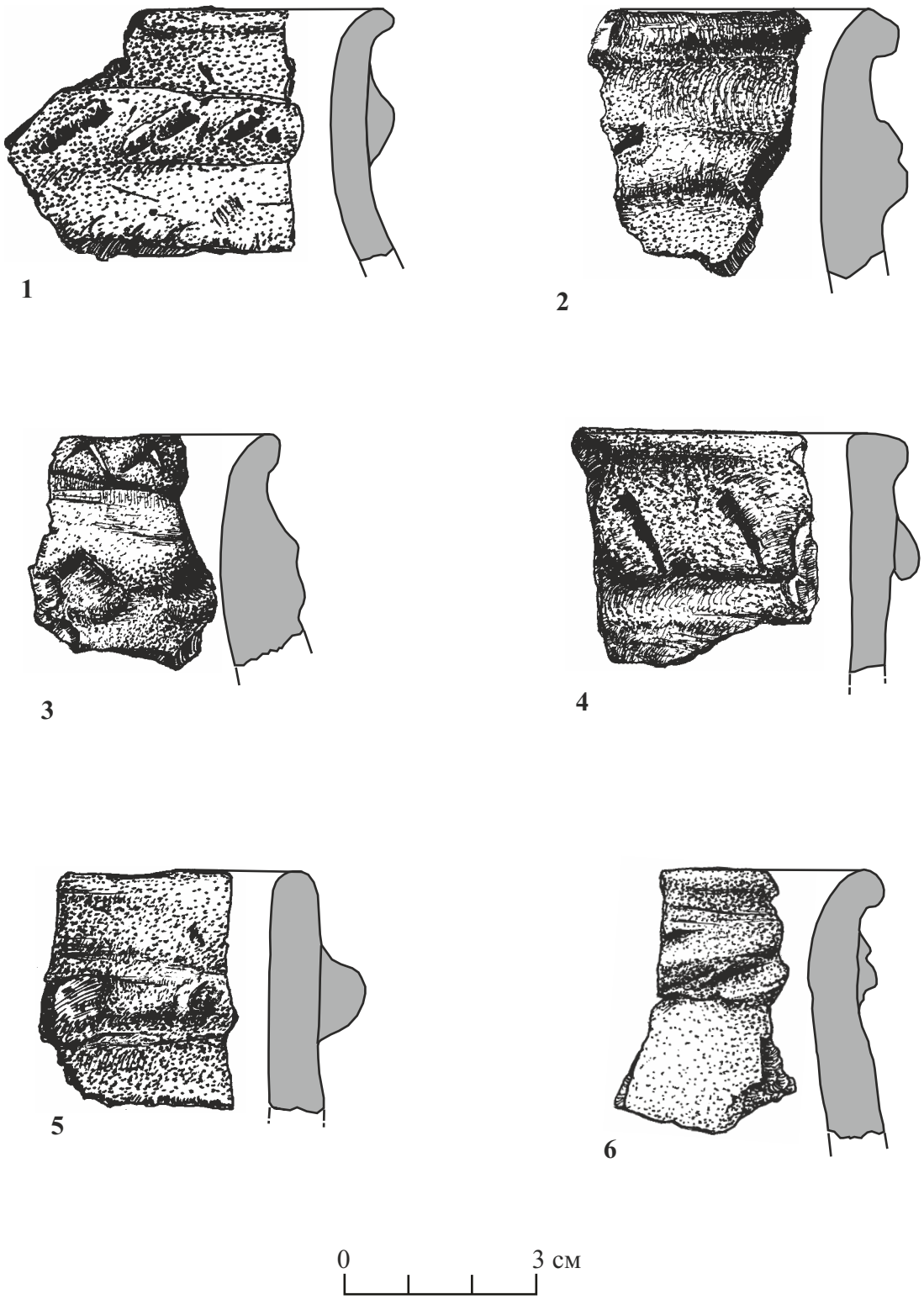

Рис.Б.3.30. Кераміка другого етапу БМЗК з поселення Катеринівка-І в м. Луганськ

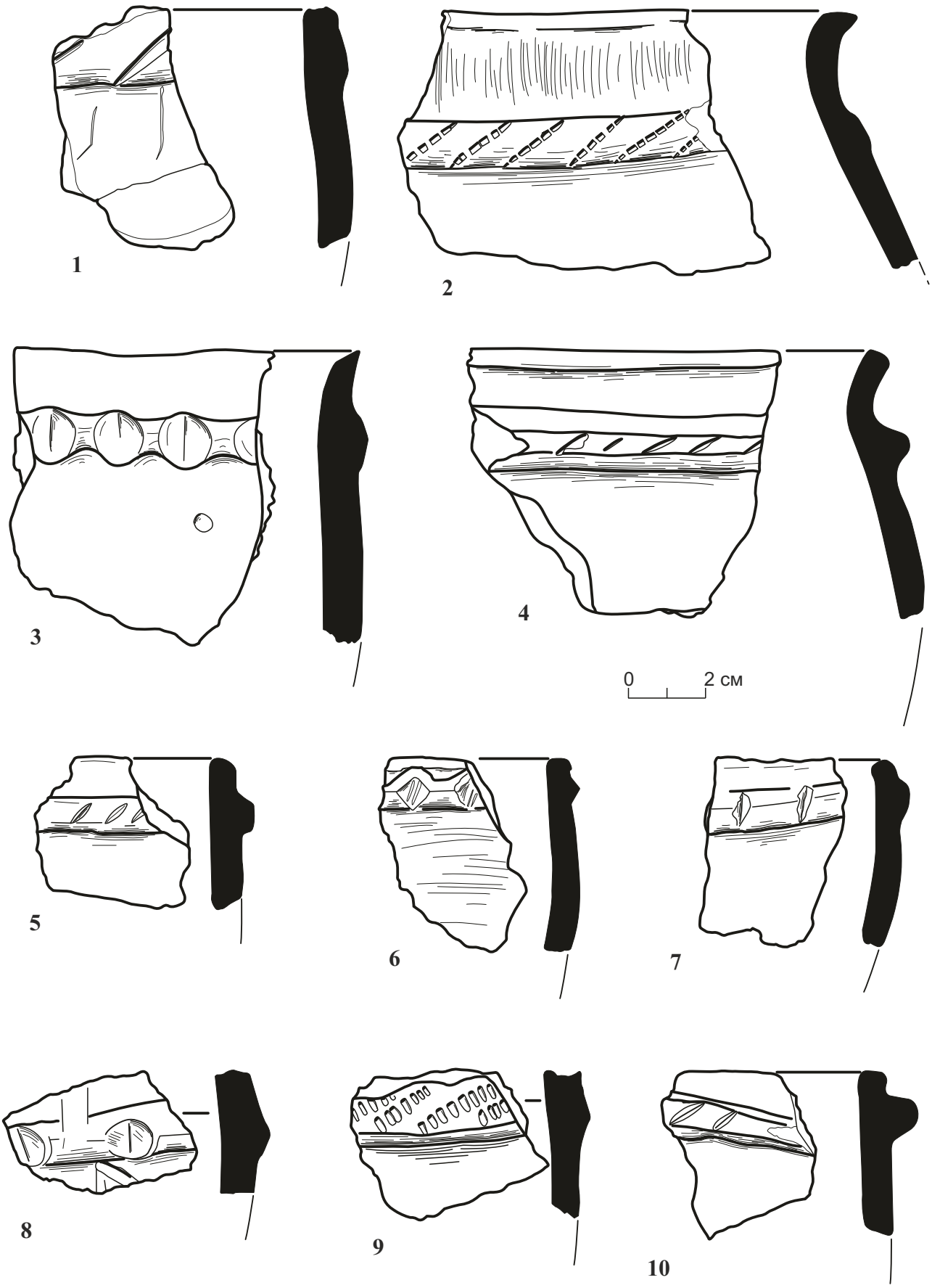

Рис.Б.3.31.Кераміка другого етапу БМЗК з розвідок в басейні Сіверського Донця: 1, 6, 9 - Новотошківка; 2 - Миколаївка; 3 - Білокуракіне-III; 4 - Проказине-II; 5, 10 - Колесниківка-IIIа; 7 - Передільське - IIIа; 8 - Войтове-VII.

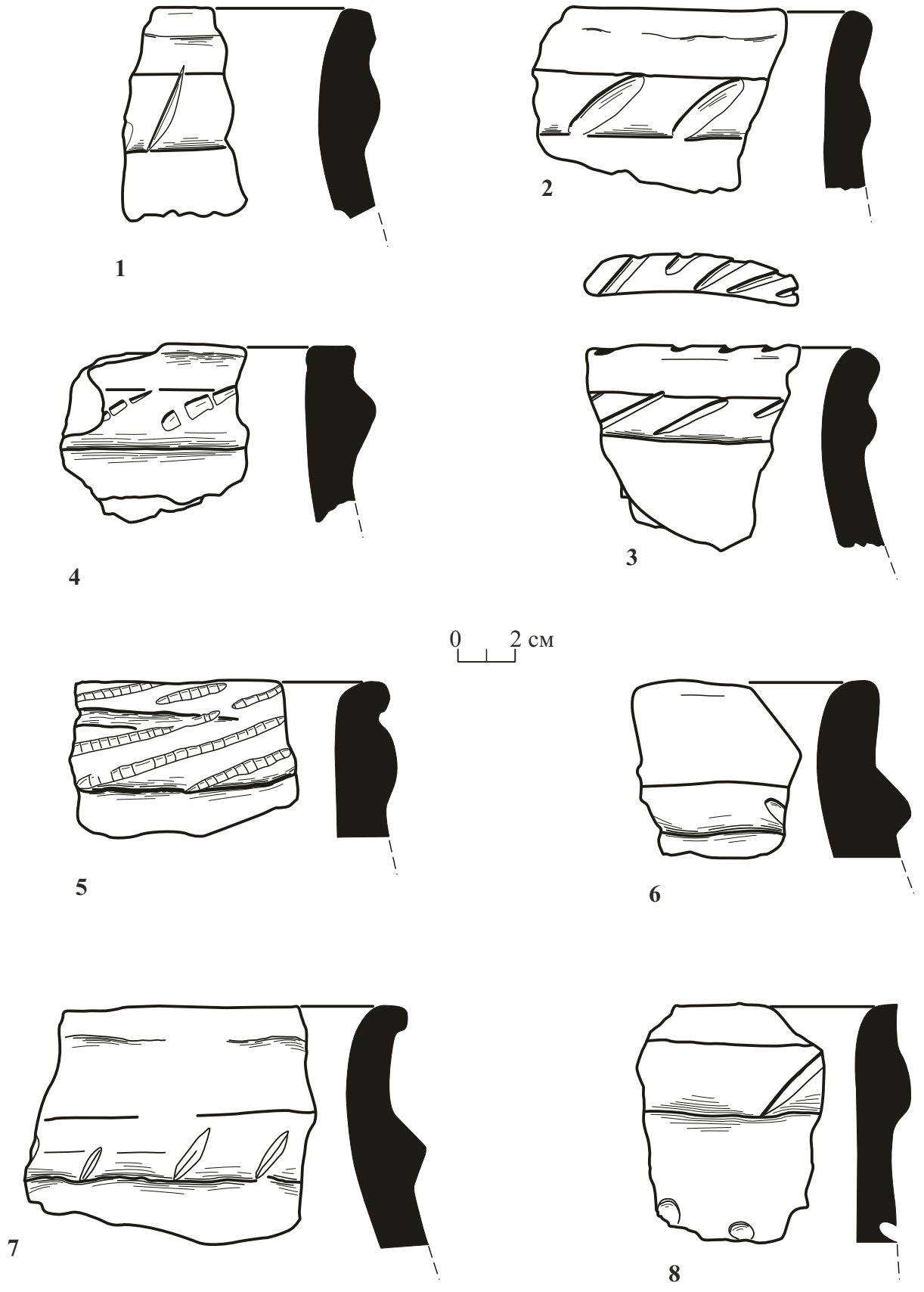

Рис.Б.3.32. Кераміка другого етапу БМЗК з розвідок в басейні Сіверського Донця: 1 - Лопаскіне-IX; 2 - Новомикільське-I; 3 - Лопаскіне - XII; 4 - Сватове-II; 5 - Денежнікове-II; 6 - Мостки; 7 - Нова Астрахань; 8 - Литвинівка-II;

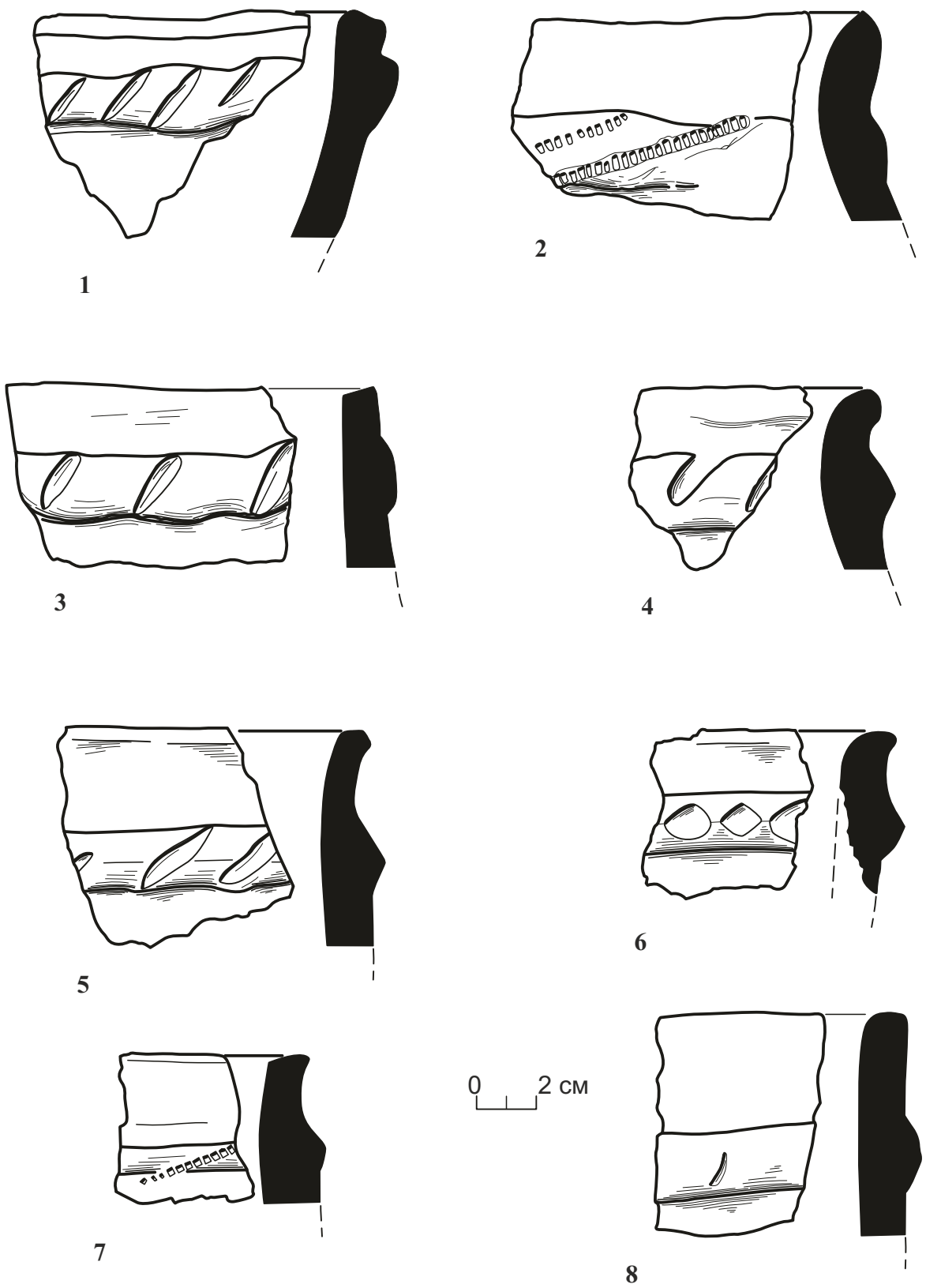

Рис.Б.3.33. Кераміка другого етапу БМЗК з розвідок в басейні Сіверського Донця: 1 - Бугаївка-I; 2 - Золоте-II; 3 - Зориківка-IIб; 4 - Осавулівка-IV; 5-7 - Новопсков-I; 8 - Рогове-VII.

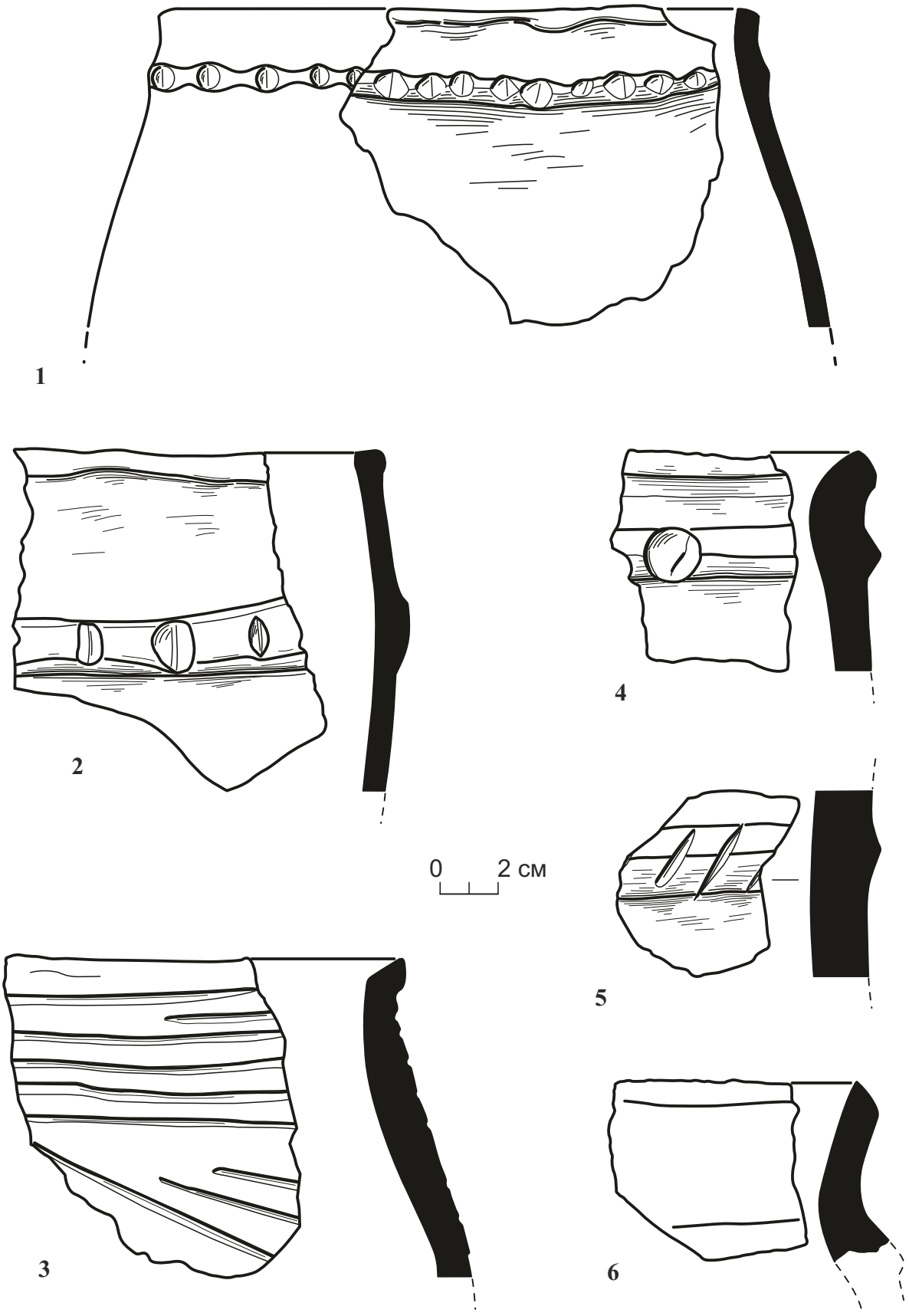

Рис.Б.3.34. Кераміка другого етапу БМЗК з розвідок в басейні Сіверського Донця: 1-2 - Обозне; 3, 5, 6 - Михайлівка-I; 4 - Осінове Друге-Vб;

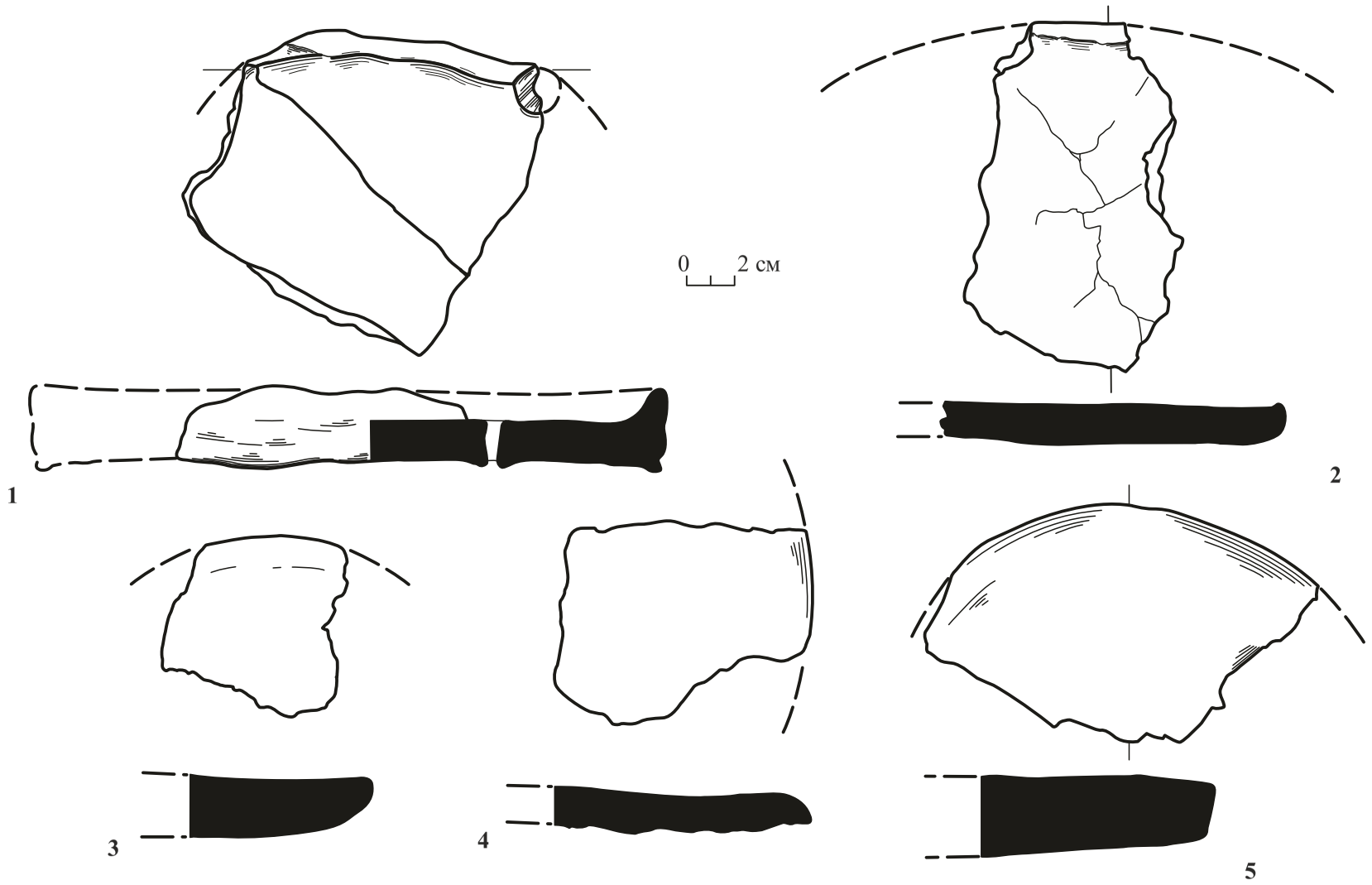

Рис.Б.3.35. Знахідки кераміки другого етапу БМЗК з розвідок в басейні Сіверського Донця:
1 - Новотошківка; 2 - Трьохізбенка-І; 3 - Сабівка-ІІ; 4 - х.Шевченко-Іб; 5 - Проказине-ІІІ.

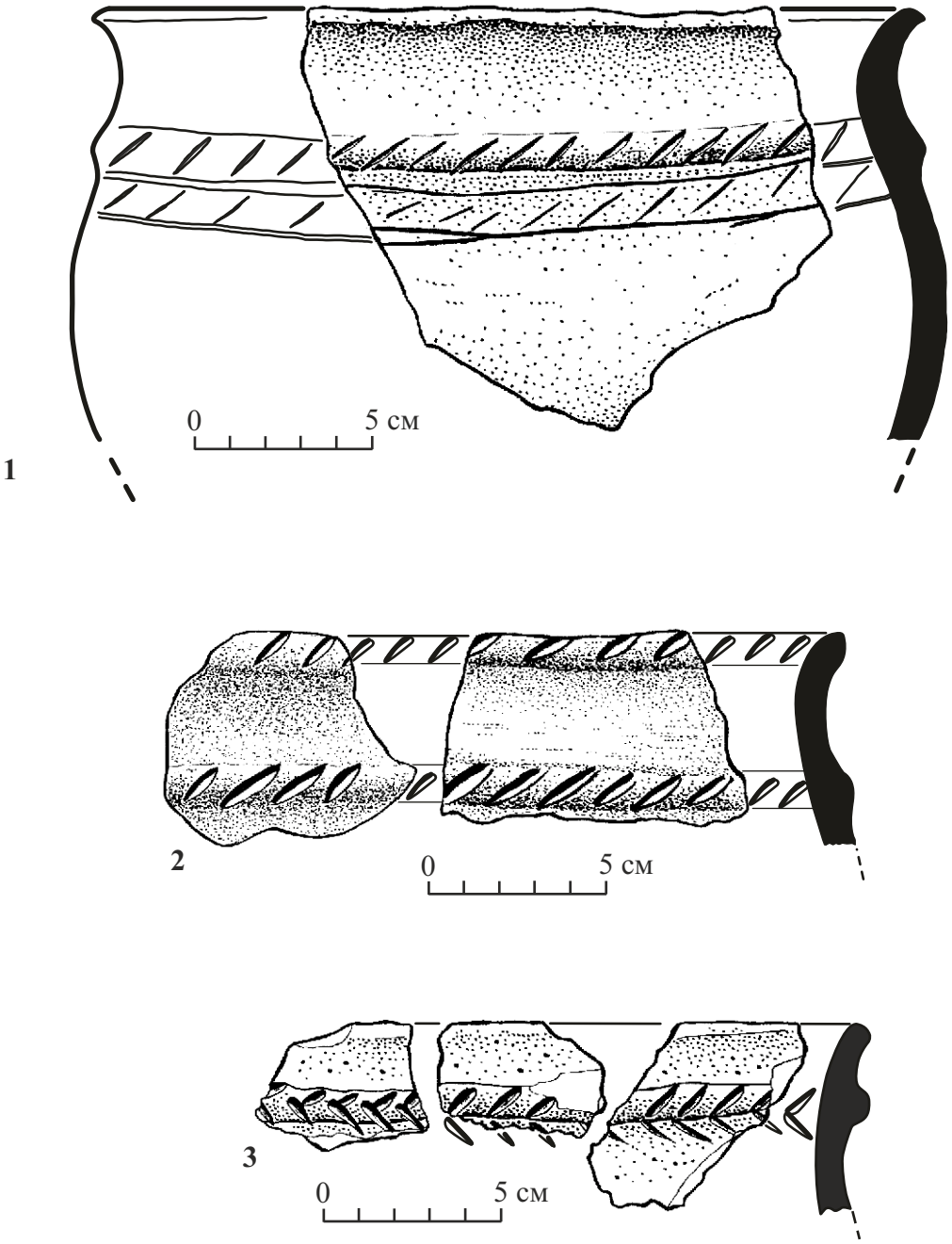

Рис.Б.3.36. Знахідки фіналу доби бронзи з культурного шару Давидо-Микільського поселення

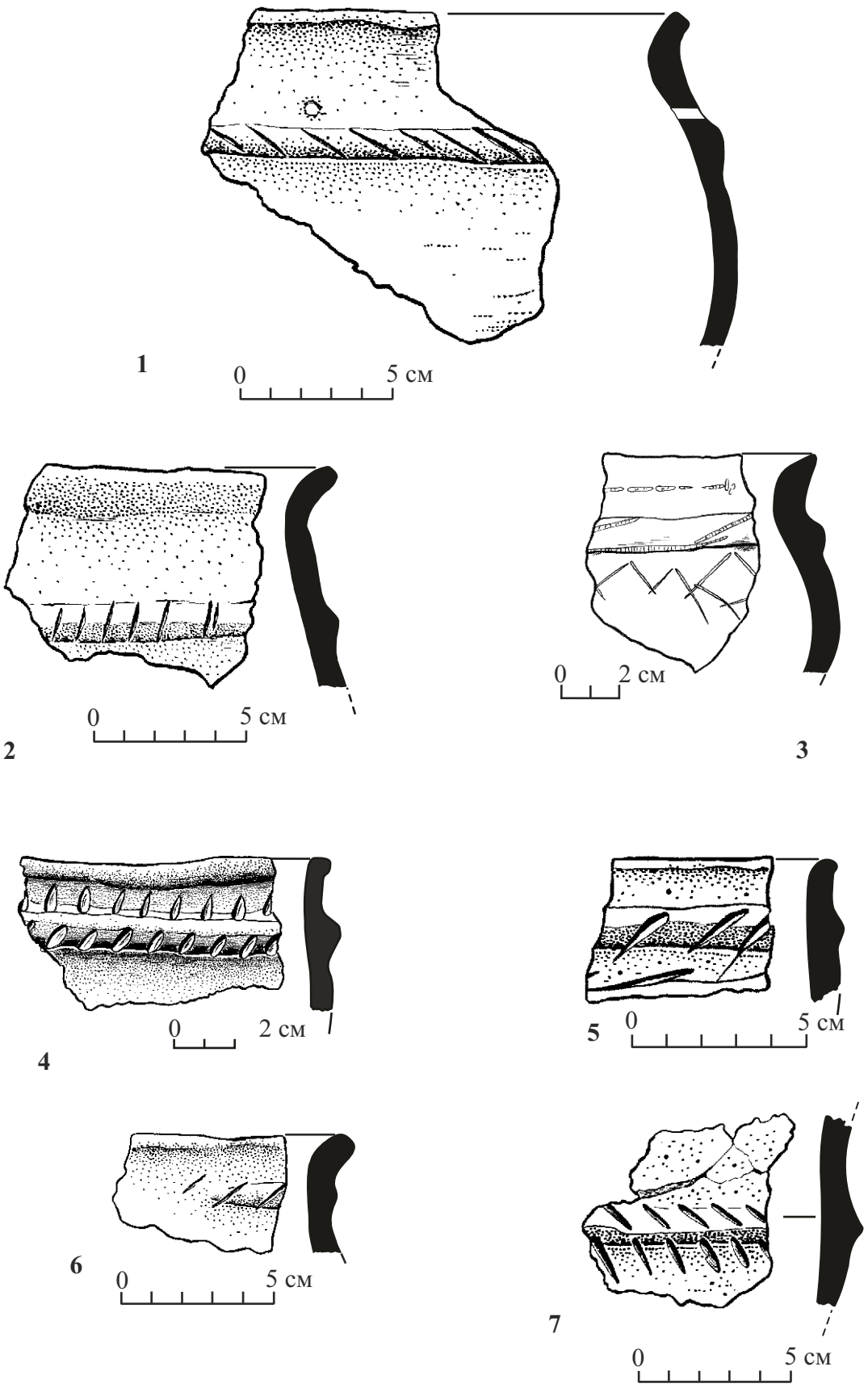

Рис.Б.3.37. Знахідки фіналу доби бронзи з культурного шару Давидо-Микільського поселення

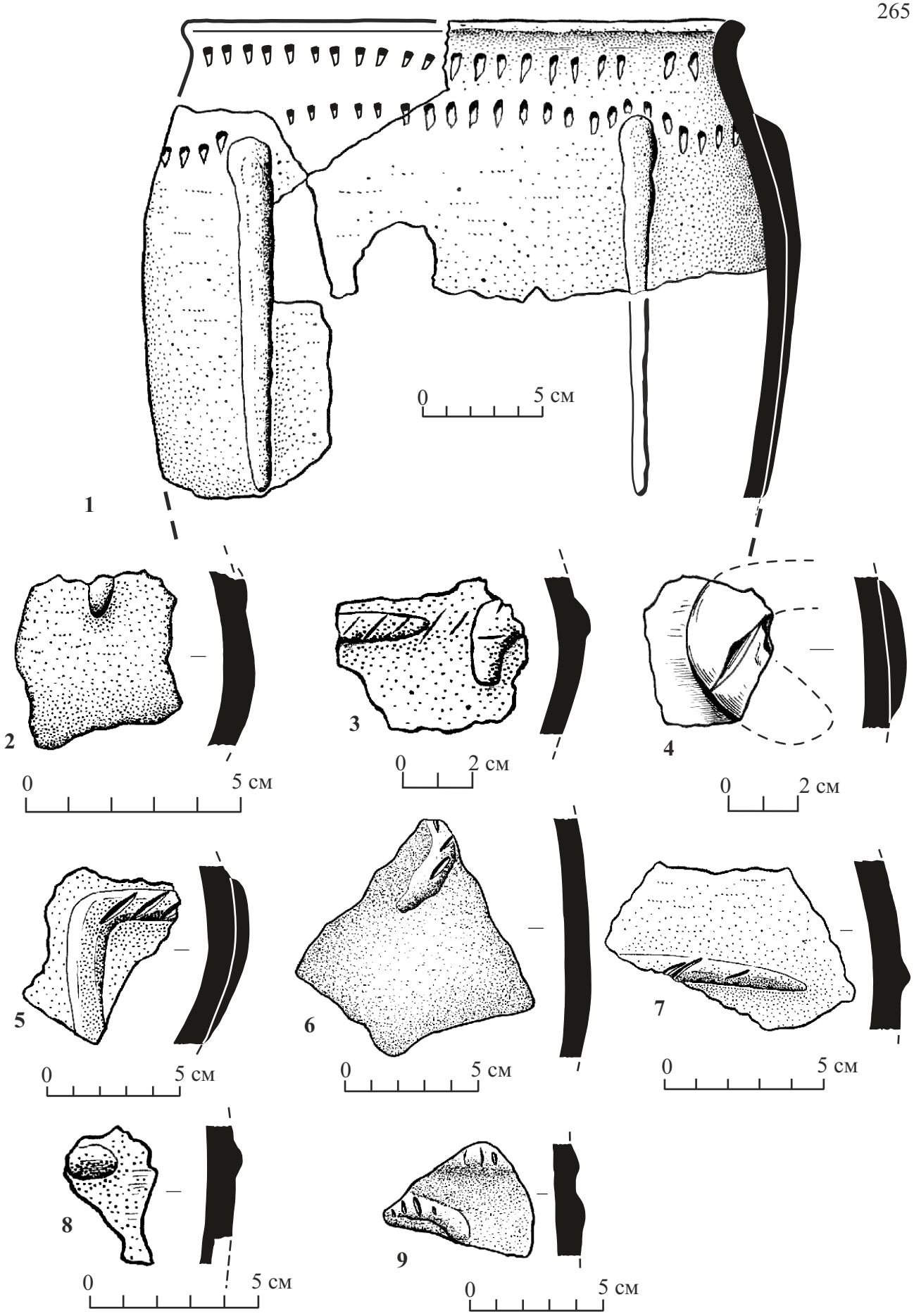

Рис.Б.3.38. Знахідки фіналу доби бронзи з культурного шару Давидо-Микільського поселення

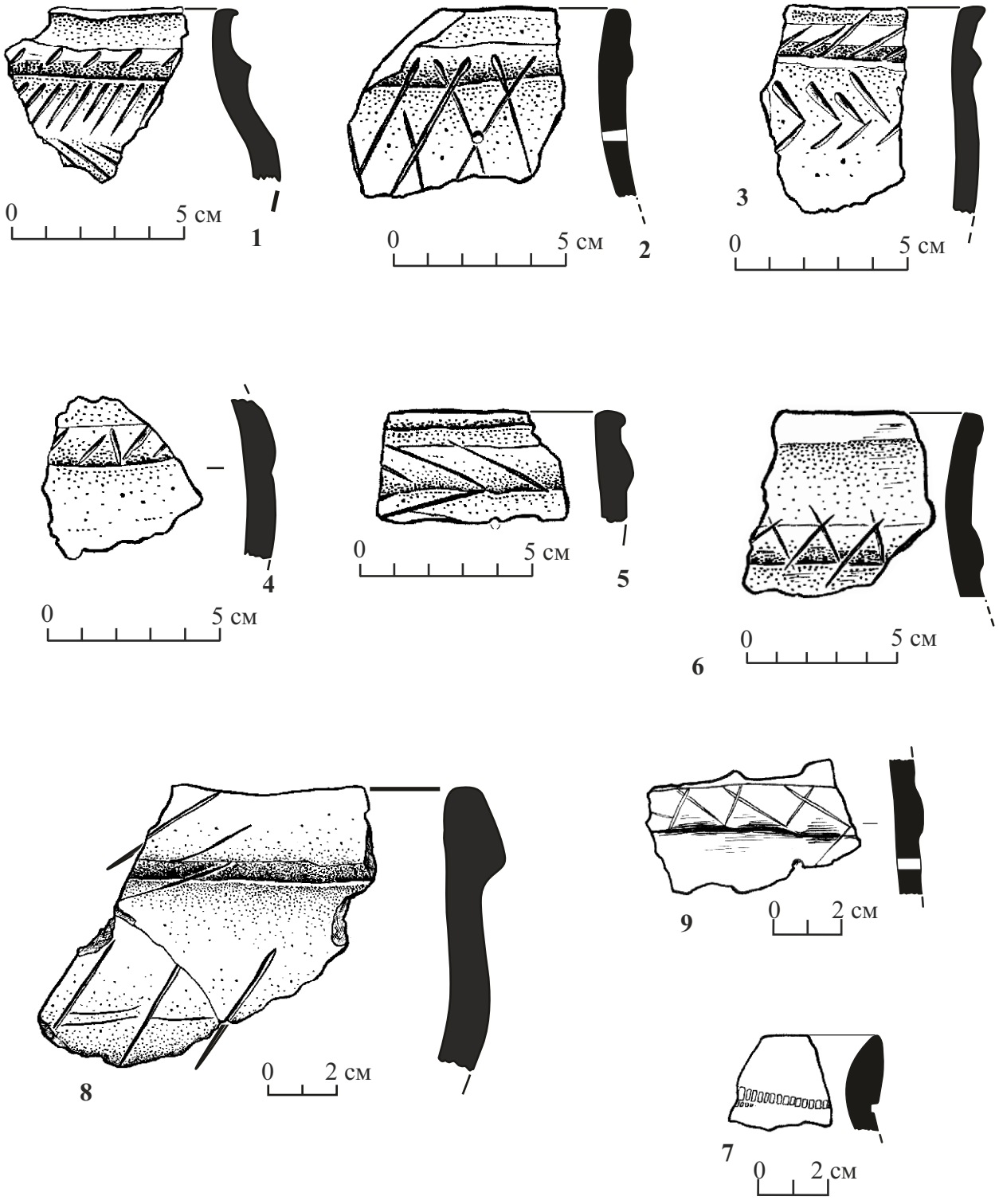

Рис.Б.3.39. Знахідки фіналу доби бронзи з культурного шару Давидо-Микільського поселення

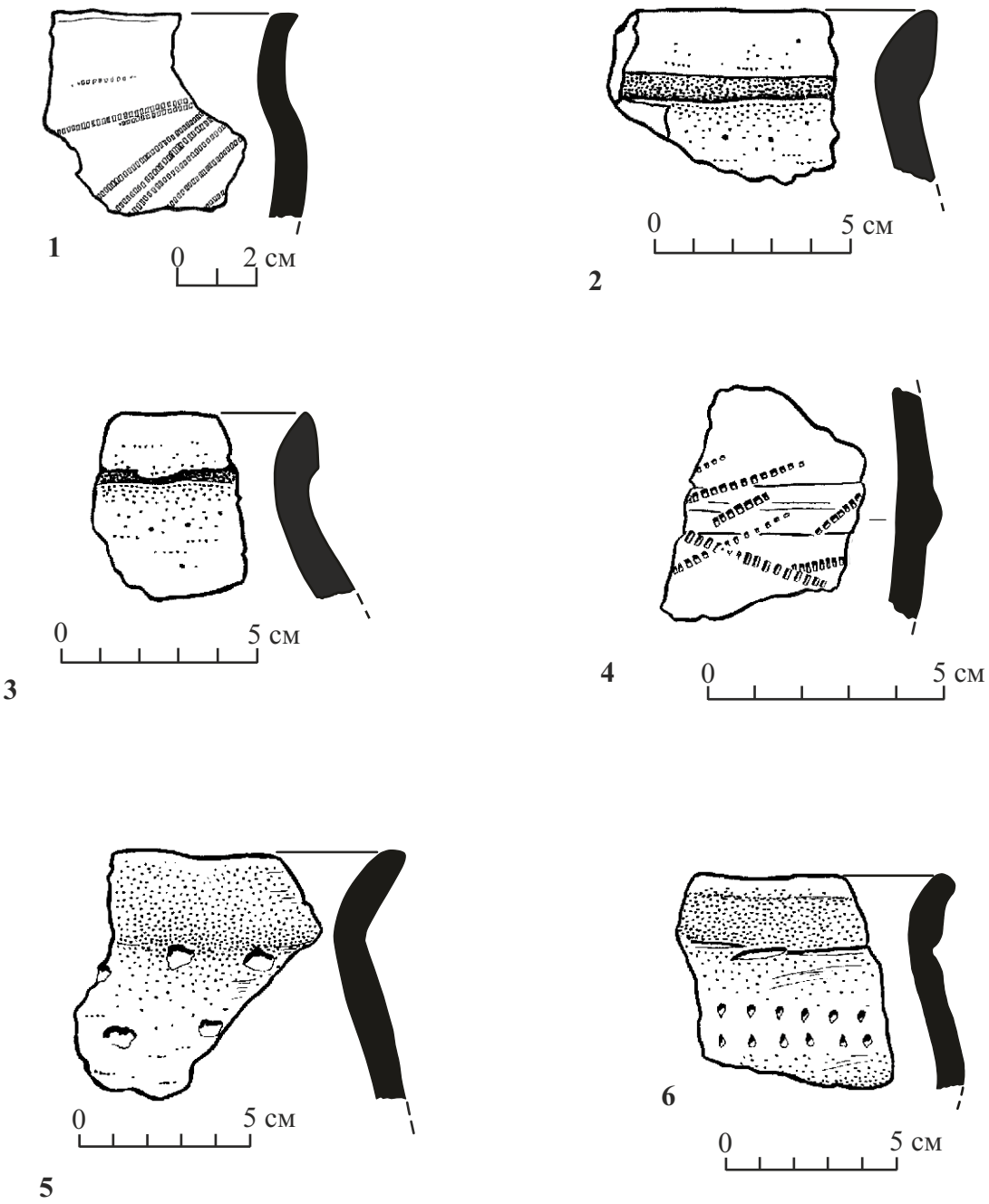

Рис.Б.3.40. Знахідки фіналу доби бронзи з культурного шару Давидо-Микільського поселення

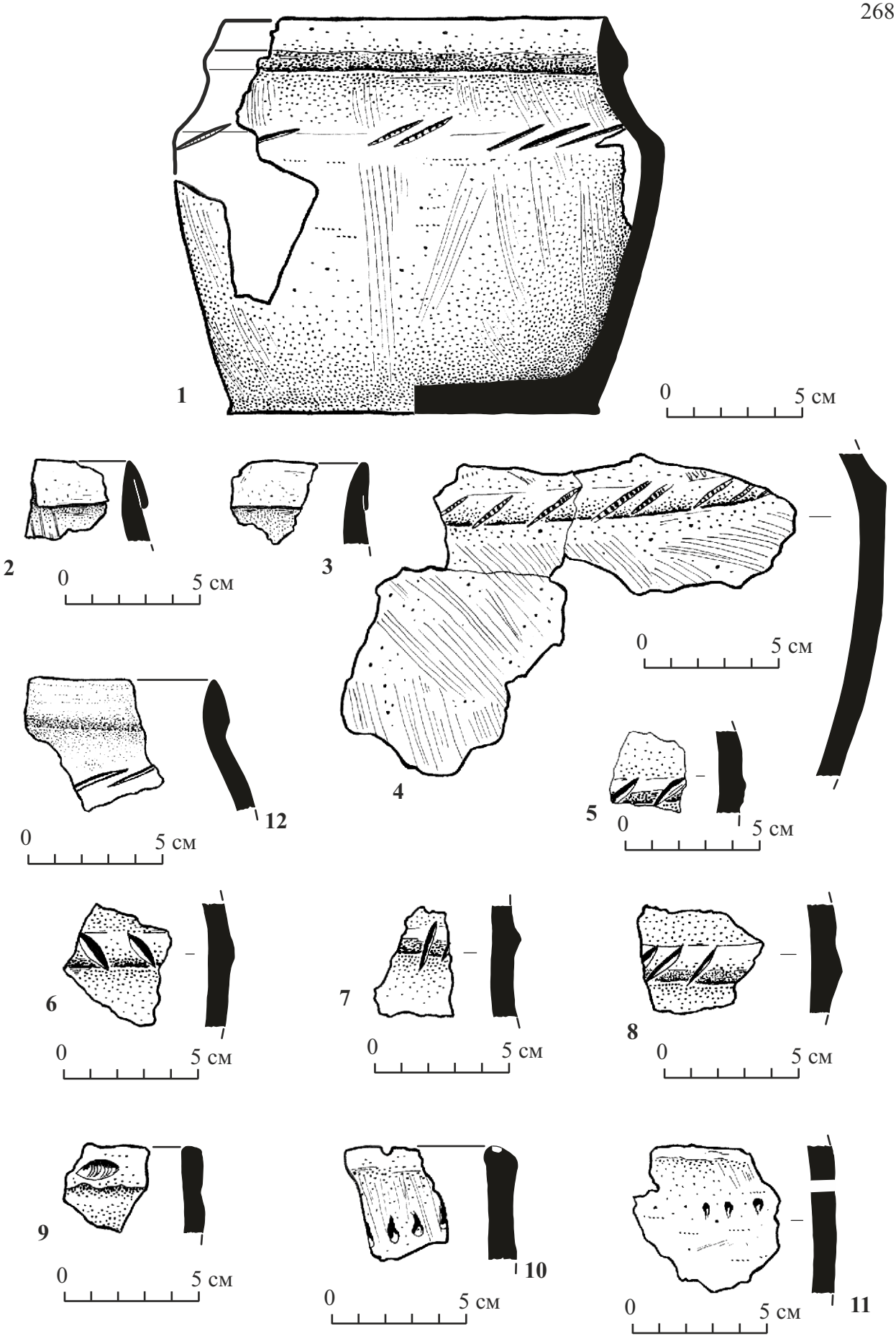

Рис.Б.3.41. 1 - Розвал горщика на підлозі будівлі 2а; 2-11 - знахідки із заповнення будівлі 2а; 12 - заповнення будівлі 2

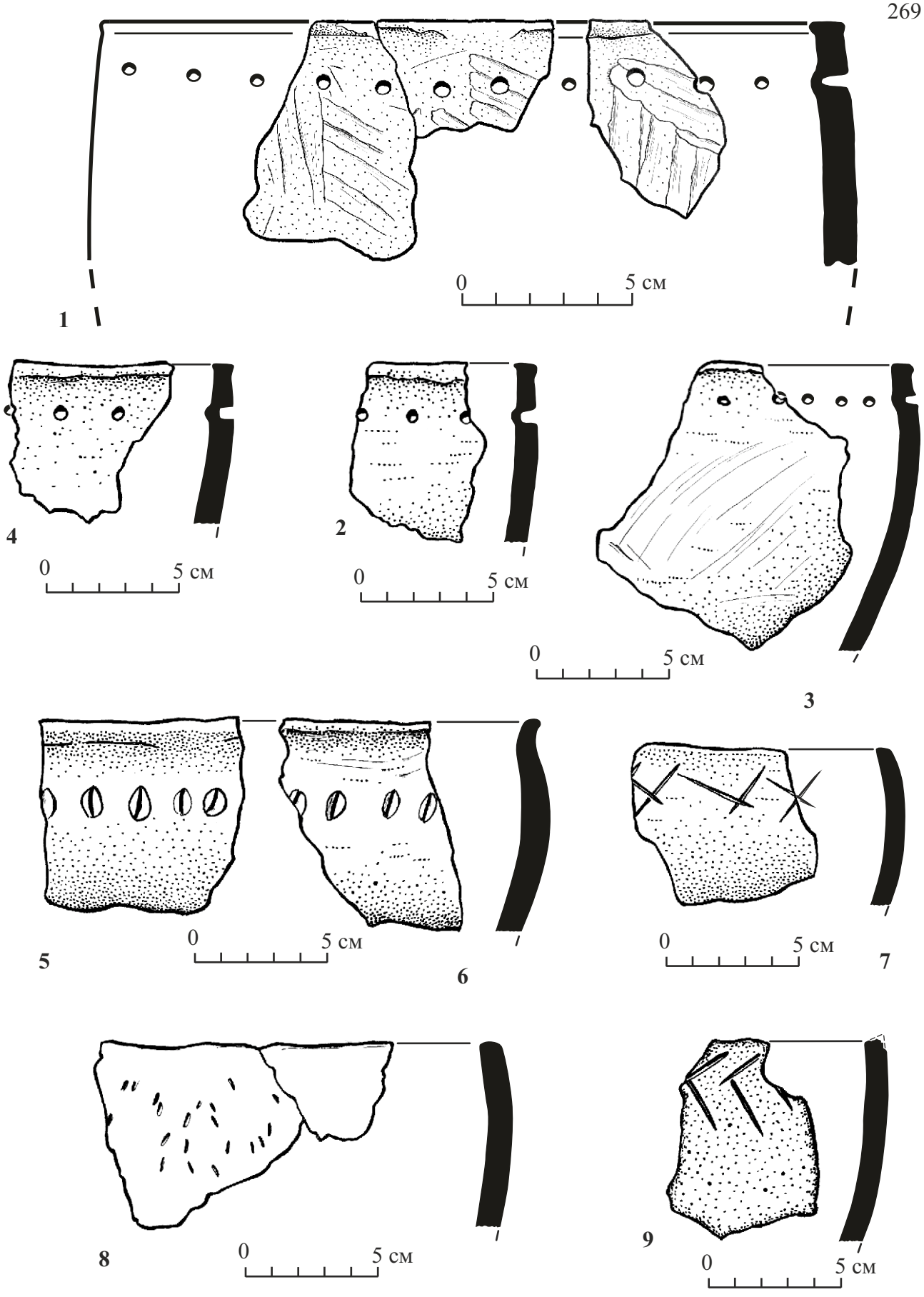

Рис.Б.3.42. Знахідки фіналу доби бронзи Давидо-Микільського поселення: 1 - культурний шар; 2-3 - яма 11 будівля 9; 4-5 - яма 12 будівля 9; 6-9 - заповнення будівлі 9

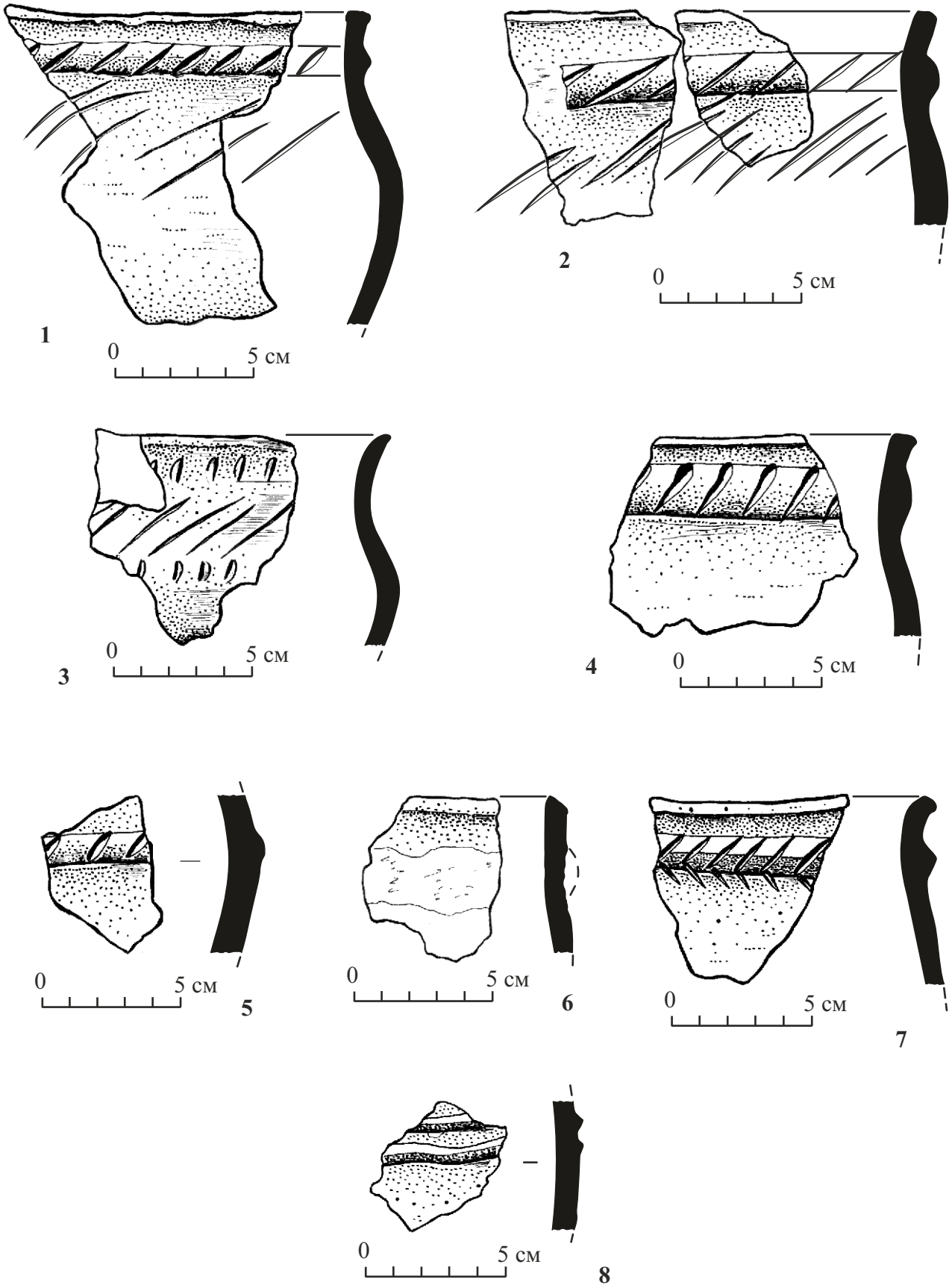

Рис.Б.3.43. Знахідки фіналу доби бронзи Давидо-Микільського поселення: 1,8 - знахідки на підлозі будівлі 9; 2-7 - заповнення будівлі 9

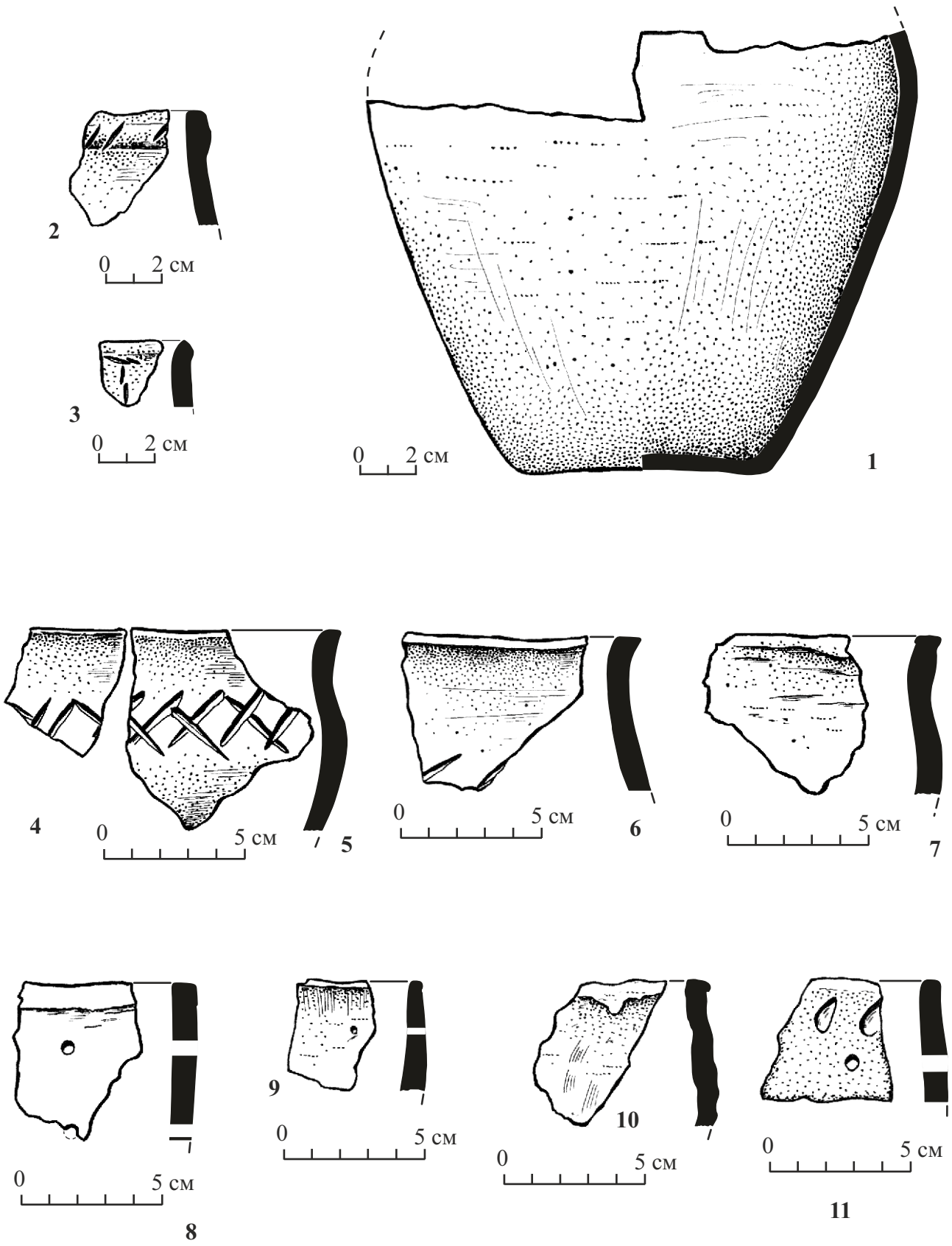

Рис.Б.3.44. Знахідки фіналу доби бронзи Давидо-Микільського поселення:
1- посудина на підлозі будівлі 9 ; 2-3 - кераміка із заповнення посудини;
4 - яма 12 будівля 9; 5-11 - заповнення будівлі 9

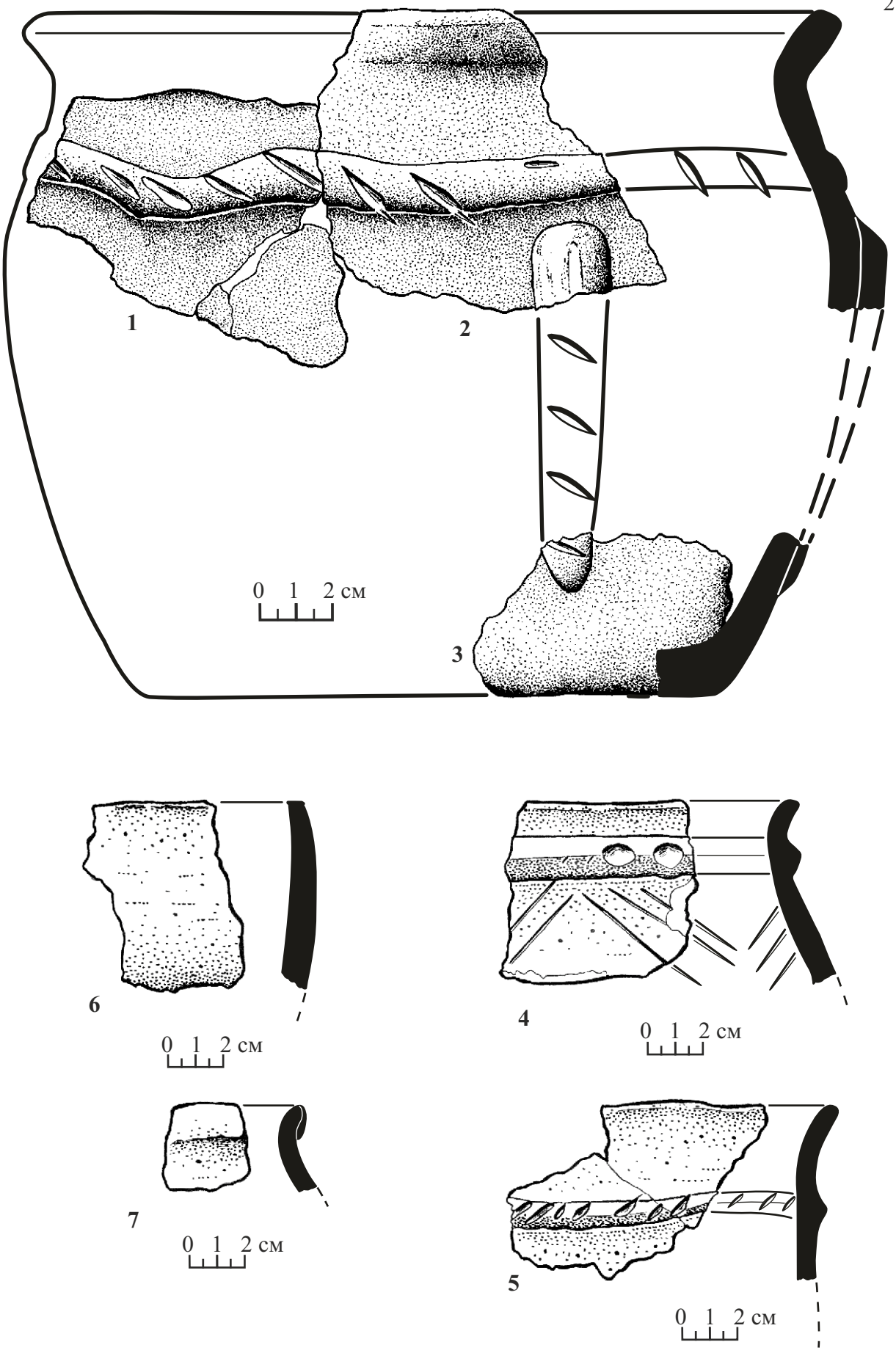

Рис.Б.3.45. 1,3, 4-7 - знахідки на підлозі будівлі 13 Давидо-Микільського поселення доби бронзи; 2 - фрагмент зі скупчення золи поряд із будівлею 13

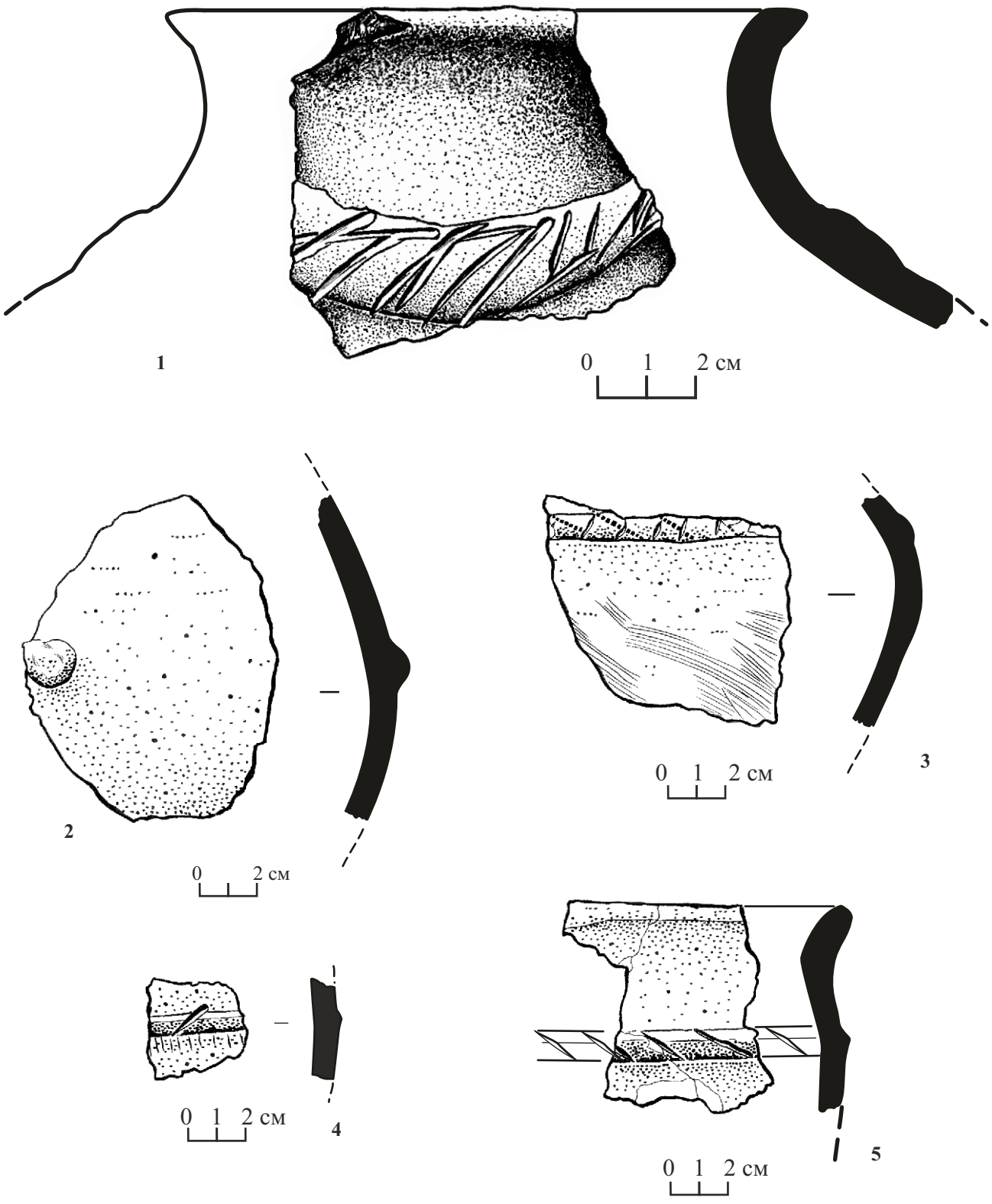

Рис.Б.3.46. Знахідки зі скупчення золи поряд із будівлею 13 Давидо-Микільського поселення доби бронзи

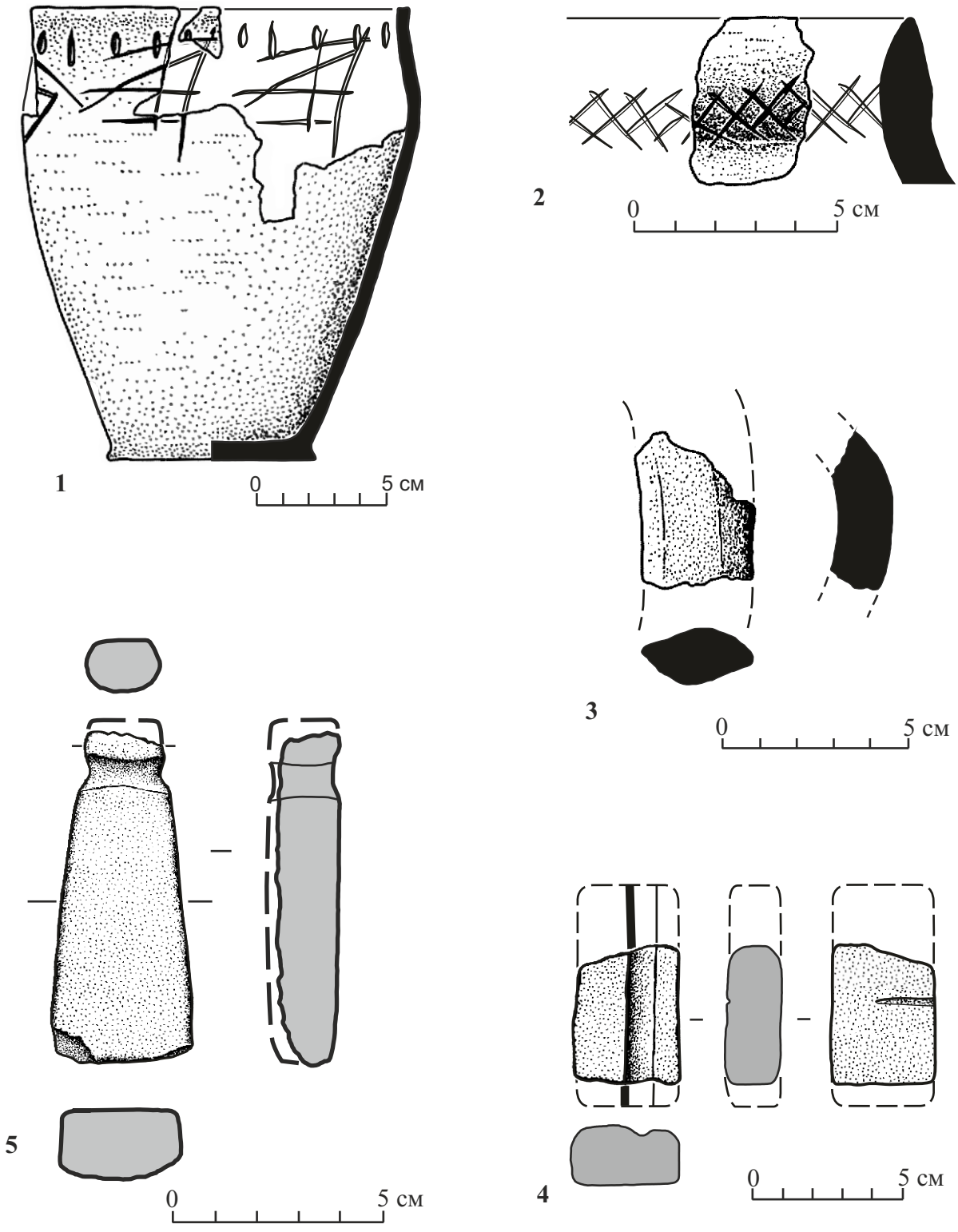

Рис.Б.3.47. Знахідки фіналу доби бронзи з розкопу 1 поселення поблизу м.Зимогір'я: 1-4 - заповнення та підлога будівлі 2;
5 - шар завалу каміння в будівлі 1

,

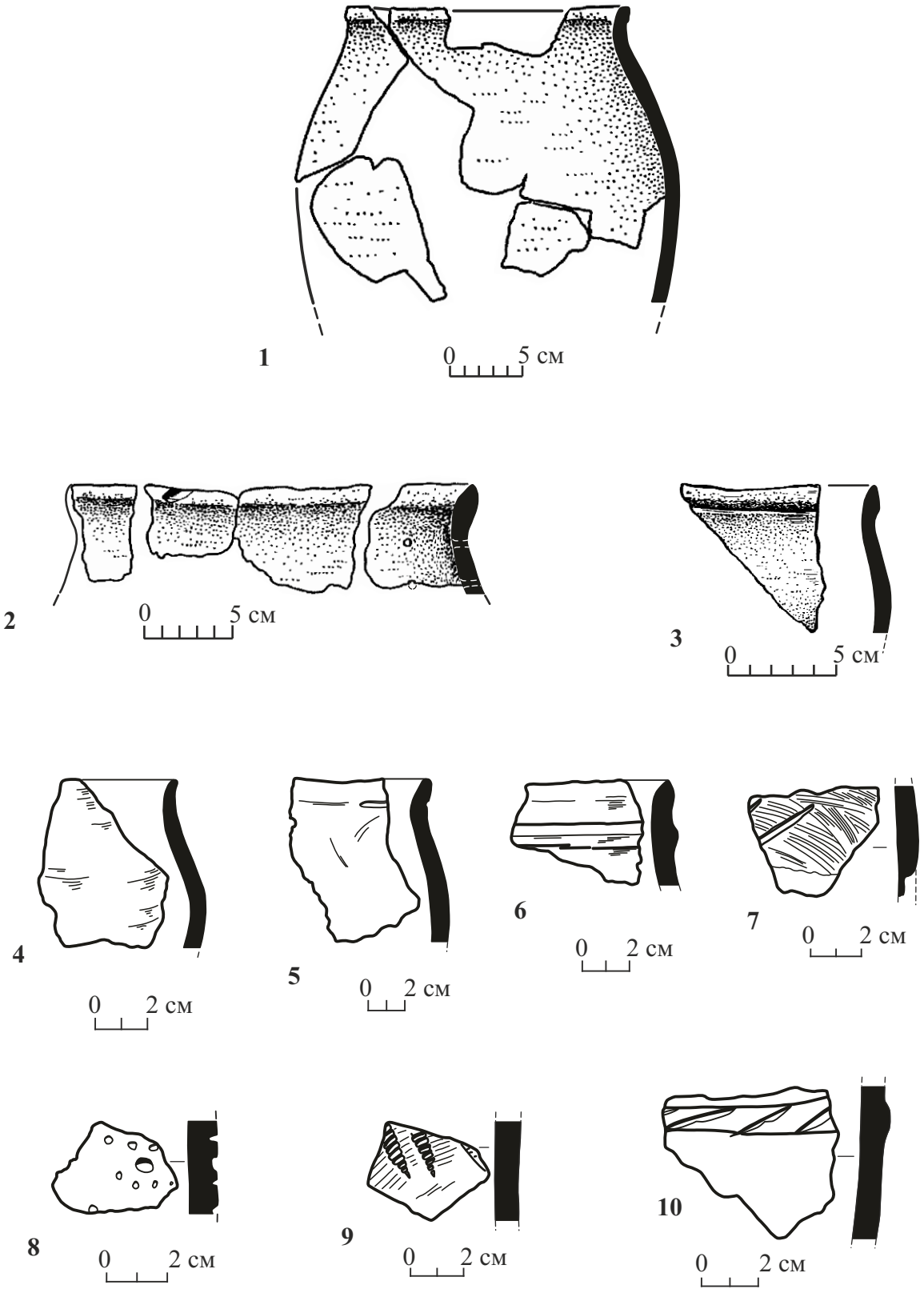

Рис.Б.3.48. Знахідки фіналу доби бронзи із заповнення будівлі 3 розкопу 1 на поселенні поблизу м.Зимогір'я:

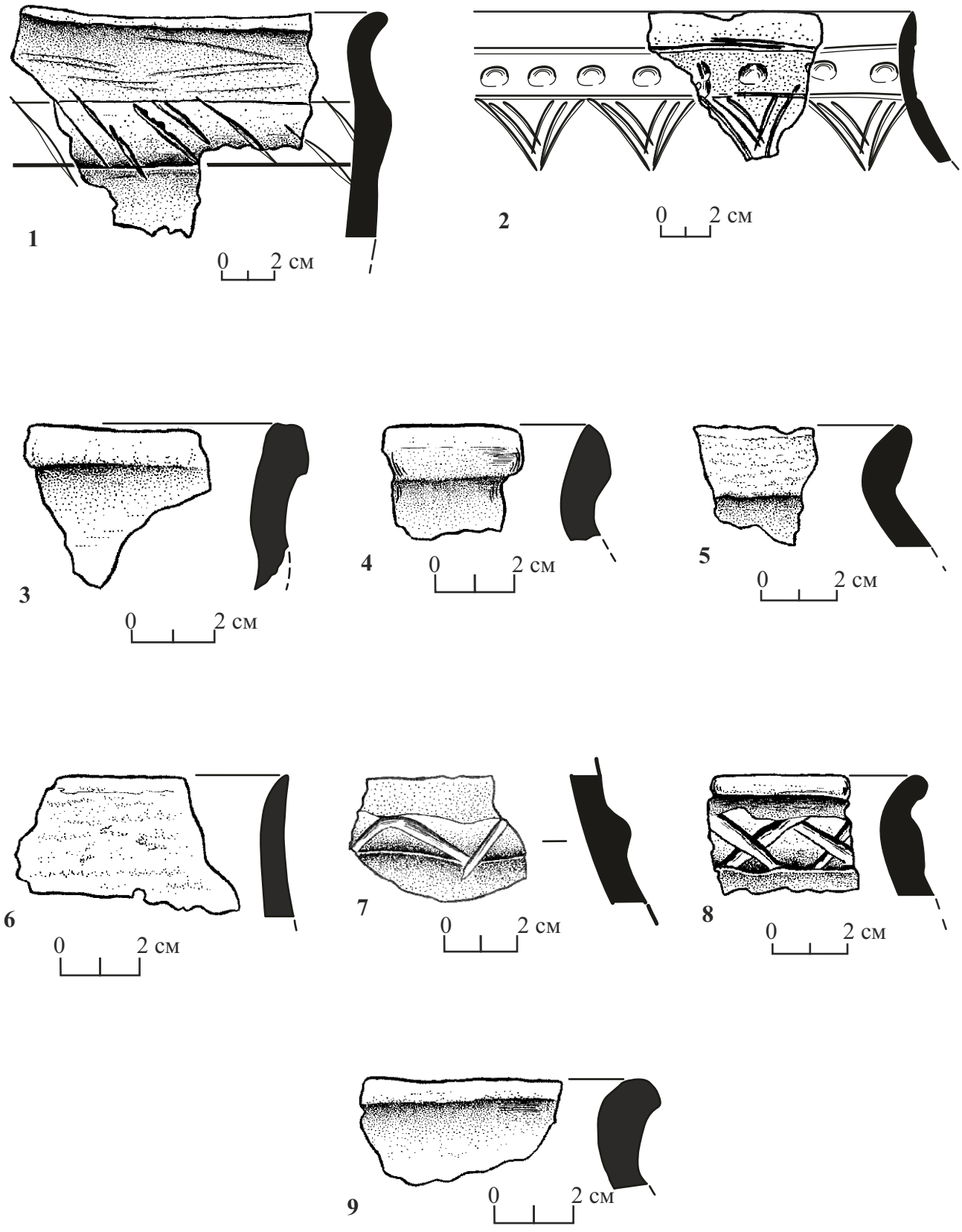

Рис.Б.3.49. Знахідки фіналу доби бронзи з будівлі 7 розкопу 2 поселення поблизу м. Зимогір'я

,

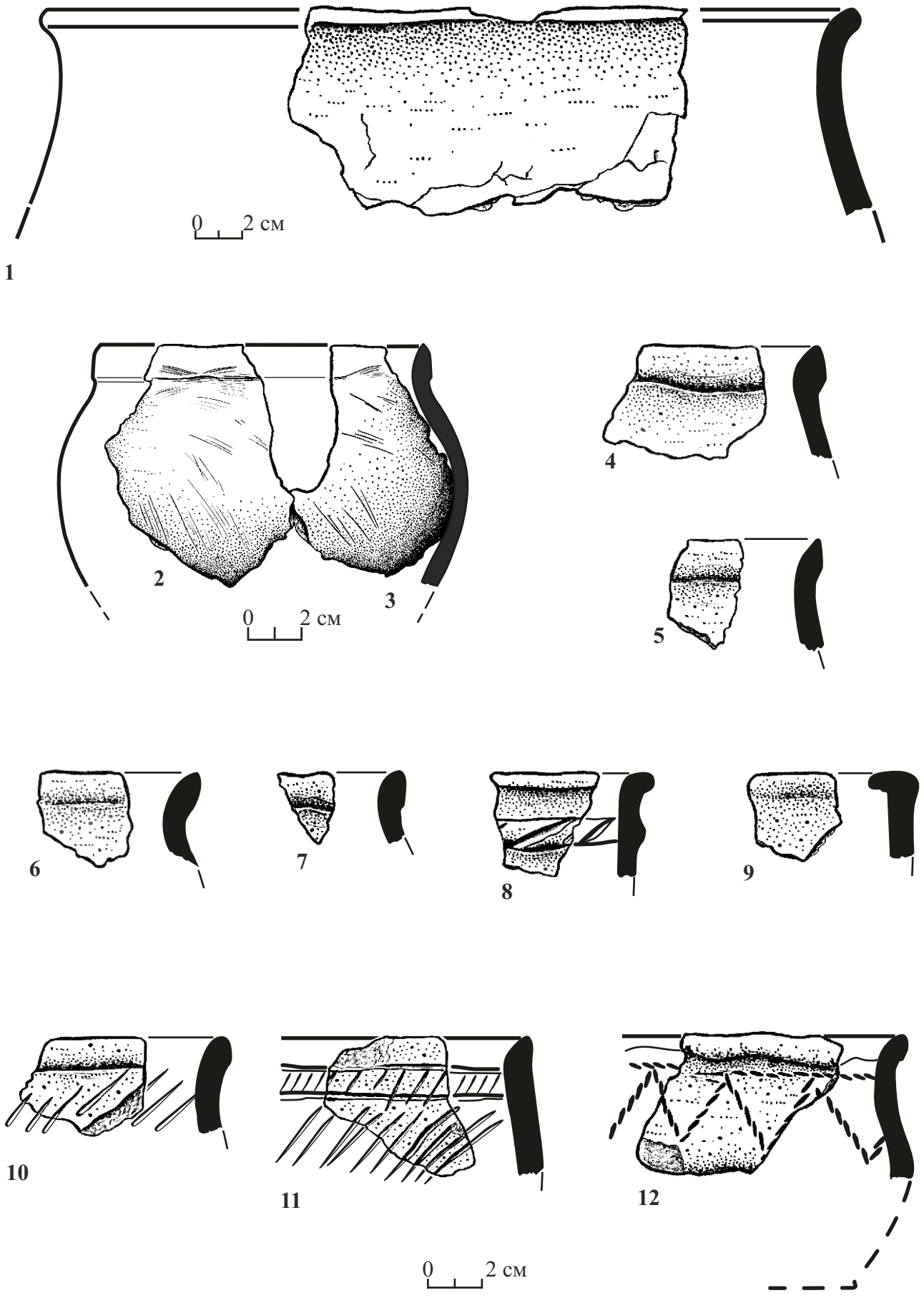

Рис.Б.3.50. Знахідки фіналу доби бронзи з розкопу 2 на поселенні Мечетне-1: 1-2, 4-12 - знахідки із печі 2; 3 - уламок горщика з глиняної конструкції печі 1

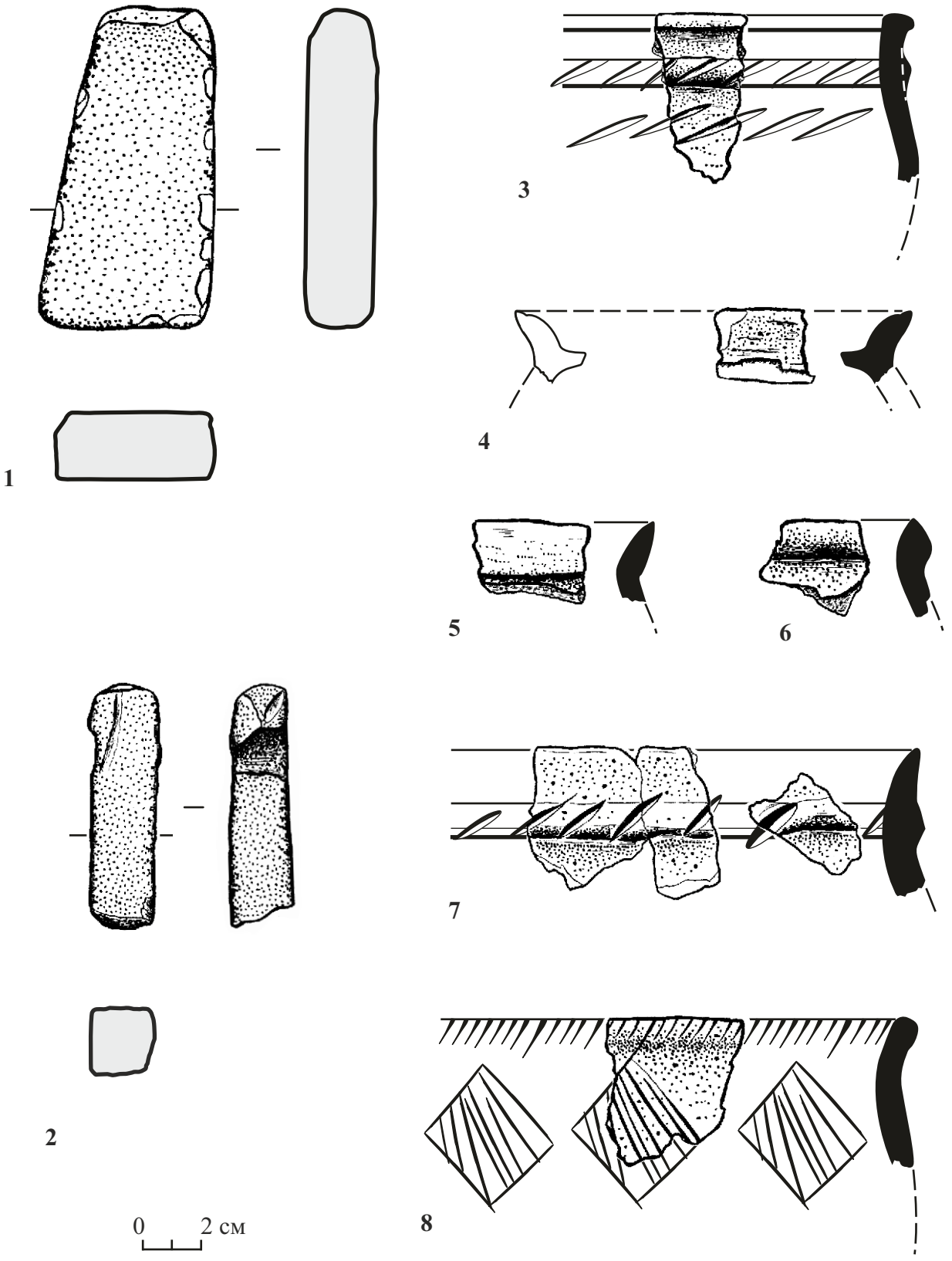

Рис.Б.3.51. Знахідки фіналу доби бронзи з розкопу 2 поселення Мечетне-1: 1-6 - культурний шар на південному схилі яру; 7-8 - знахідки на поверхні поселення

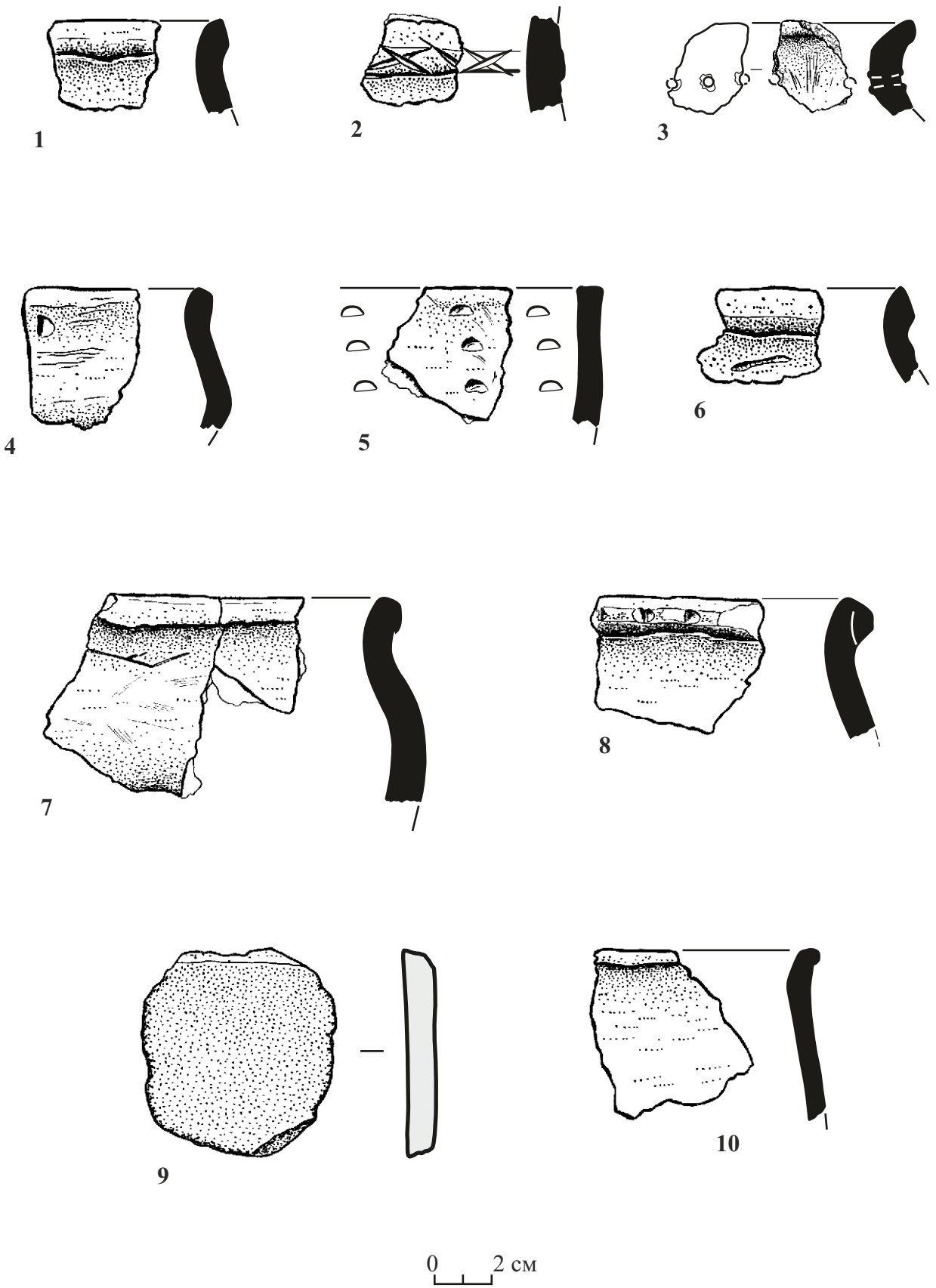

Рис.Б.3.52. Знахідки фіналу доби бронзи з розкопу 1 поселення Мечетне-1: заповнення будівлі 1

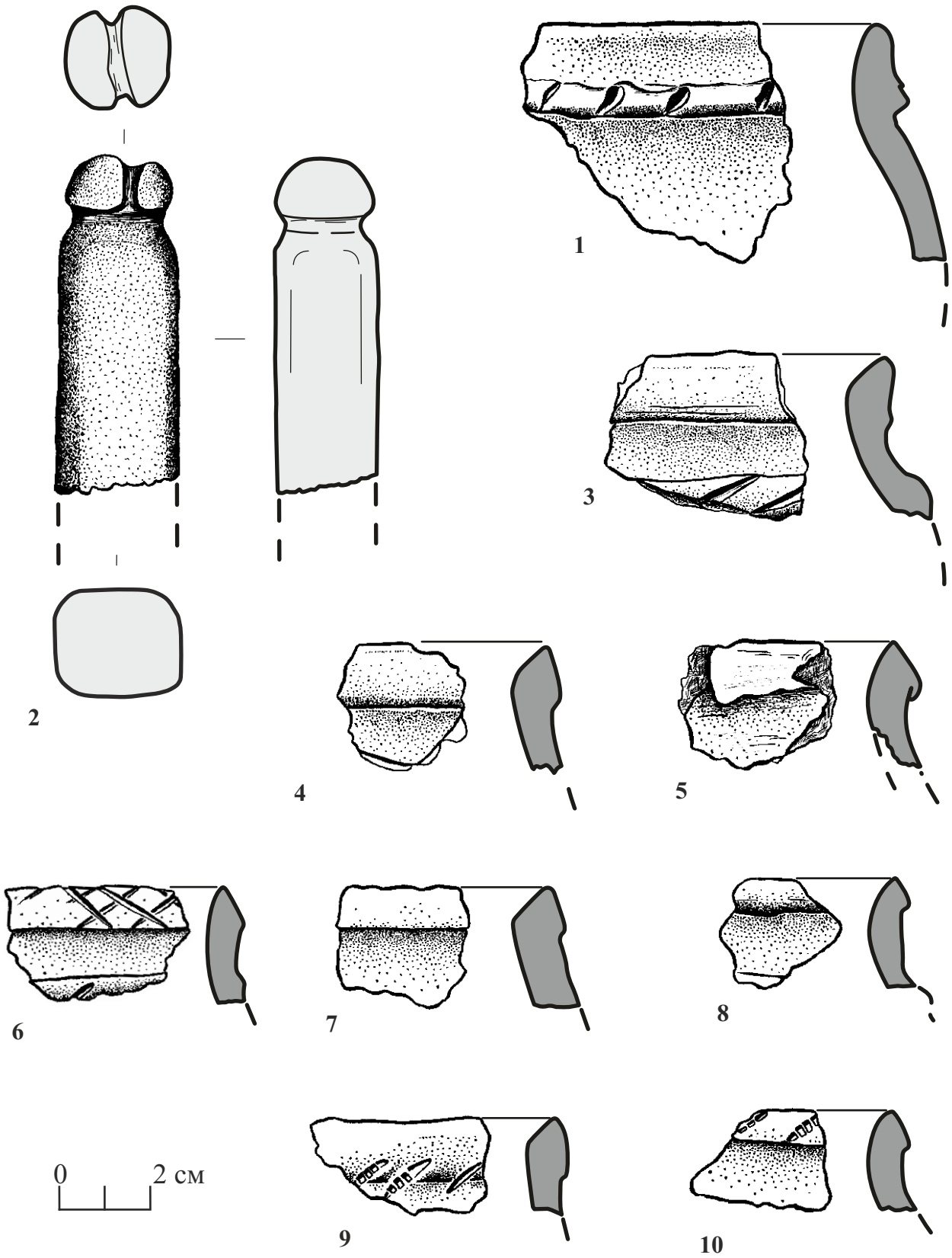

Рис.Б.3.53. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Жовте (правий берег); 2-4 - Сабівка; 5 - Стрільцівка III; 6 - Денежнікове IV;
7 - Кругле I; 8 - Голубовський IV а; 9 - Бірюкове IV; 10 - Санжарівка I

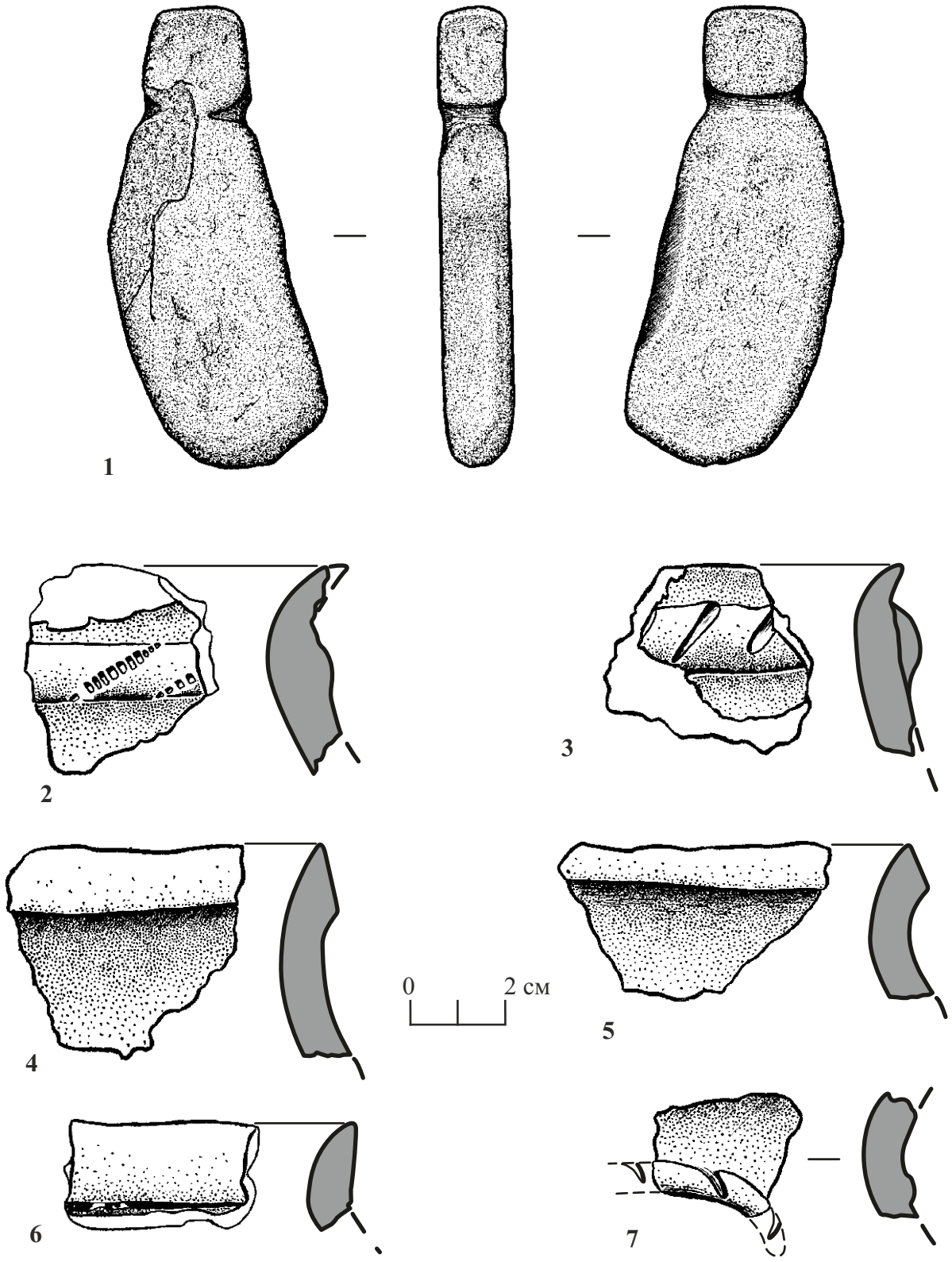

Рис.Б.3.54. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Обозне; 2 - Друге Підгірне II; 3 - Жовте (лівий берег); 4 - Дар'ївка II;
5 - Фащівка V; 6 - Рогове I; 7 - Барикіне I

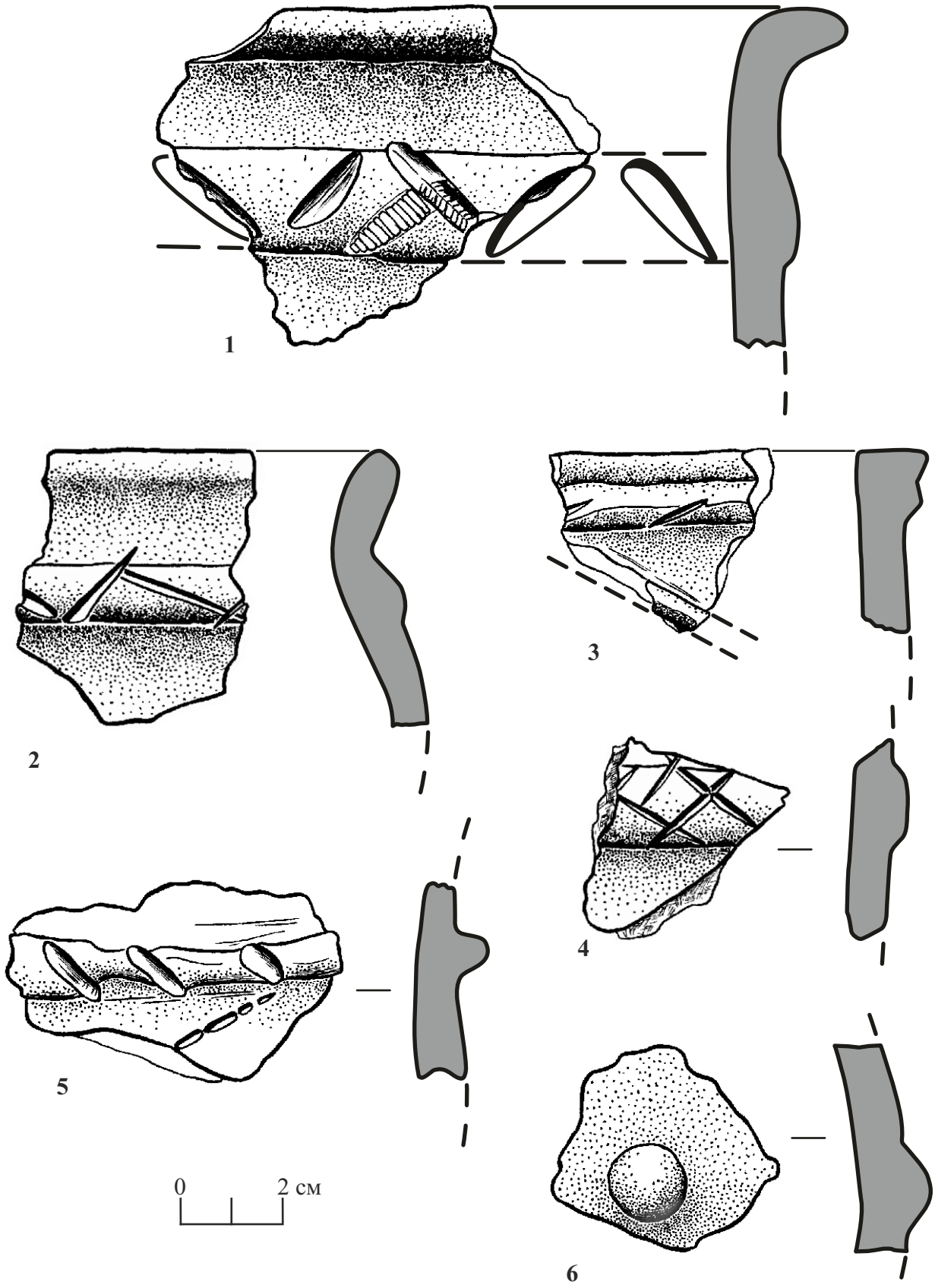

Рис.Б.3.55. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Нижній Мінченок; 2 - Давидо-Микільське VIб; 3 - Суходіл I;
4 - Новоборова I; 5 - Донецьке (Олексіївка I); 6 - Волнухіне

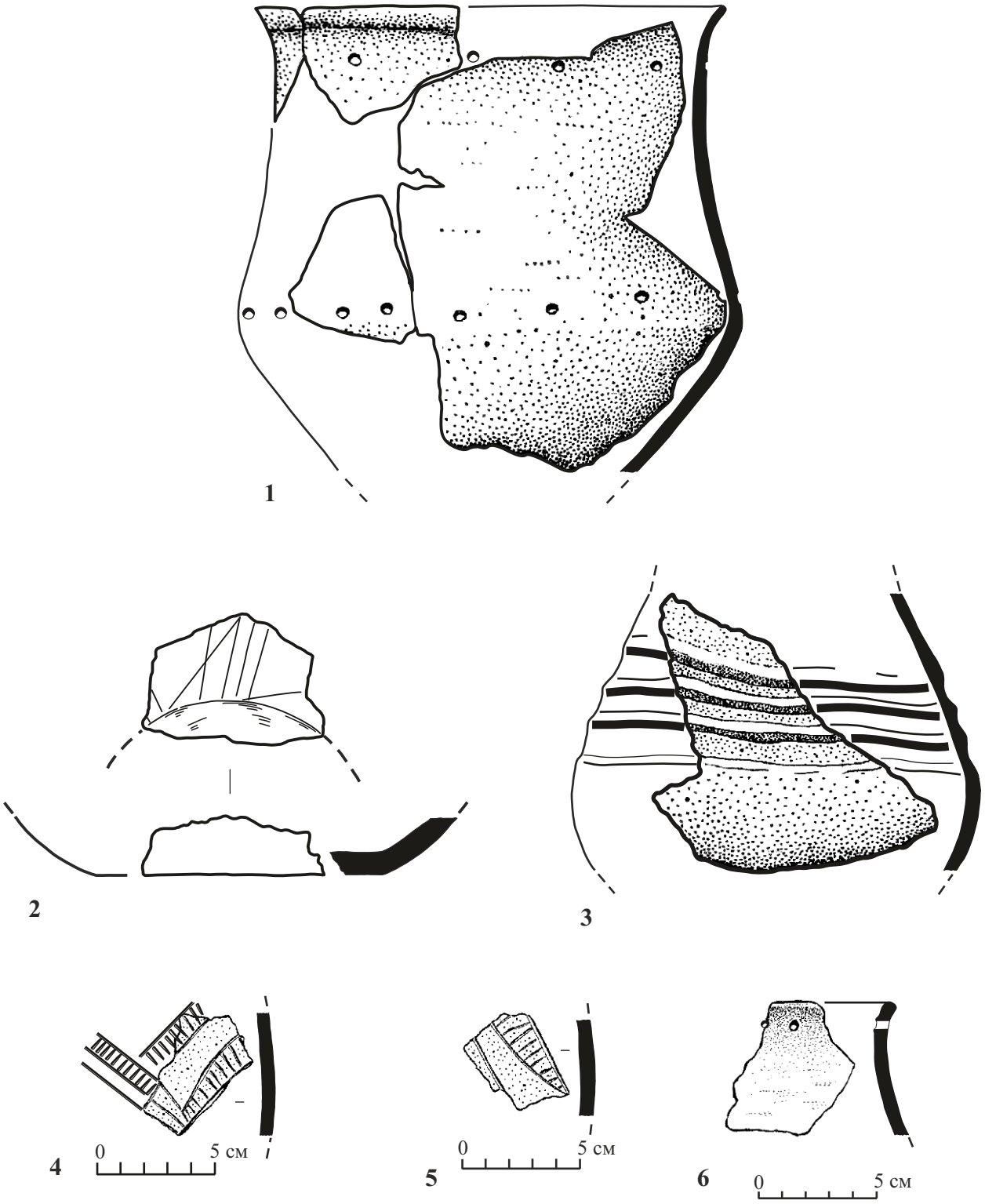

Рис.Б.3.56. Кераміка бондарихинської культури Давидо-Микільського поселення

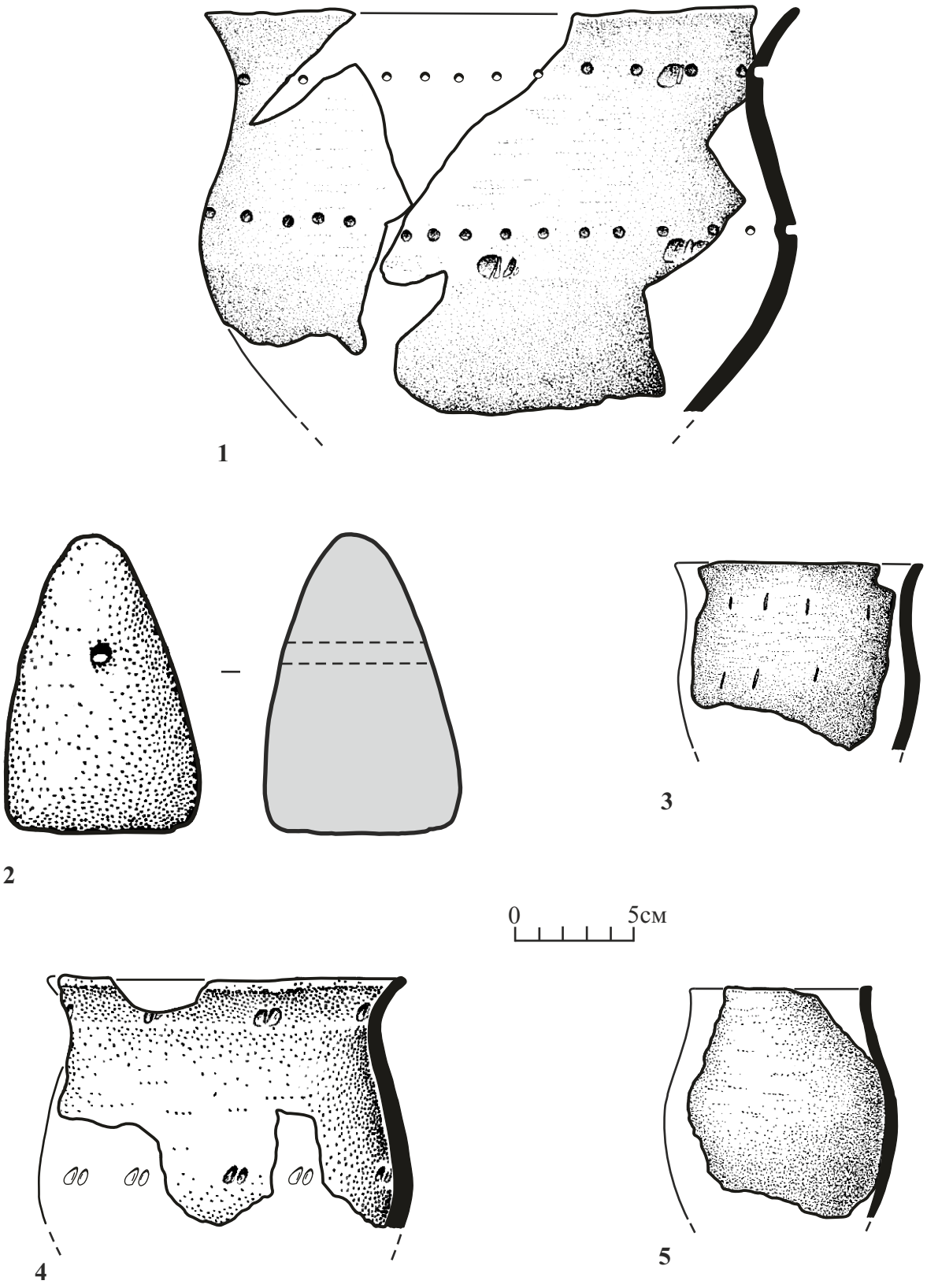

Рис.Б.3.57. Кераміка бондарихинської культури Давидо-Микільського поселення

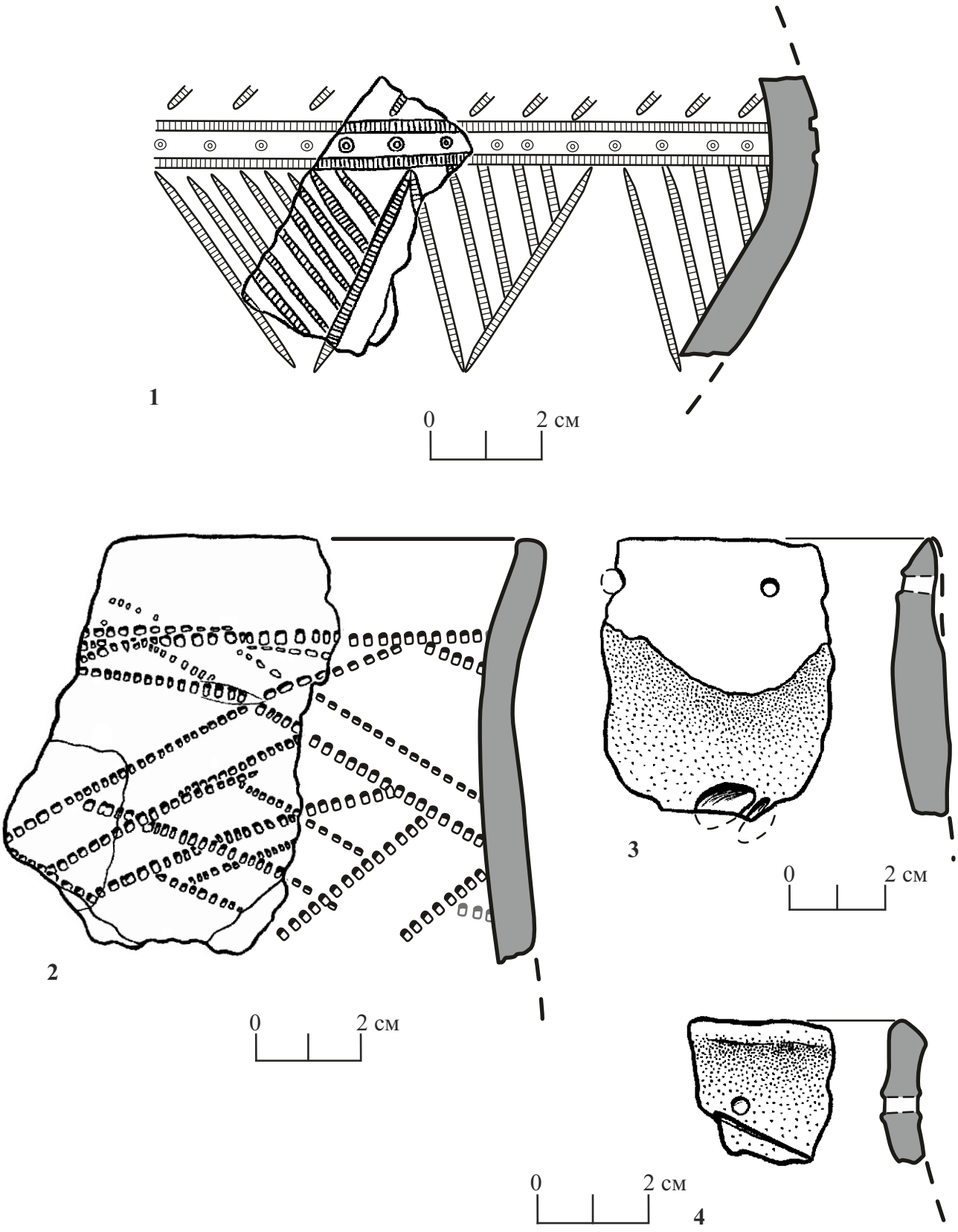

Рис.Б.3.58.Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Курячівка II; 2 - Розівка VI; 3 - Подкуйчанськ II; 4 - Полтава III

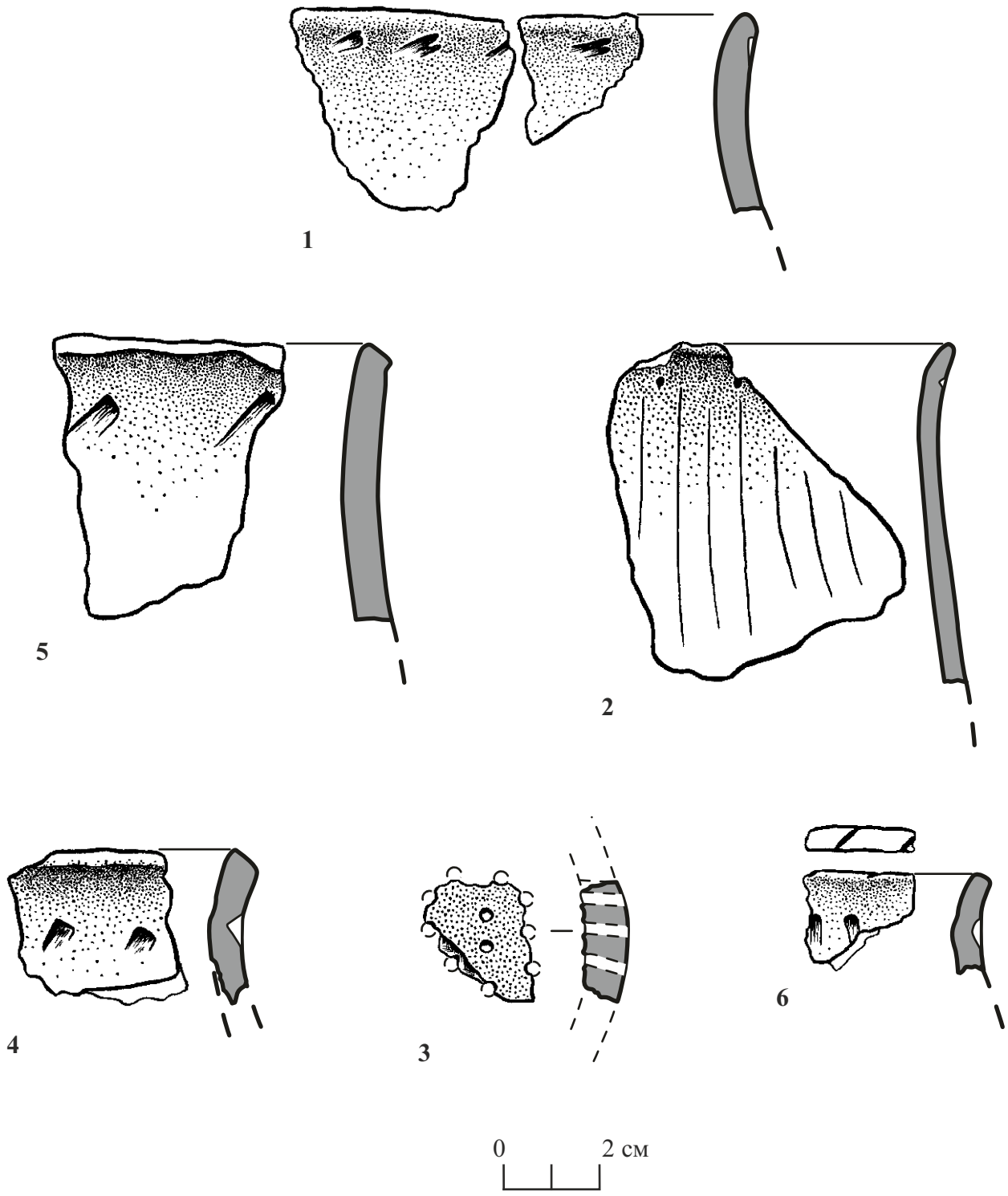

Рис.Б.3.59. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Риб'янцеве I-V; 2 - Боровеньки I; 3-4 - Верхня Дуванка III; 5 - Трембічеве;
6 - Білокуракіне I

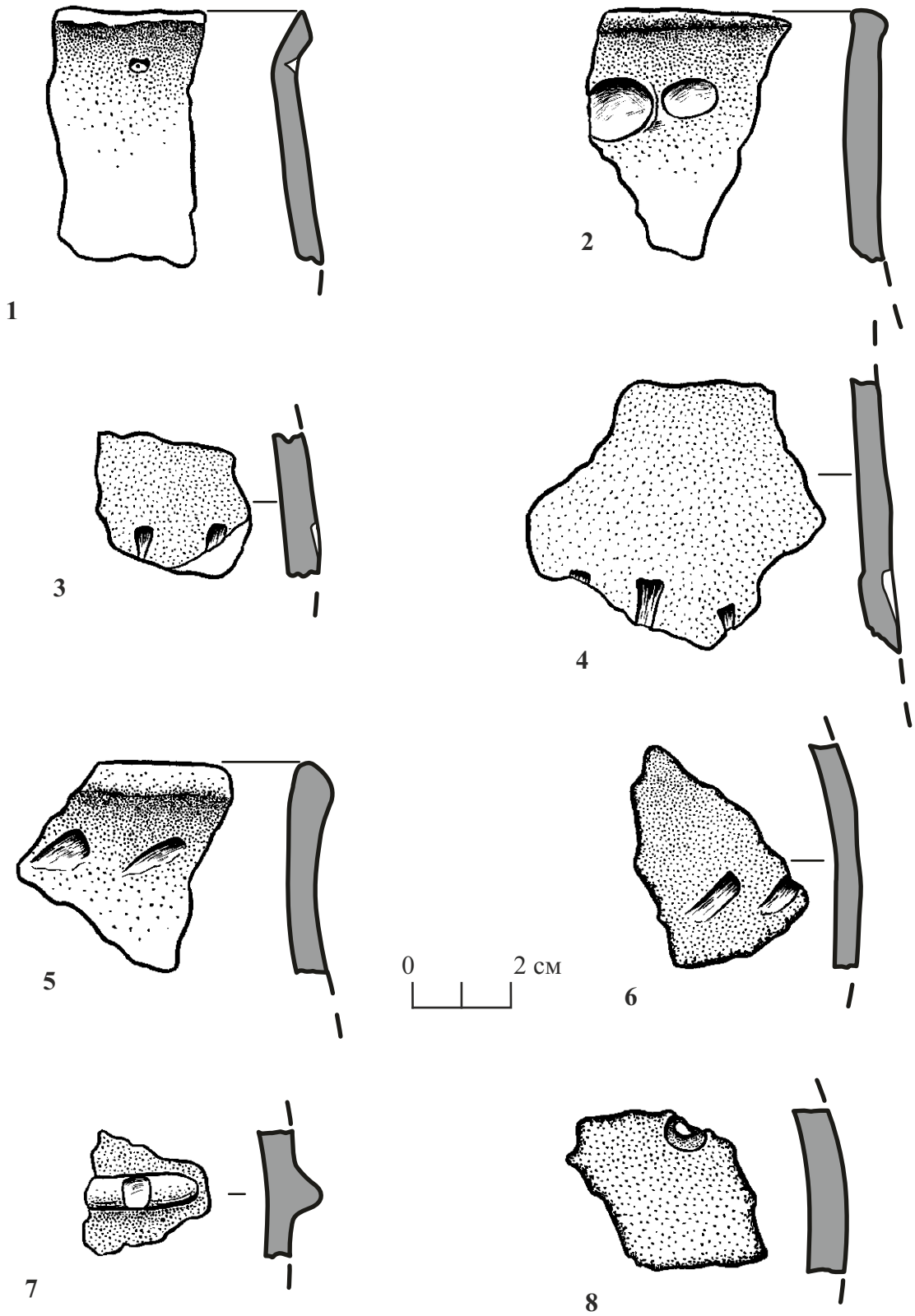

Рис.Б.3.60. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Курячівка Ivб;2-4 - Нова Кондрашівська; 5-6 - Іково IIIа; 7-8 Мостки VIII.

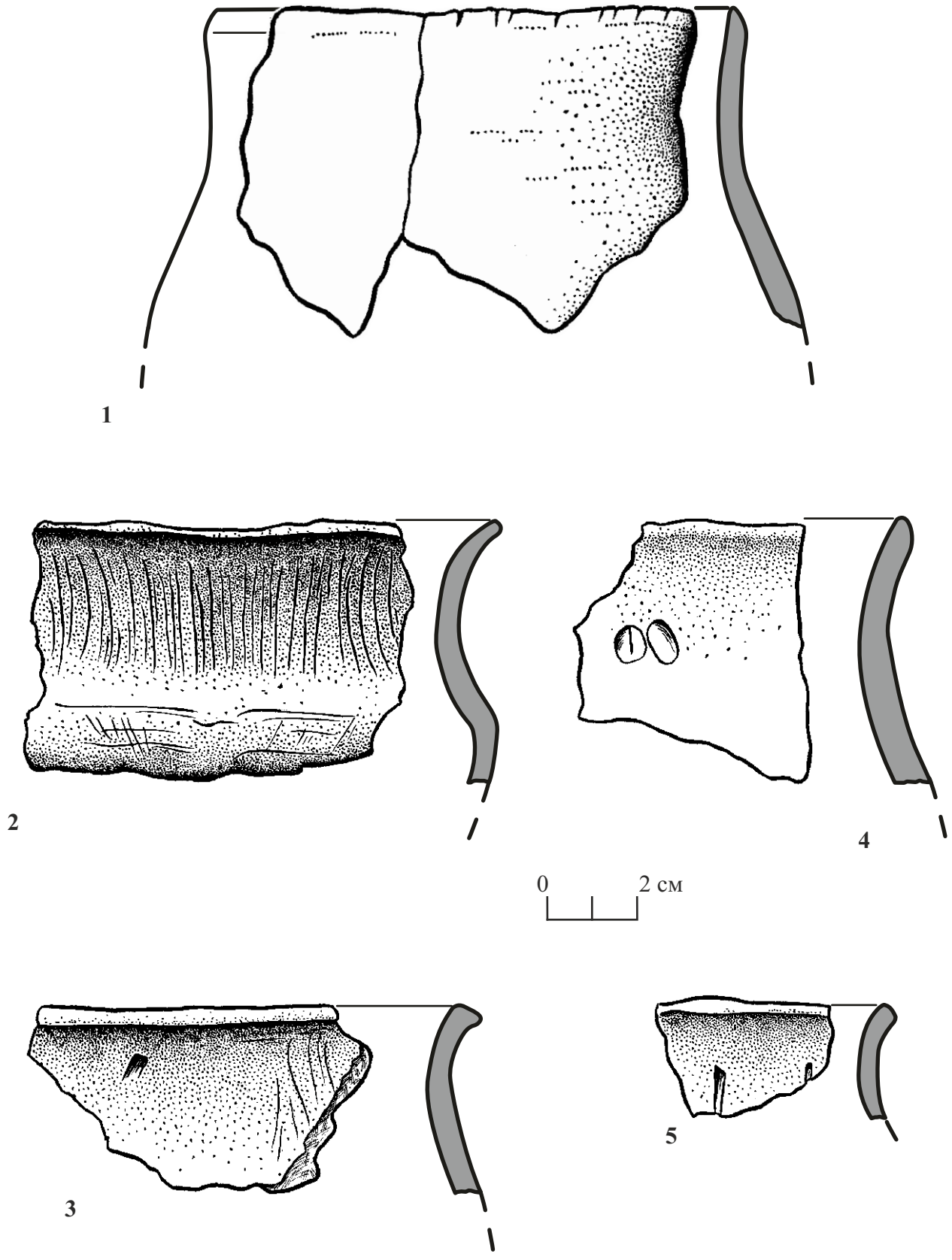

Рис.Б.3.61. Знахідки фіналу доби бронзи з поселень Сіверського Донця:
1 - Зелена Гора II; 2-3 - Лопаскіне V; 4 - Осінове Друге IV; 5 - Бахмутівка Iva;

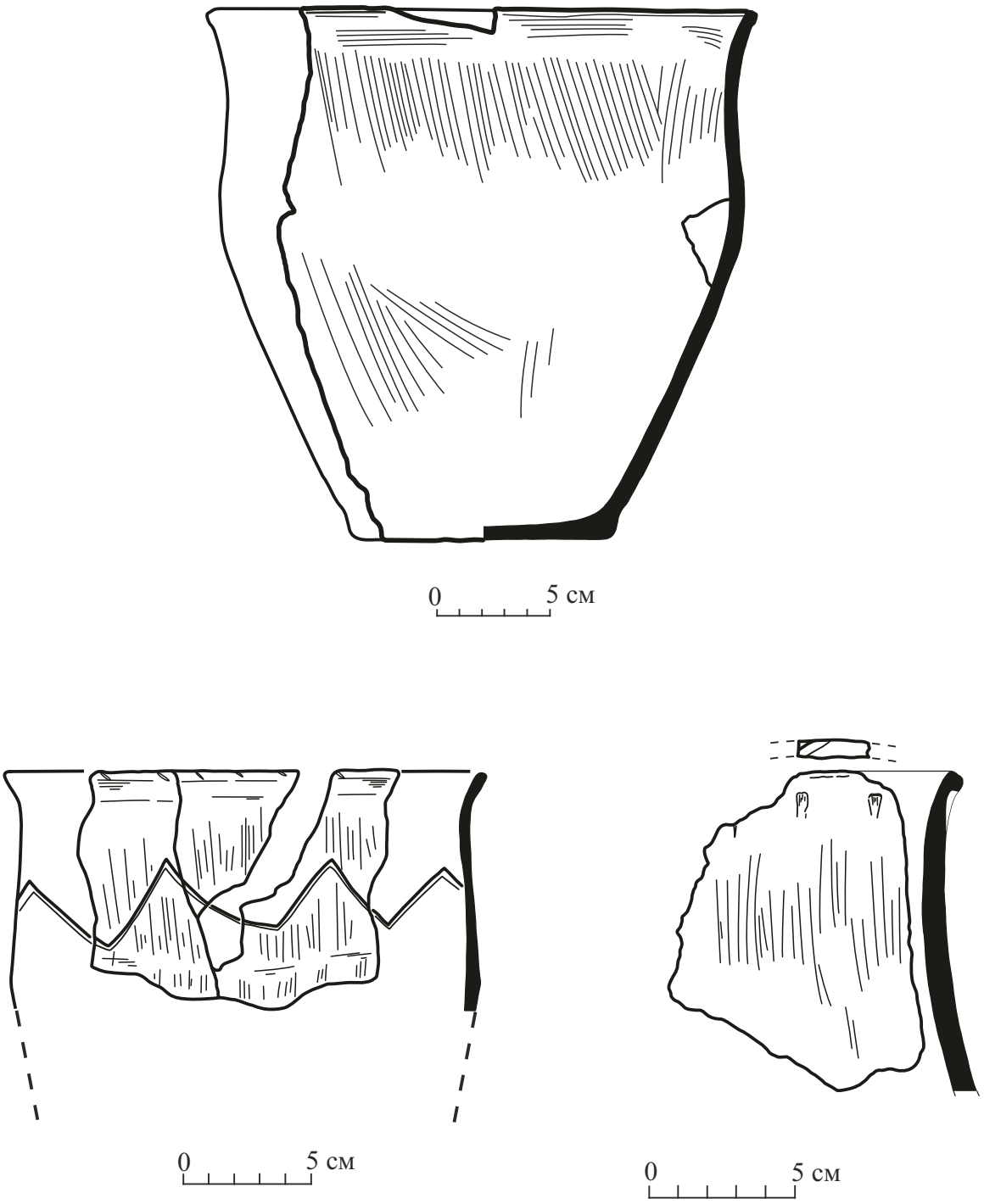

Рис.Б.3.62. Кераміка бондарихинської культури Давидо-Микільського поселення

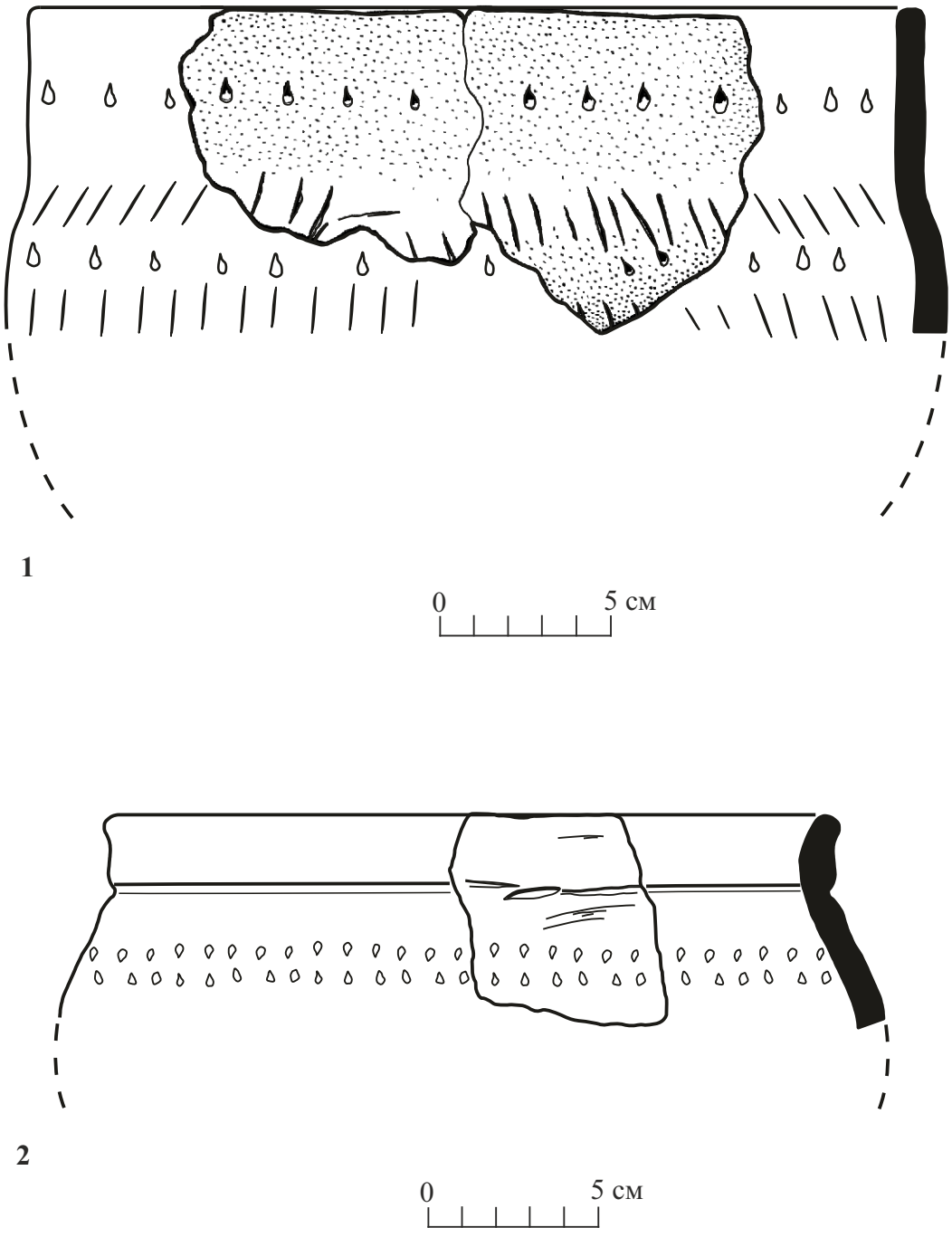

Рис.Б.3.63. Кераміка маклашеєвської культури з культурного шару Давидо-Микільського поселення

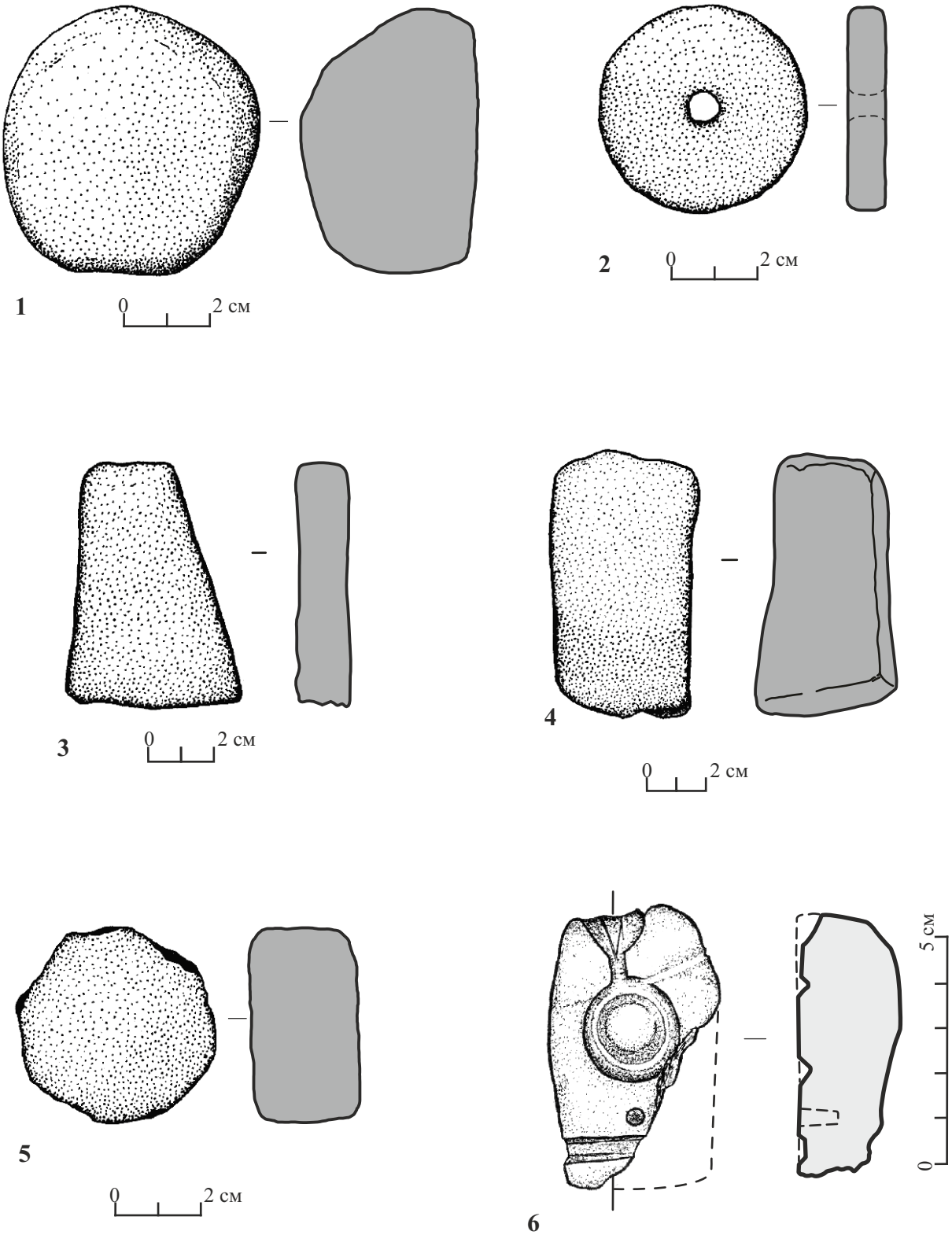

Рис.Б.3.64. Кам’яні вироби з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця: 1-5 - Зимогір’я; 6 - Середньотепле

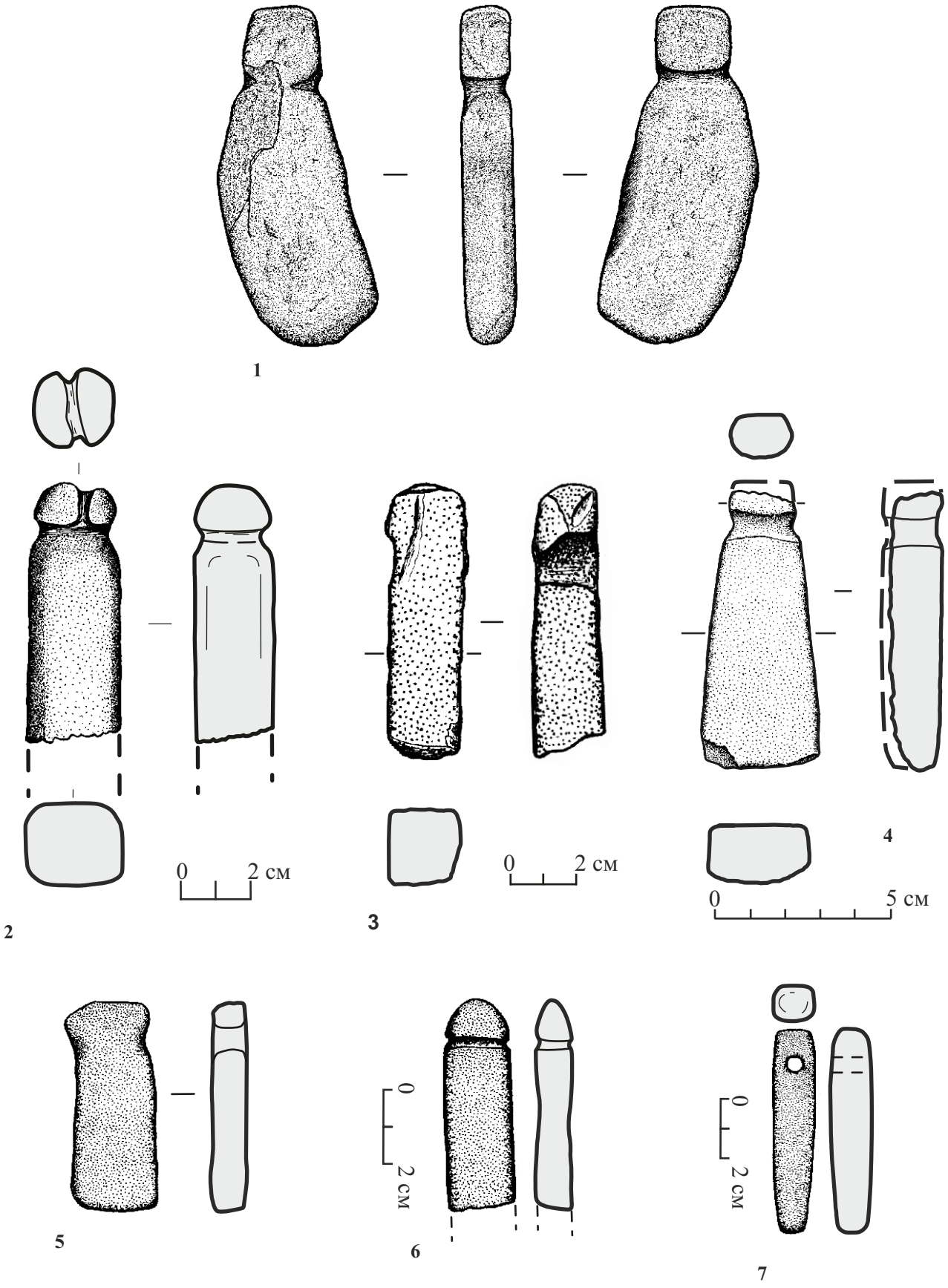

Рис.Б.3.65. Точила білозерського типу з пам’яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця: 1 - Обозне; 2 - Сабівка; 3 - Мечетне-1; 4, 6 - Зимогір’я; 5 - Давидо-Микільське; 7 - Оріхове

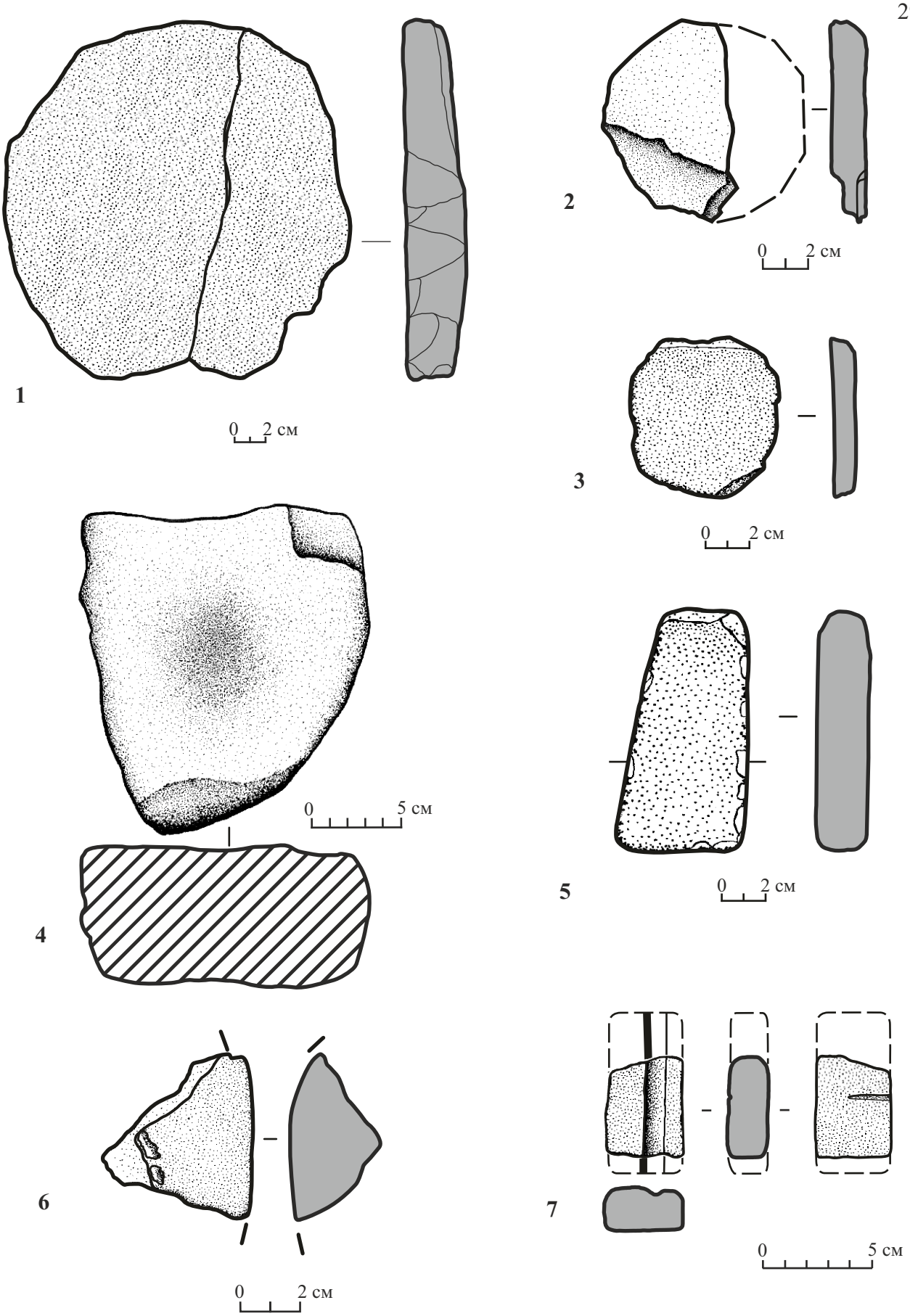

Рис.Б.3.66. Кам’яні вироби з поселень фінальної бронзи басейну Сіверського Донця: 1, 4 - Давидо-Микільське; 2, 6, 7 - Зимогір’я; 3, 5 - Мечетне-1

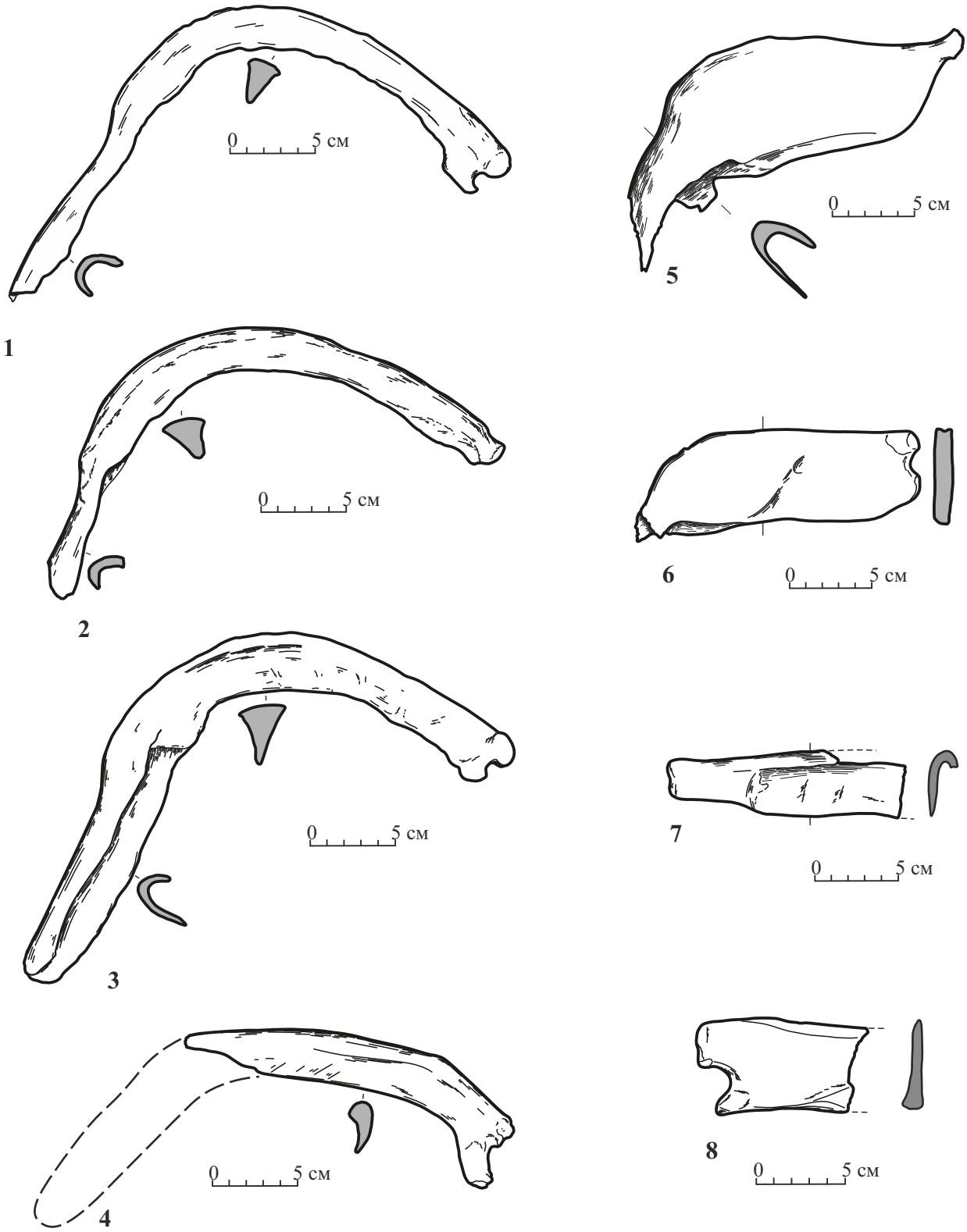

Рис.Б.3.67. Кістяні вироби з поселень БМЗК-2 в басейні Сіверського Донця: 1-4 - Давидо-Микільське; 5-8 - Зимогір'я

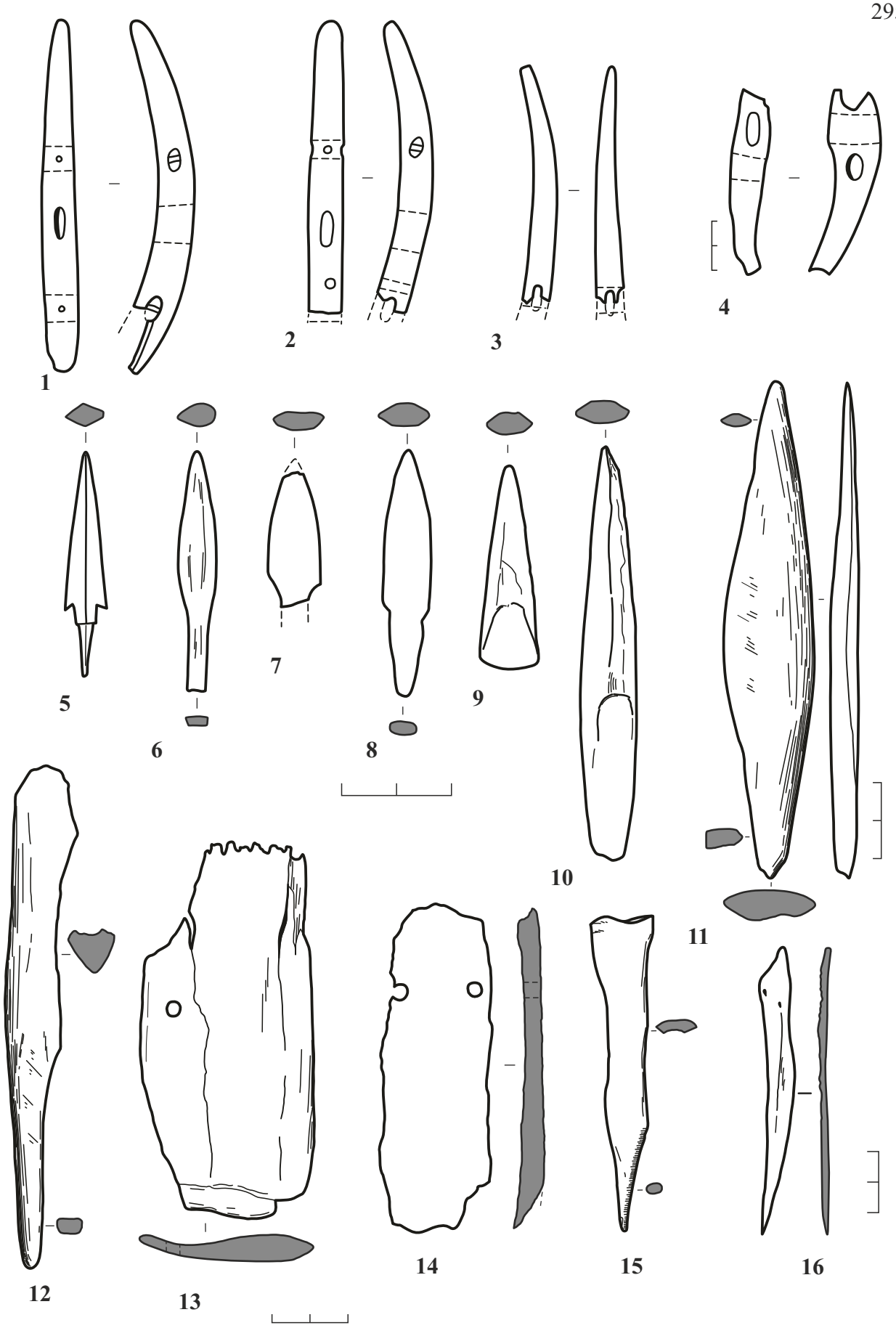

Рис.Б.3.68. Кістяні вироби з поселень БМЗК-2 басейну Сіверського Донця: 1-3, 5-10 - Іллічівка (за: *Шаповалов, 1976; Ромашко, 2013*); 4 - Провалля (за: *Гладких, Писларий и др.*, *1973*); 11-13, 15-16 - Давидо-Микільське; 14 - Зимогір'я

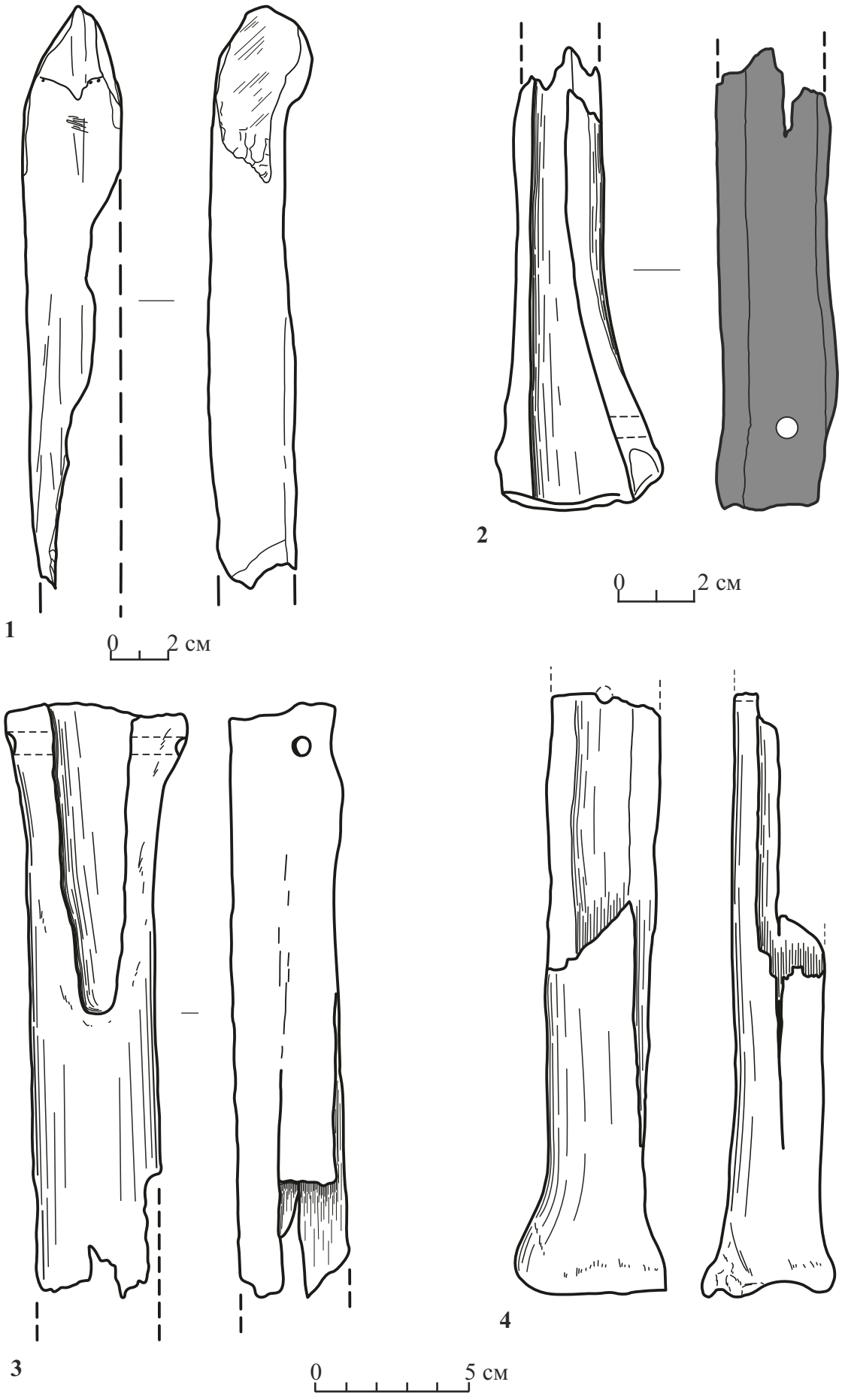

Рис.Б.3.69. Кістяні «ковзани» з горизонту БМЗК-2 поселення Зимогір’я

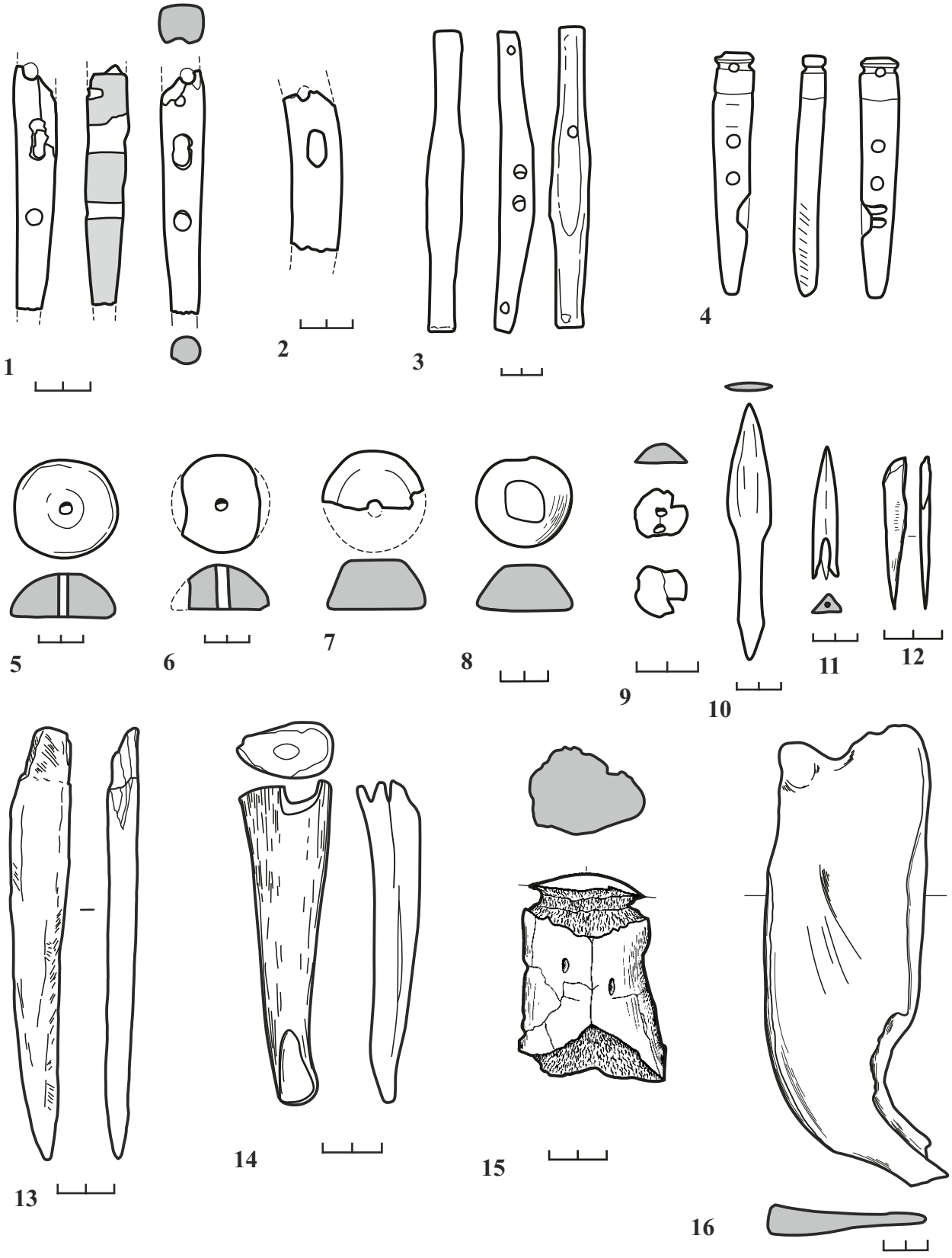

Рис.Б.3.70. Кістяні вирбои з поселень фінальної бронзи Сіверсько-Донеччини:
1 - Зливки (за: *Посредников, Усачук, Цимиданов, 2014*); 2, 9 - Глибоке озеро (за: *Гершкович, 1998*); 3 - Усове озеро (за: *Березанская, 1990*); 4 - Слов'янськ (за: *Посредников, Усачук, Цимиданов, 2014*); 5-6, 10-11 - Іллічівка (за: *Шаповалов, 1976; Ромашко, 2013*); 7 - Усове озеро (за: *Березанская, 1990*);
8, 13-14, 16 - Давидо-Микільське; 12 - Зимогір'я; 15 - Мечетне-1

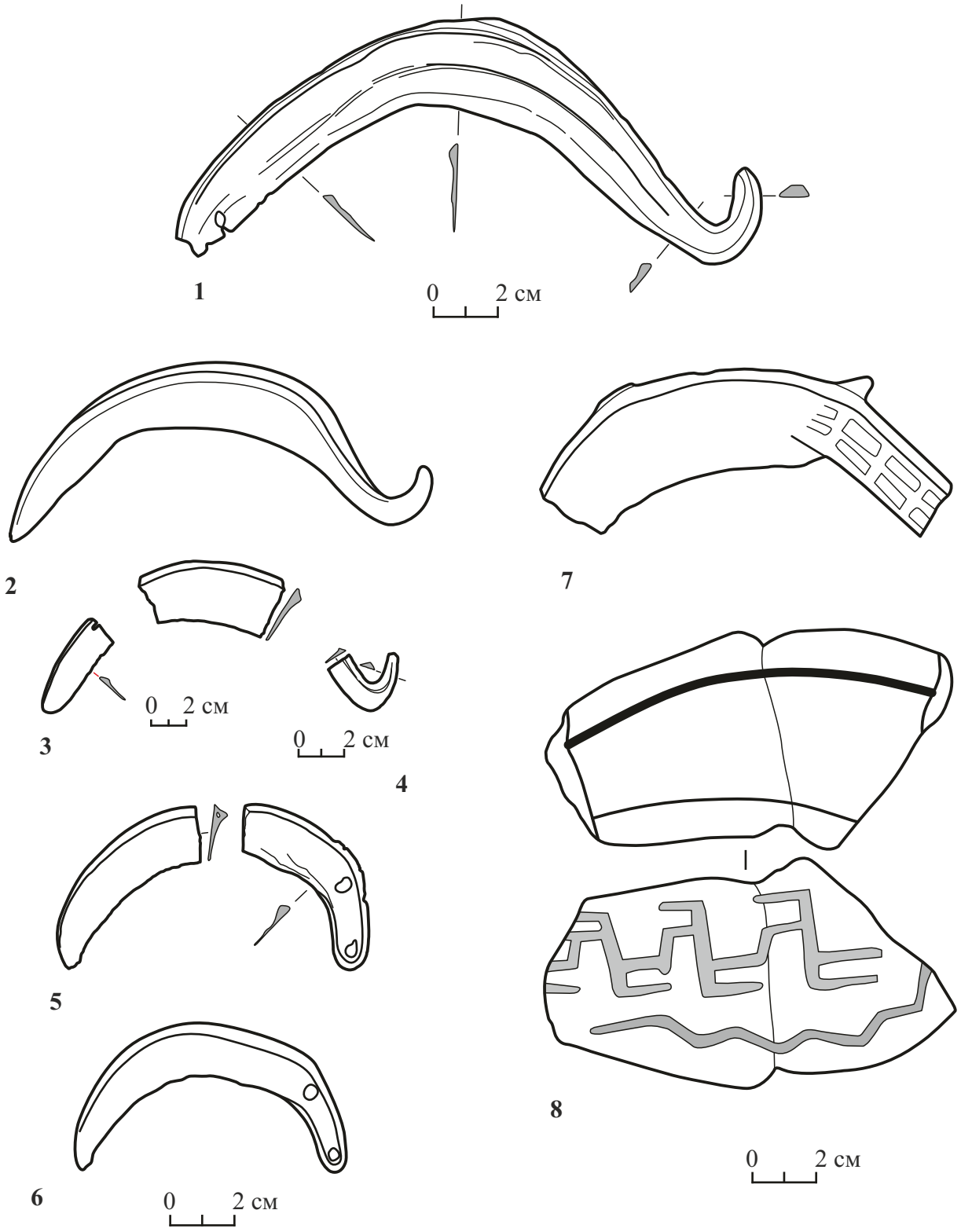

Рис.Б.3.71. Металеві серпи та ливарні форми з поселень БМЗК-2 в басейні Сіверського Донця: 1 - Кіровськ (За: Полідовіч, Усачук, Кравченко, Підобід, Циміданов); 2-7 - Райгородський скарб (За: Лесков, 1967; Дергачев, Бочкарев, 2002); 8 - Грушова балка (За: Татаринов, 1979)

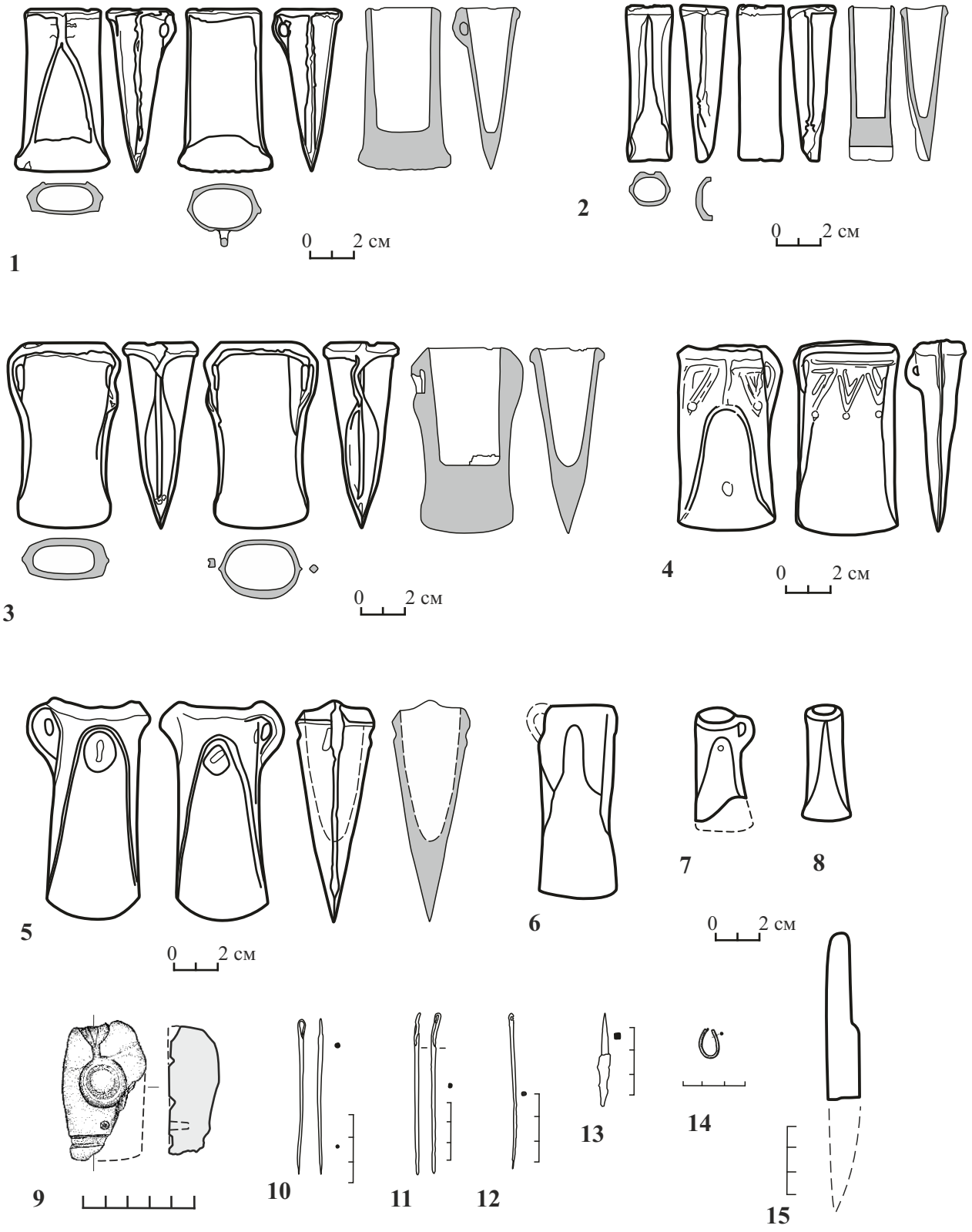

Рис.Б.3.72. Металеві вироби та ливарні форми з басейну Сіверського Донця:
1-3 - скарб Хрестище (За: *Гершкович, Панковский, Шамрай, 2013*);
4- Новопсков, випадкова знахідка (За: *Археологический альманах, 1993*);
5-8, 15 - Райгородський скарб (За: *Лесков, 1967; Ключнева, 2005*);
9 - Середньотепле (*фонди археологічного музею ЛНУ*); 10 - Тернове к.1 п.1;
11 - Сокільники к.3 п.2; 12, 14 - Волченський III к.3 п.1 (За: *Прокофьев, 2004*);
13 - Войтове-III к.1 п.4 (10, 11, 13 - за: *Литвиненко, 1994*);

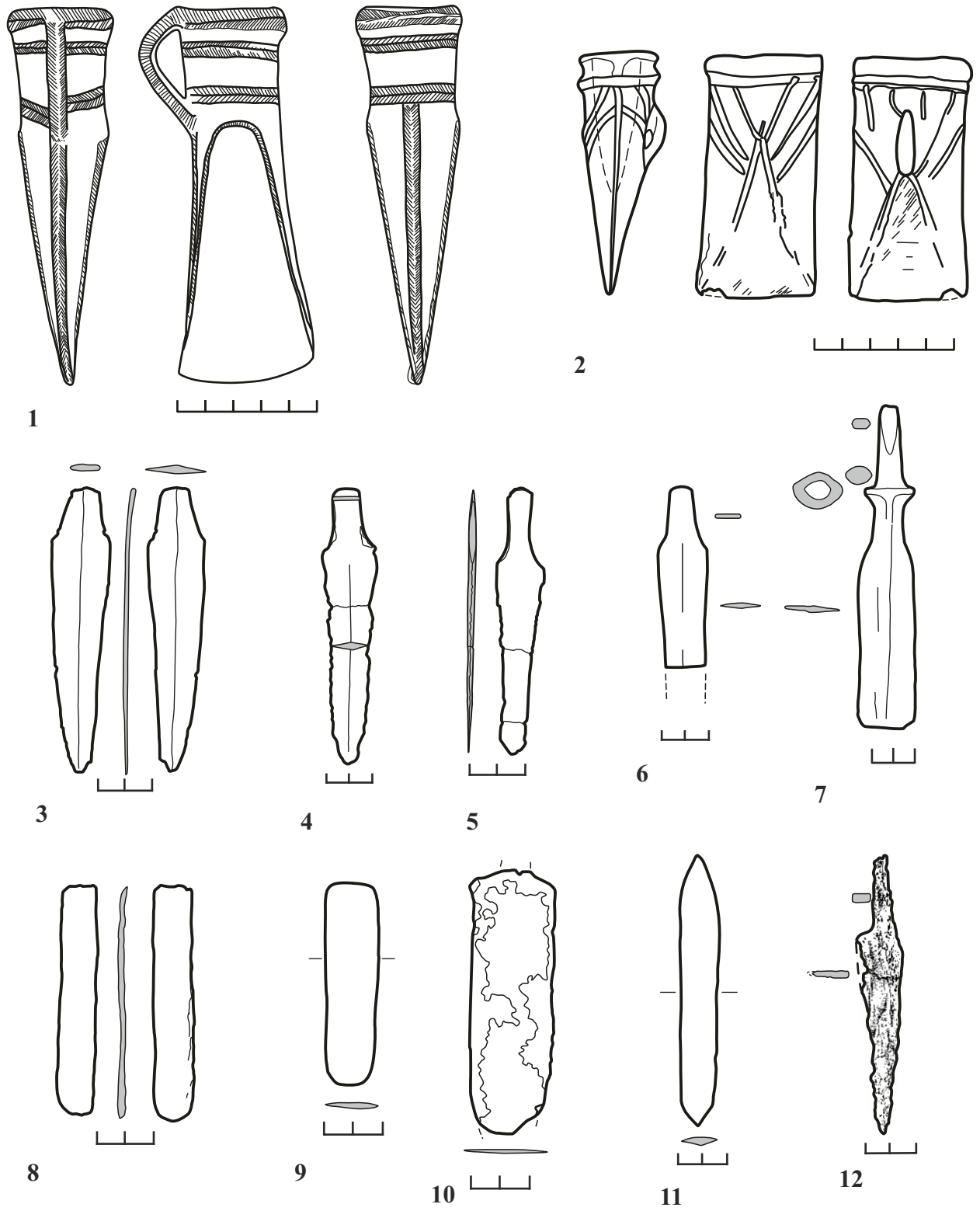

Рис.Б.3.73. Металеві вироби з пам'яток фінальної бронзи басейну Сіверського Донця: 1 - Ольховатка (За: *Археологический альманах, 1993*); 2 - Луганськ (За: *Ключнева, 2005*); 3, 8 - Усове Озеро (За: *Березанская, 1990*); 4 - Трьохізбенка (*фонди археологічного музею ЛНУ*); 5 - Кремінна к.1 п.10 (За: *Санжаров, 2005*); 6 - Ямпіль (За: *Полідович, Усачук, Цимідanов, Філіппов*); ; 7 - Богородичне (За: *Археологический альманах, 1993*); 9 - Байдівка (*випадкова знахідка, фонди археологічного музею ЛНУ*); 10 - Закатне (За: *Гудименко, 2004*); 11 - Адамівка (За: *Татаринов, 1979*); 12- Вишневий Діл к.1 п.2 (За: *Писларий, 1980*).

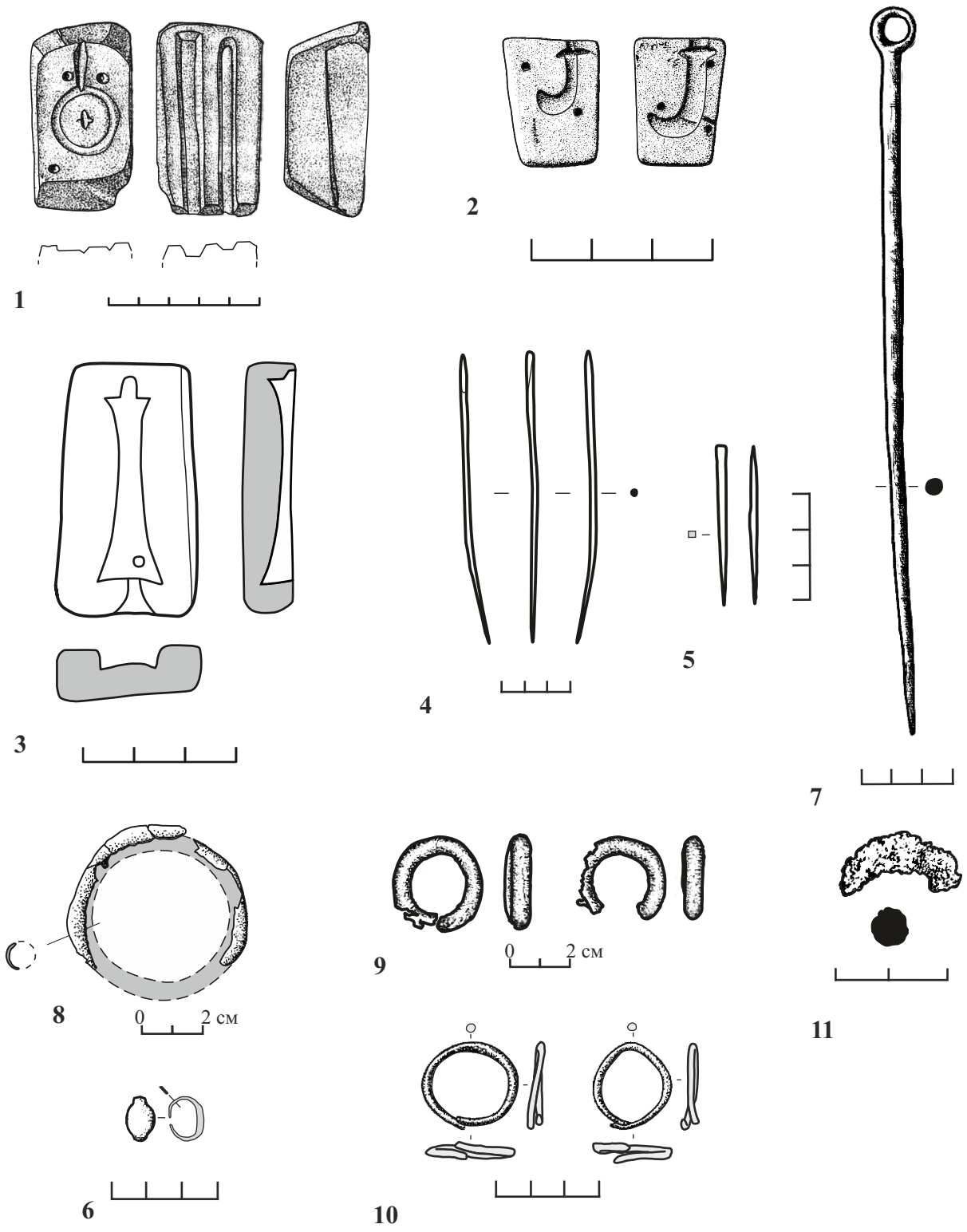

Рис.Б.3.74. Металеві вироби фінальної бронзи з пам'яток басейну Сіверського Донця: 1 - Глибоке озеро (За: *Гершкович, 1998*); 2 - Іллічівка (За: *Bočkarev, Leskov, 1980*); 3 - Слов'янськ (За: *Татаринов, 1979*); 4 - Клешня-1 (За: *Супрун, 1999*); 5-6 - Октябрьський-1 к.1 п.1 (За: *Прокофьев, 2003*); 7 - Діброва (За: *Археологический альманах, 1993; Бочкарев,* 2009); 8 - Красноріченський I могильник к.1 п.1 (За: *Красильніков, Красильнікова, Пробийголова, 2009*); 9 - Піонерське к.2 п.1 (За: *Гаврилюк, Красильніков, 2006*); 10 - Клешня Друга-4 (За: *Супрун, 1999*); 11 - Вишневий Діл (За: *Писларий, 1980*).

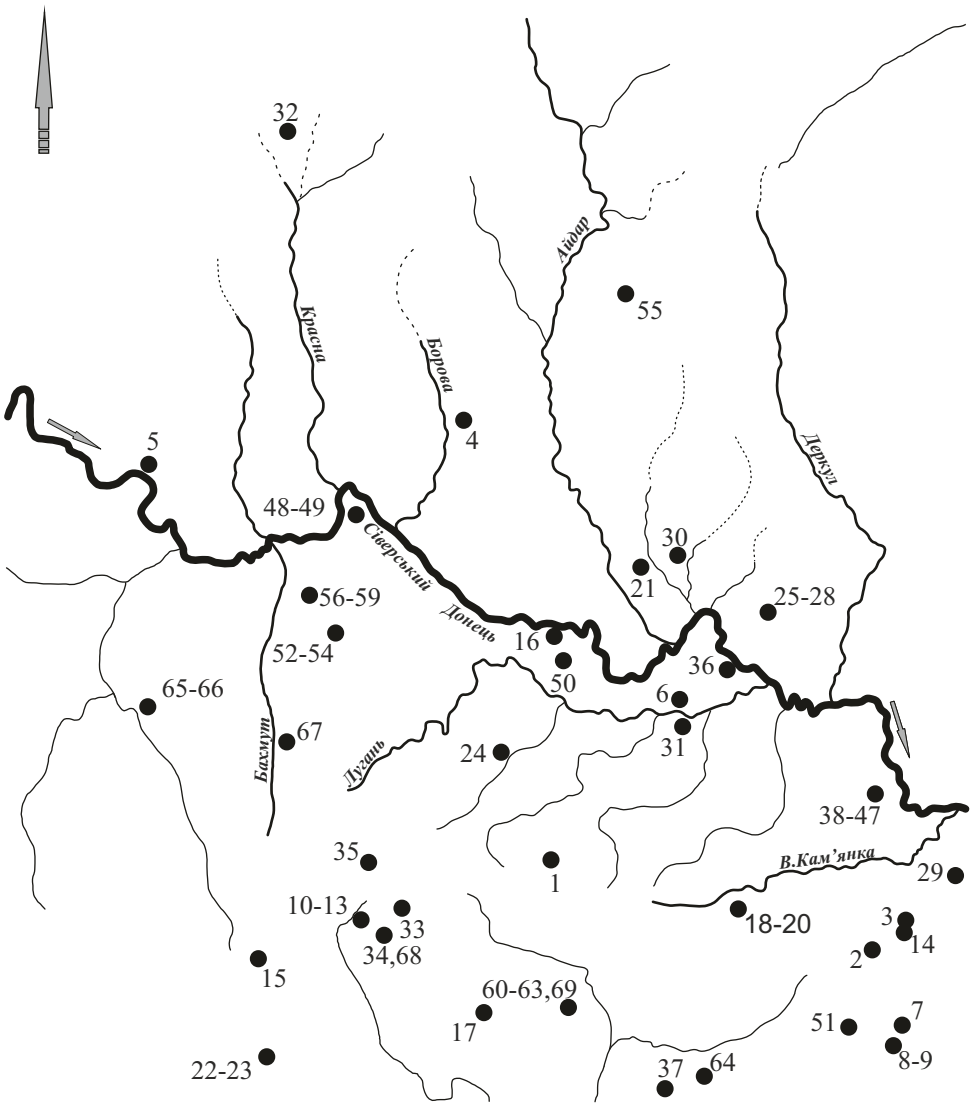

Рис.Б.4.75. Схема розповсюдження поховань II етапу БМЗК в басейні Сіверського Донеця та на Донецькому кряжі (за Р.О.Литвиненком із доповненнями автора):

1 - Петрівське; 2 - Зимовніки п.1; 3 - Провалля (поселення) п.1; 4 - х.Шевченко п.1; 5 - Слов'яногірськ п.1; 6 - Олександрівськ гр.2 п.2; 7 - Ребріковка II к.1 п.2; 8-9 - Кісєльов II к.3 п.6; п.7; 10 - Авіловка; 11-13 - Авіловка к.4 п.1; к.7 п.1; к.7 п.4; 14 - Грушова балка к.18 п.1; 15 - Бєєва могила п.2; 16 - Сокільники к.3 п.2; 17 - Тернове к.1 п.1; 18-20 - Кам'янка к.6 п.1; к.1 п.2; к.1 п.3; 21 - Войтове III к.1 п.4; 22-23 - Донецьк к.2 п.4; к.1 п.1; 24 - Брянка (р.Лозова); 25-28 - Плотина к.6 п.18; к.1 п.3; к.1 2; к.1 п.1; 29 - Волченський III к.3 п.1; 30 - Михайлівка; 31- Катеринівка II (поселення) п.1; 32 - Баранічеве к.2 п.1; 33 - Ольховатка гр.III к.1 п.2; 34 - Дружне к.2 п.1; 35 - Углегірськ к.2 п.1; 36 - Зелена Роща; 37 - Червоний Жовтень к.4 п.2; 38-47 - Великий Суходол к.4/5 п.2, 4, 5, 7-11; 15; 19; 48-49 - Привілля к.5 п.1; п.3; 50 - Кріпаки к.2 п.9; 51 - Бірюкове к.4 п.1; 52-54 - Берестове к.1 п.2; п.3; п.6; 55 - Старобільськ к.1 п.2; 56-59 - Івано-Дар'ївка к.5 п. 2; п.3; п.8; п.22; 60-63 - Зрубне к.7 п.2; п.4; п.6; п.7; 64 - Клуннікове к.1 п.3; 65-66 - Іжевка к.1 п.1; п.3; 67 - Клінове п.1; 68 - Дружне к.2 п.2; 69 - Зрубне к.7 п.3.

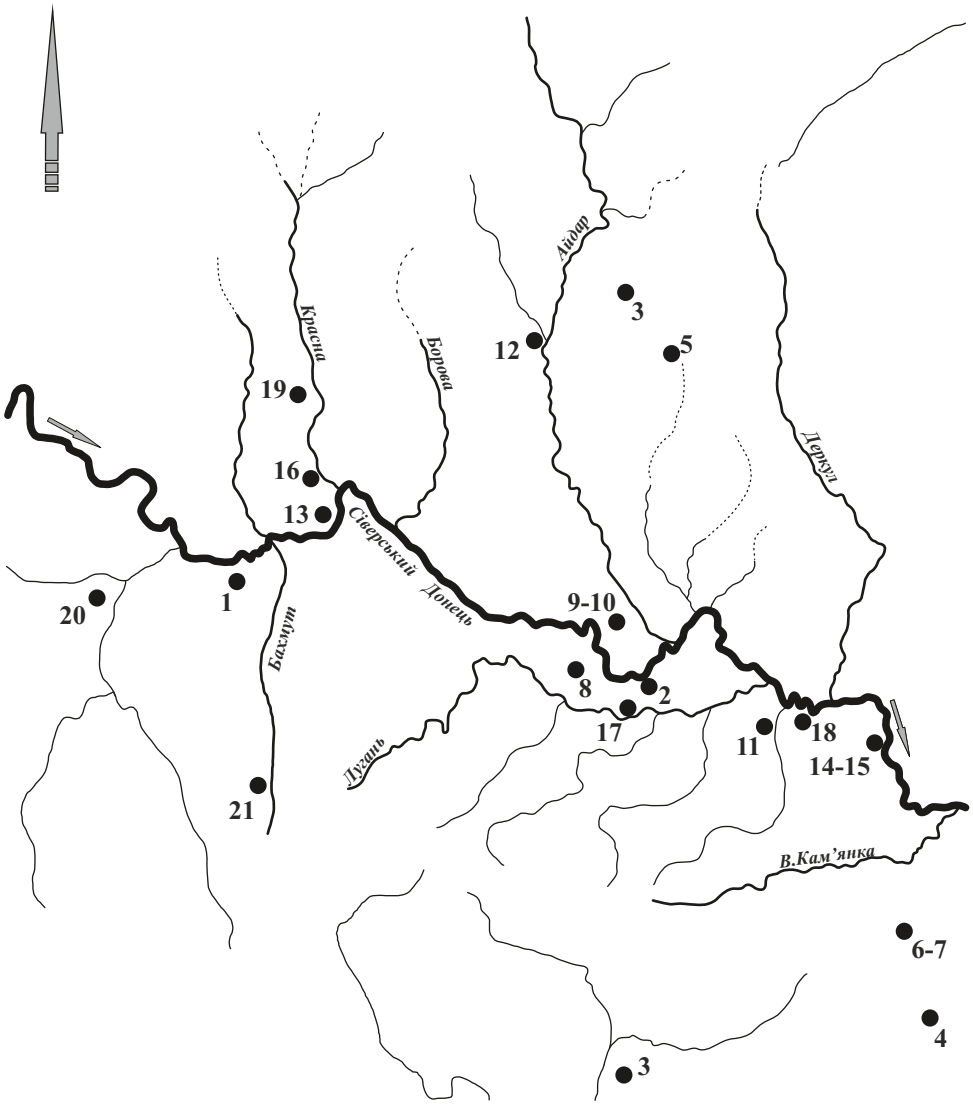

Рис.Б.4.76. Схема розповсюдження поховань фіналу доби бронзи в басейні Сіверського Донця та на Донецькому кряжі:

1 - Рай-Стародубівка п.1; 2 - Жовте п.1; 3 - Дібровка к.5 п.1; 4 - Жовтневий І к.1 п.1; 5 - Оріхове; 6 - Грушова балка к.13 п.1; 7 - Грушова балка к.24 п.1; 8 - Сміле к.2 п.1; 9 - Трьохізбенка к.2 п.2; 10 - Трьохізбенка, зруйноване; 11 - Вишневий Діл к.1 п.2; 12 - Підгорівка п.1; 13 - Клешня Друга-4, п.1; 14 - Давидо-Микільське п.1; 15 - Давидо-Микільське п.2; 16 - Кремінна к.1 п.1; 17 - Зимогір'я к.1 п.7; 18 - Піонерське к.2 п.1; 19 - Краснороческий II могильник к.2 п.1; 20 - Марієнфельд к.1 п.1; 21 - Миколаївський яр, к.1 п.3.

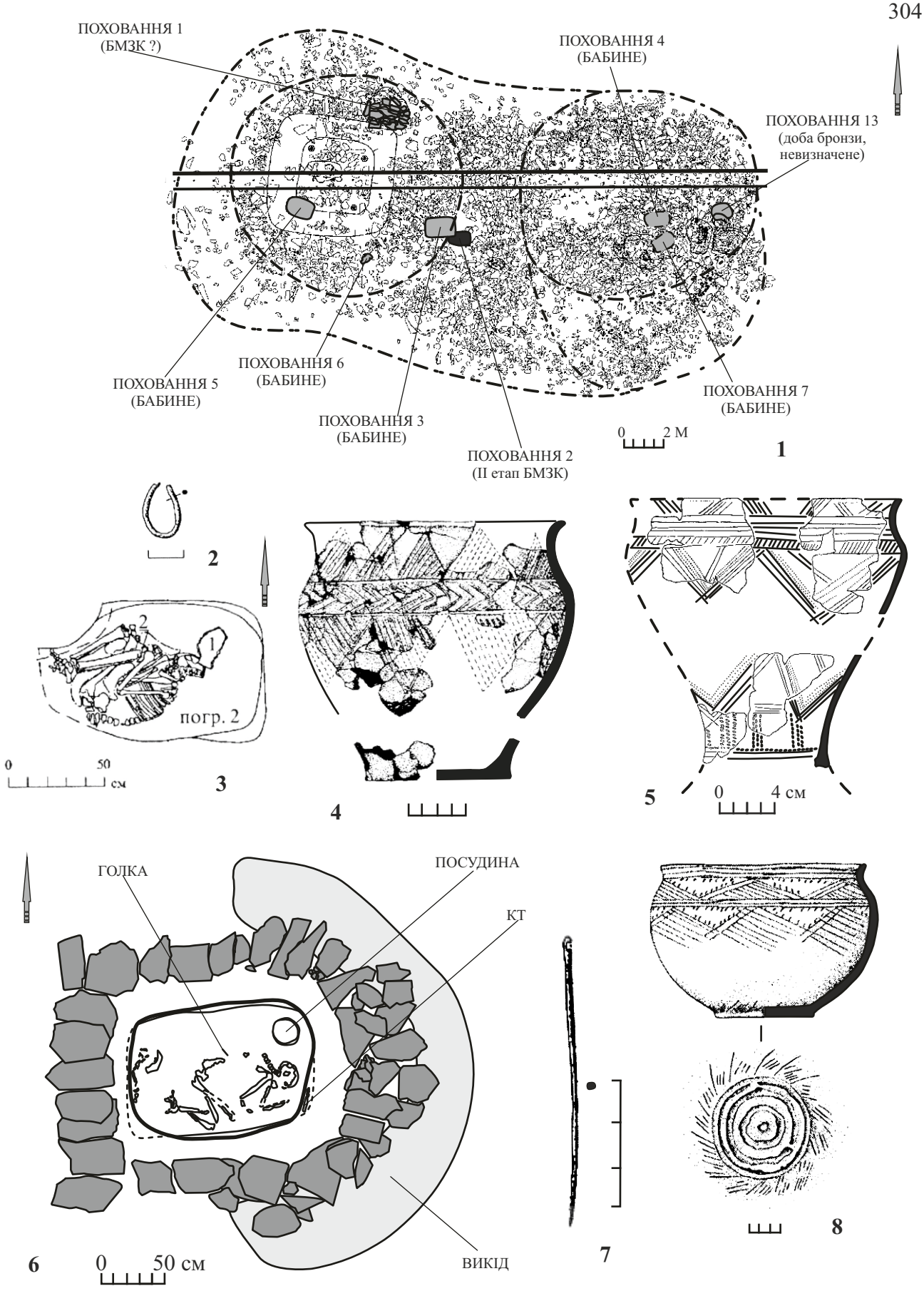

Рис.Б.4.77. Поховання II етапу БМЗК Донецького кряжу:
1-4 - Ребріковка II к.1 п.2 (*за: Прокофьев, 2004*); 5 - Петровське (*зруйноване*);
6-8 - Волченський III к.3 п.1 (*за: Прокофьев, 2004*).

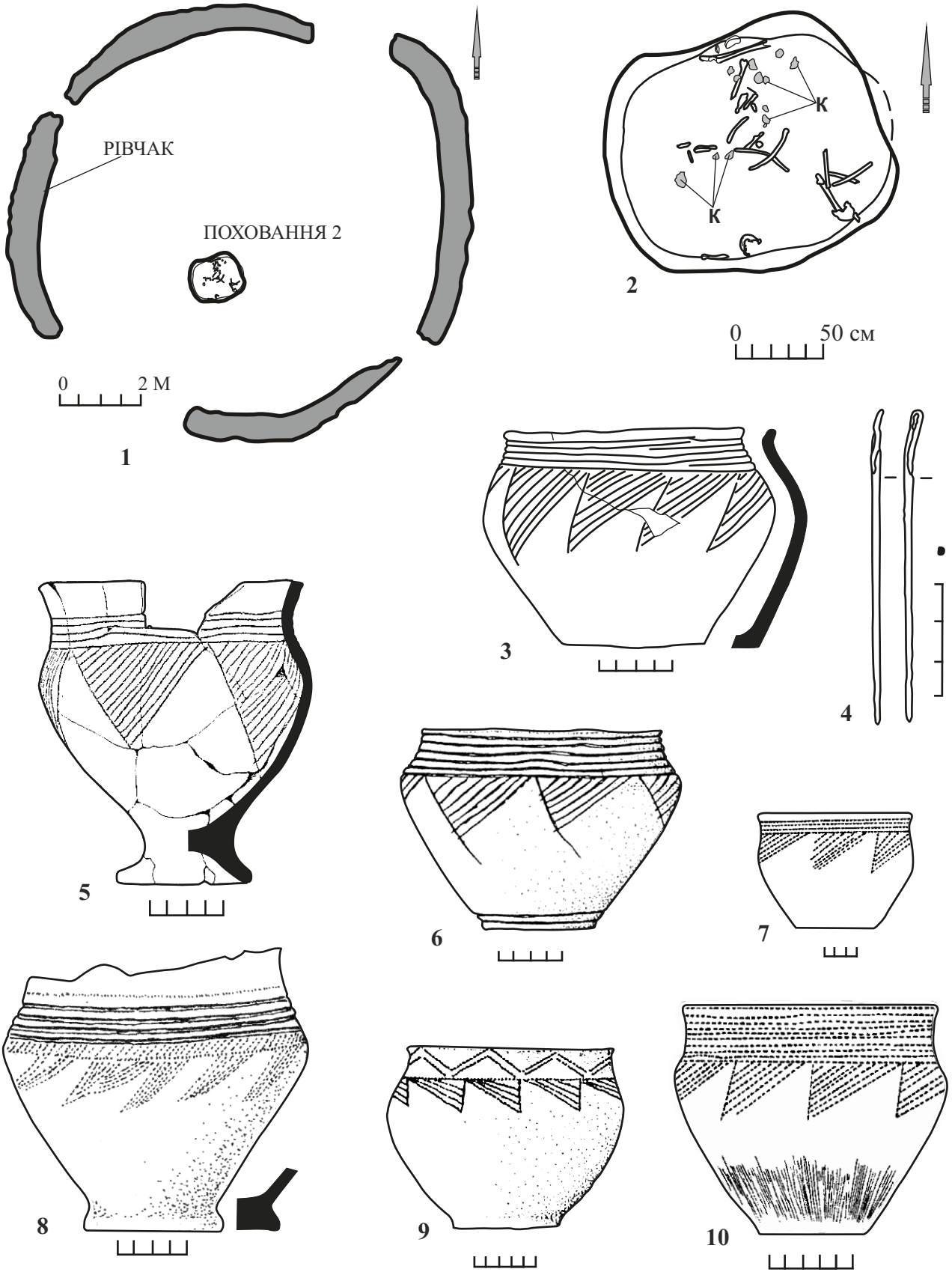

Рис.Б.4.78. Поховання II етапу БМЗК басейну Сіверського Донця:
1-4 - Сокільники, к.3 п.2 (за*: Братченко, Гершкович и др., 1978*);
5 - Бєєва могила, п.2 (за: *Полидович, 1993*); 6 - Зимівники п.1 (за: *Литвиненко, 1994*);
7,10 - Донецьк к.1 п.1 (за*: Березанская, Гершкович, 1983*); 8 - Олександрівськ, гр.12 п.2
(за: *Писларий, 2008*); 9 - Провалля, п.1 (за: *Литвиненко, 1994*).

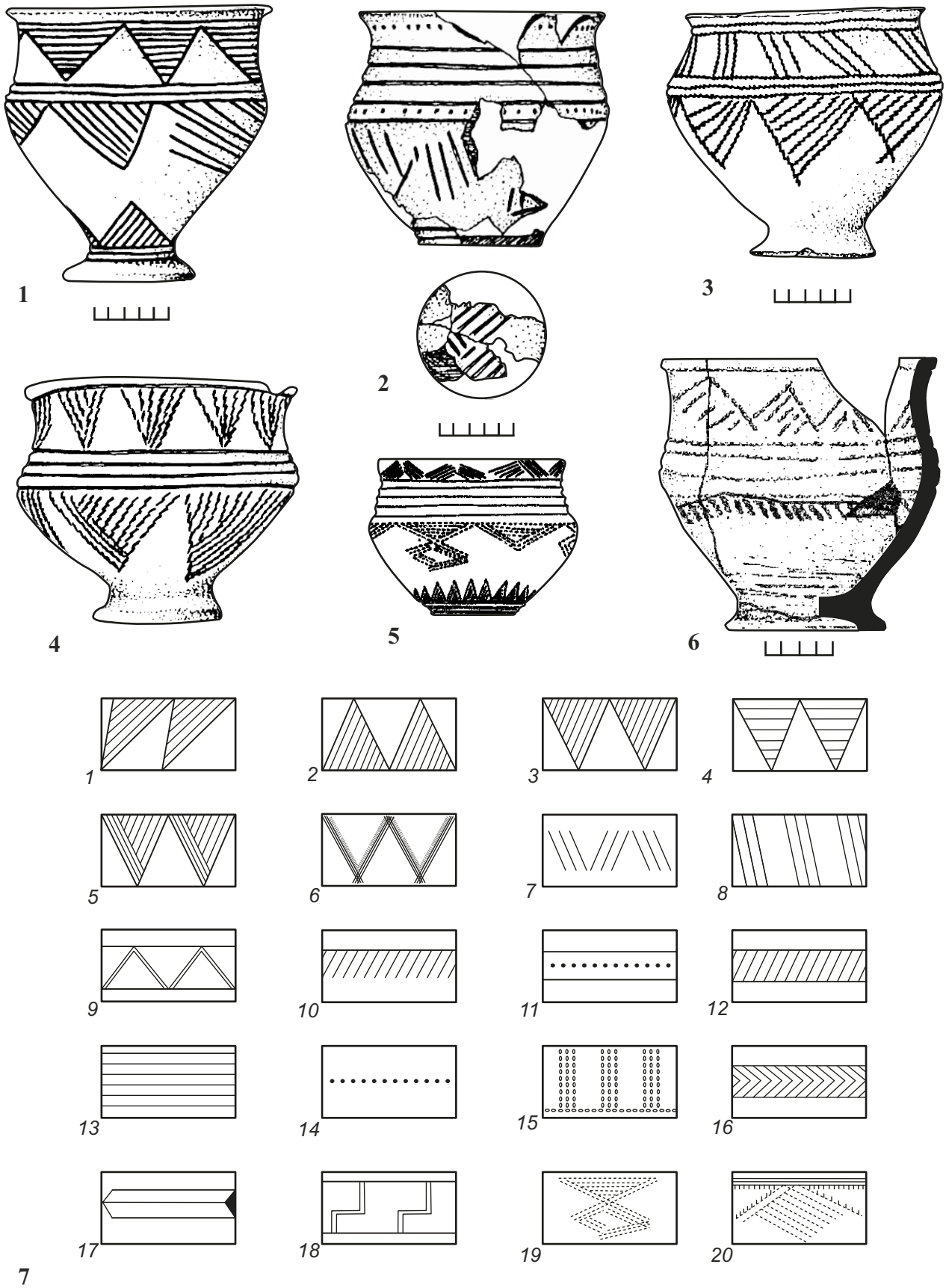

Рис.Б.4.79. Керамічний посуд з поховань II етапу БМЗК басейну Сіверського Донця: 1 - Донецьк, к.2 п.4; 2 - Олександрівка II к.1 п.1; 3 - Тернове, к.1 п.1; 4 - Камя'нка к.8 п.1 (за: *Литвиненко, 1994*); 5 - Михайлівка (за*: Березанская, Гершкович, 1983*); 6 - Авіловка (за: *Клименко, Усачук, Цымбал, 1994*)*;* 7 - різновиди орнаментальних мотивів.

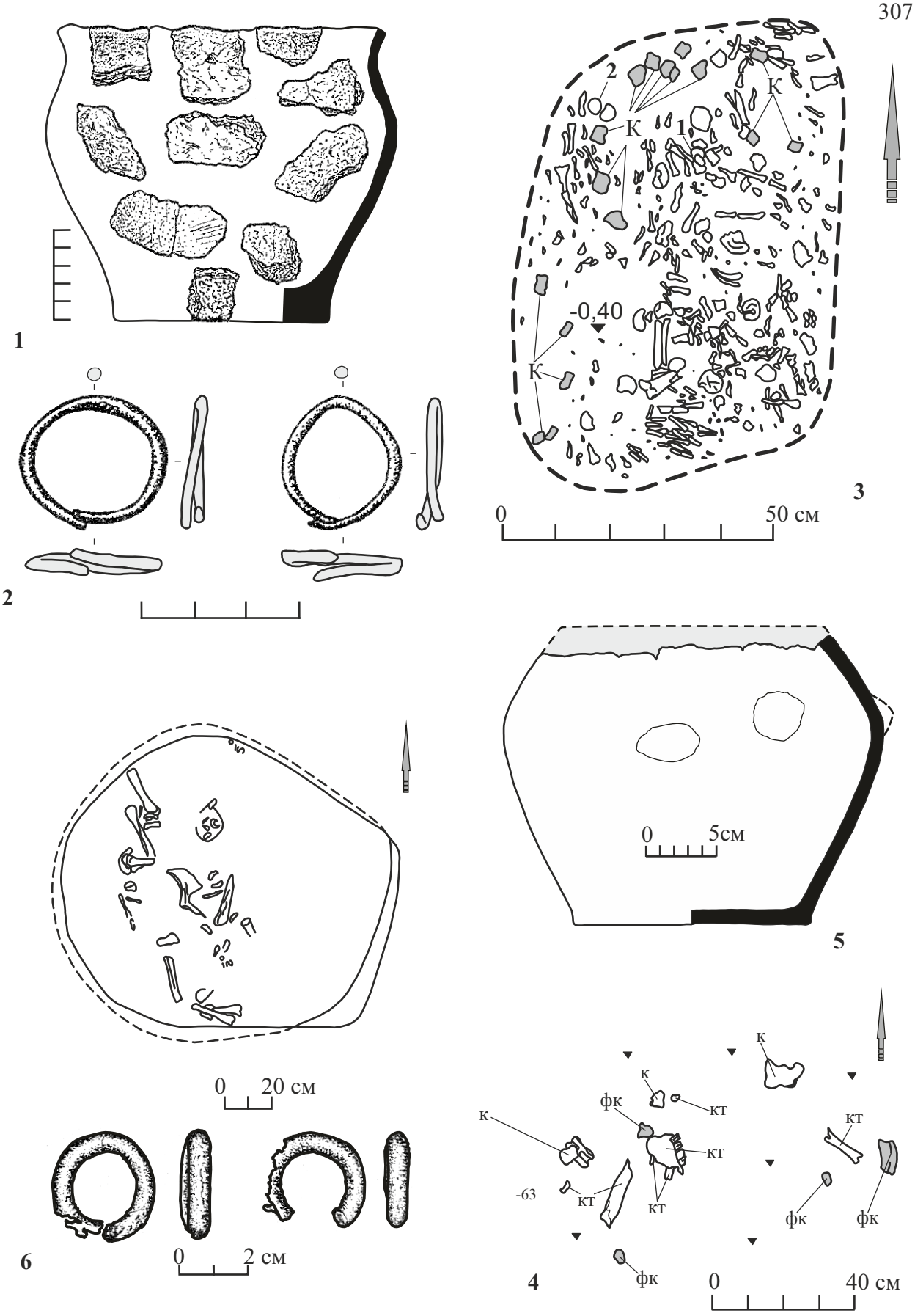

Рис.Б.4.80. Поховання фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця:
1-3 - Клешня Друга - 4 п.1 (*за: Супрун, 1999*); 4 - Давидо-Микільське п.1;
5 - Давидо-Микільське п.2; 6 - Піонерське к.2 п.1 (за: *Гаврилюк, Красильников, 2006*)

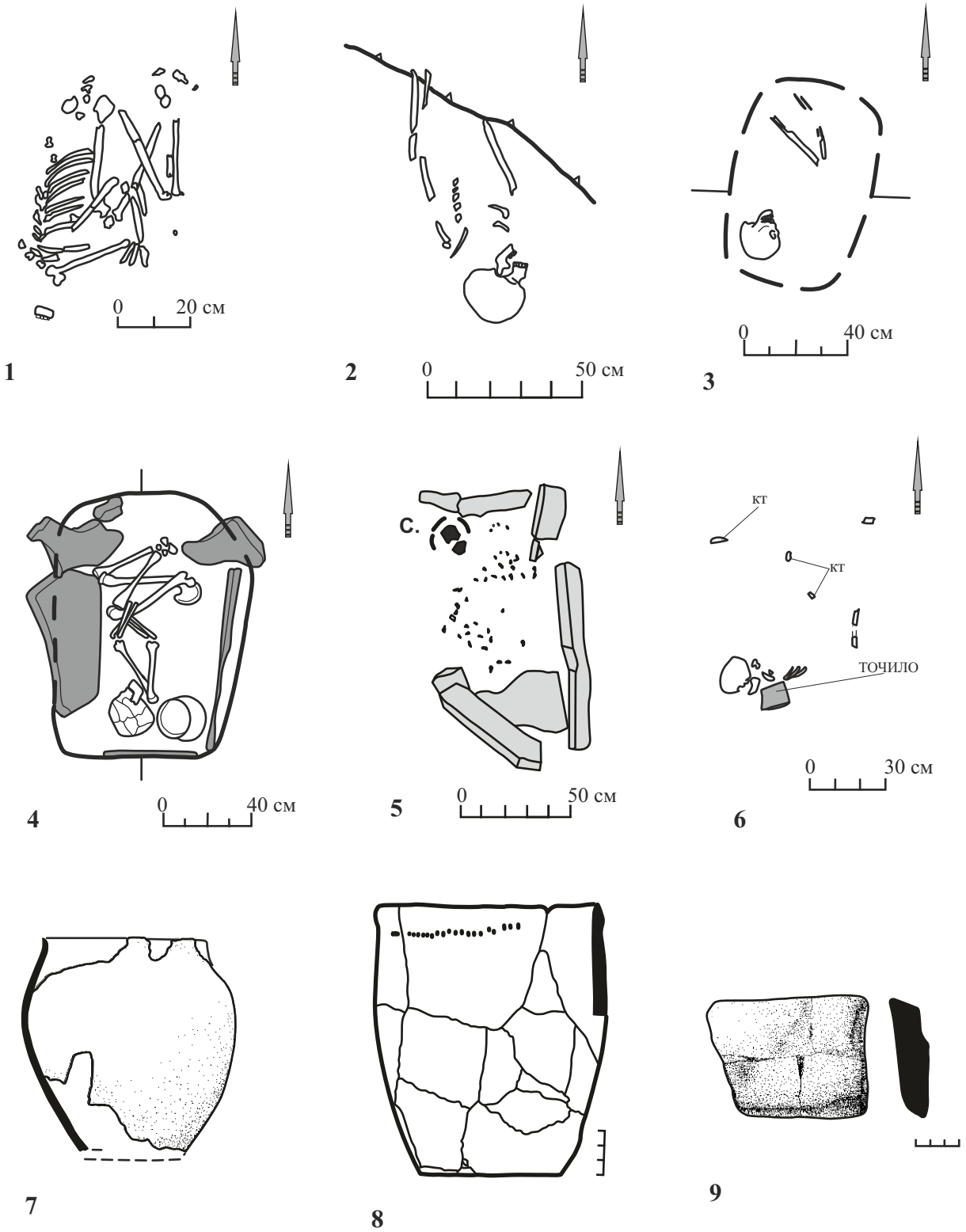

Рис.Б.4.81. Поховання фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу: 1 - Підгорівка (за: *Красильников, Гурин, 1984*); 2 - Жовте (*фонди археологічного музею ЛНУ*); 3 - Грушова балка к.24 п.1; 4,7 - Грушова балка к.13 п.1(за: *Гладких и др., 1974*); 5,8 - Дібровка к.5 п.1 (за: *Посредников, Кравец, 1993*); 6,9 - Сміле к.2 п.1 (за: *Братченко, Гершкович и др.,1978*).

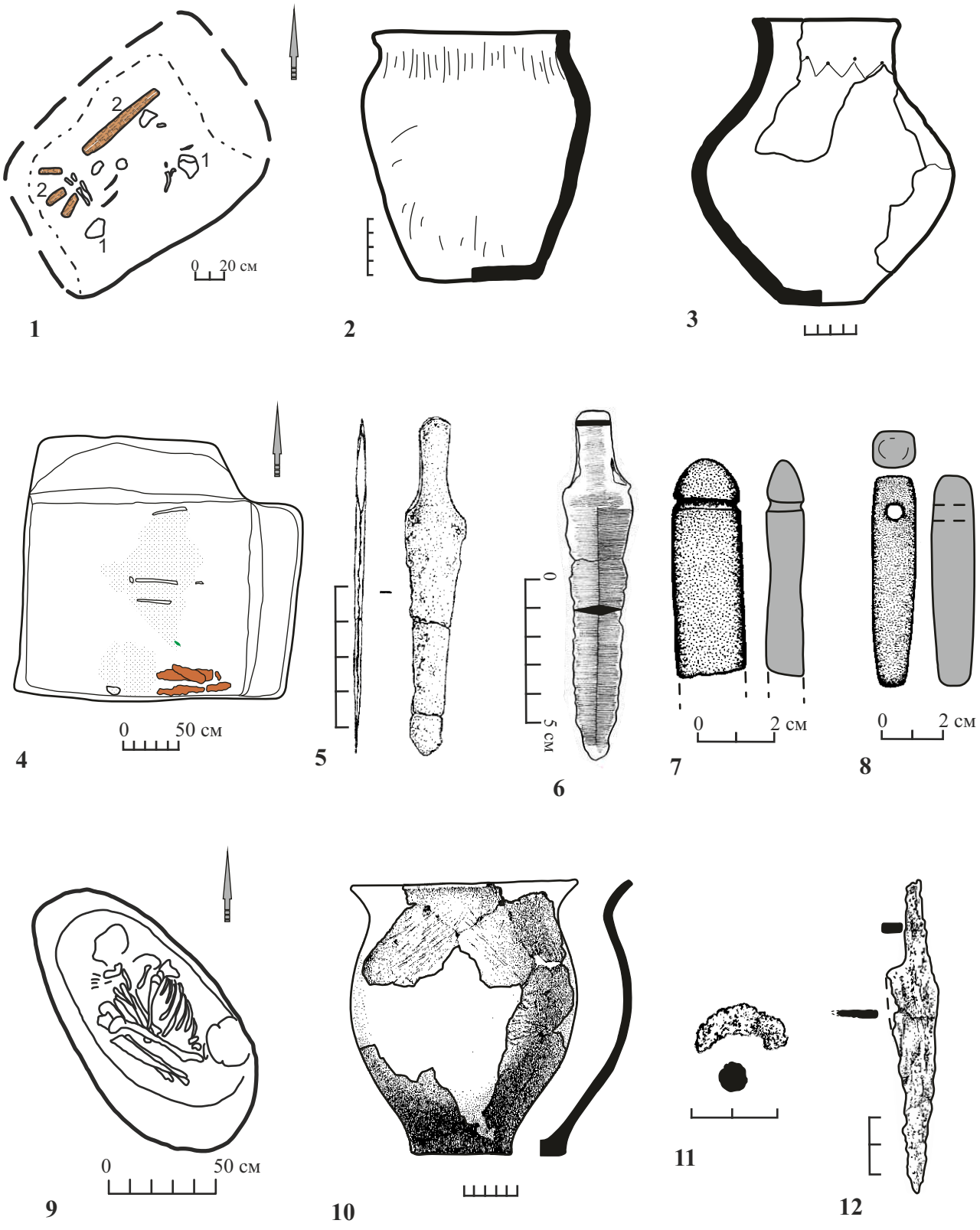

Рис.Б.4.82. Поховання фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу: 1-3 - Трьохізбенка к.2 п.2 (за: *Гладких, Писларий и др.,1973*); 4-5 - Кремінна, к.1 п.1 (за: *Санжаров, 2005*); 6 - Трьохізбенка (*фонды археологічного музею ЛНУ*); 7 - Зимогір'я; 8 - Оріхове (*фонди археологічного музею ЛНУ*); 9-12 - Вишневий Діл к.1 п.2 (за: *Писларий, 1980*).

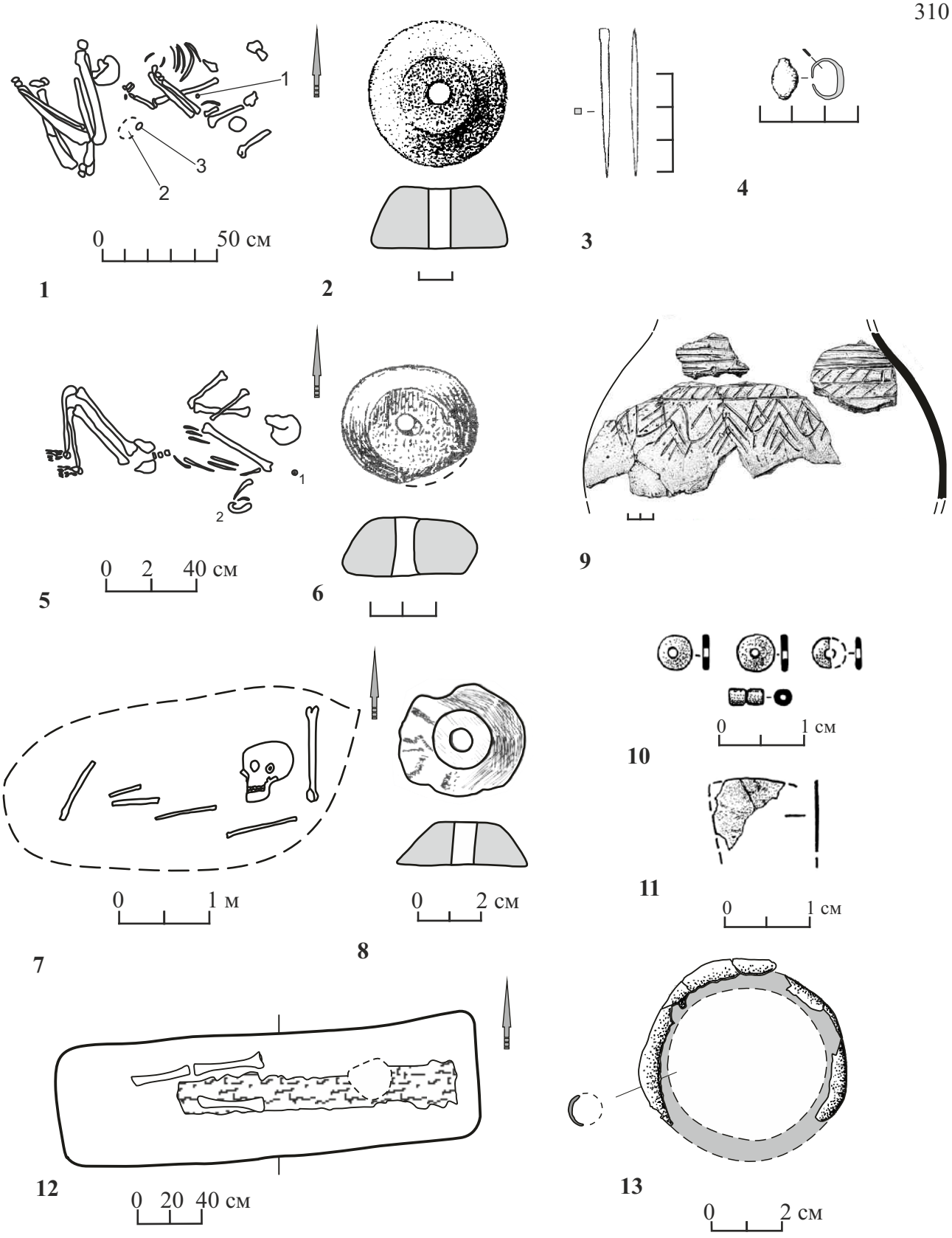

Рис.Б.4.83. Поховання фіналу доби бронзи басейну Сіверського Донця та Донецького кряжу: 1-4 - Октябрьський I к.1 п.1 (за: *Прокофьев, 2003*); 5-6 - Рай-Стародубівка п.1 (за: *Клименко, 1999*); 7-8 - Миколаївський яр к.1 п.3 (за: *Татаринов, 1969*); 9-11 - Марієнфєльд, к.1 п.1 (за: *Цимідanов, Кравченко, Підобід, Спінов, Усачук, 2012*); 12-13 - Красноріченський II могильник к.1 п.1 (за: *Красильников, Красильникова, Пробейголова, 2009*).

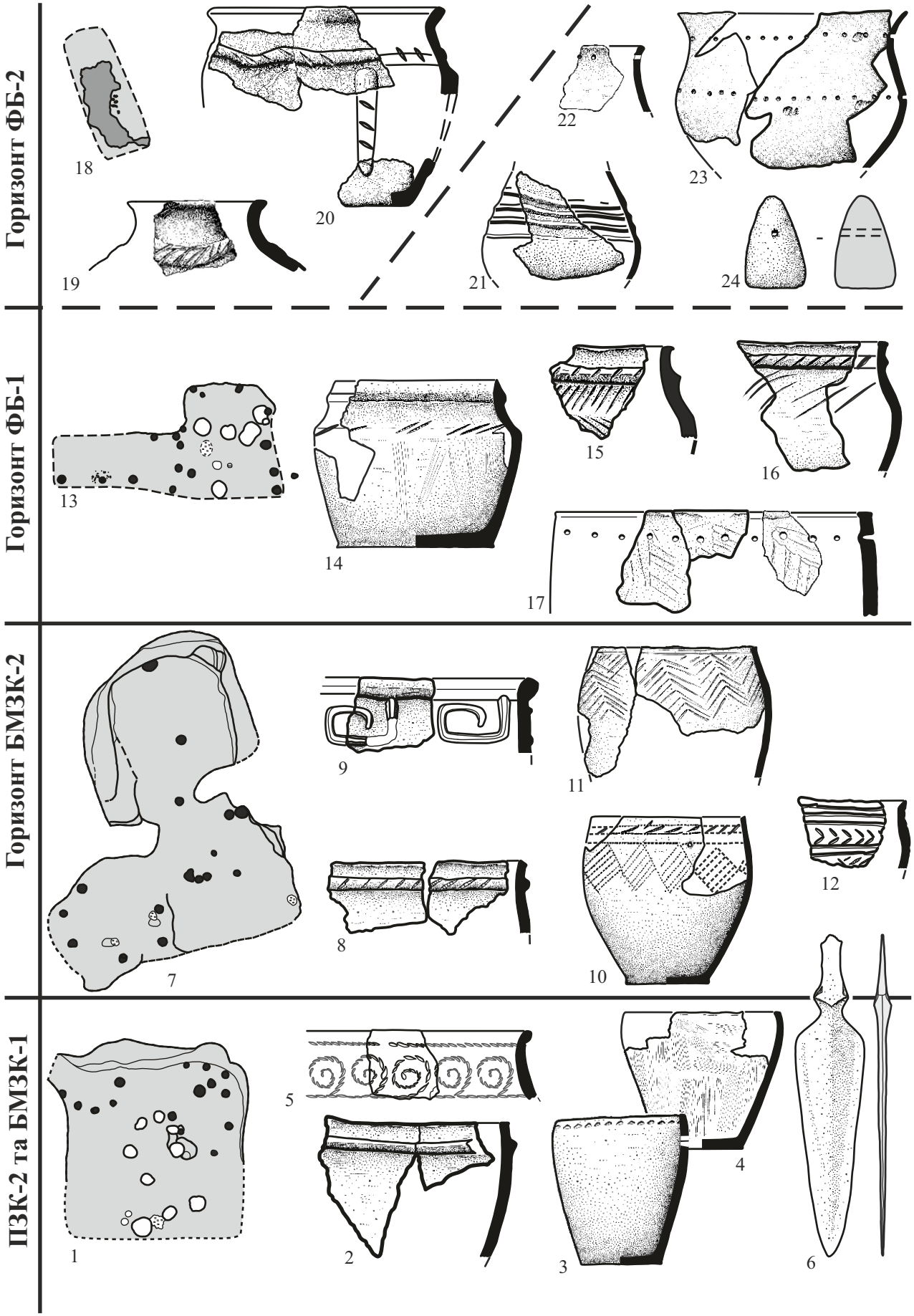

Рис.Б.5.84. Культурно-хронологічні горизонти Давидо-Микільського поселення (за даними стратиграфічних спостережень)

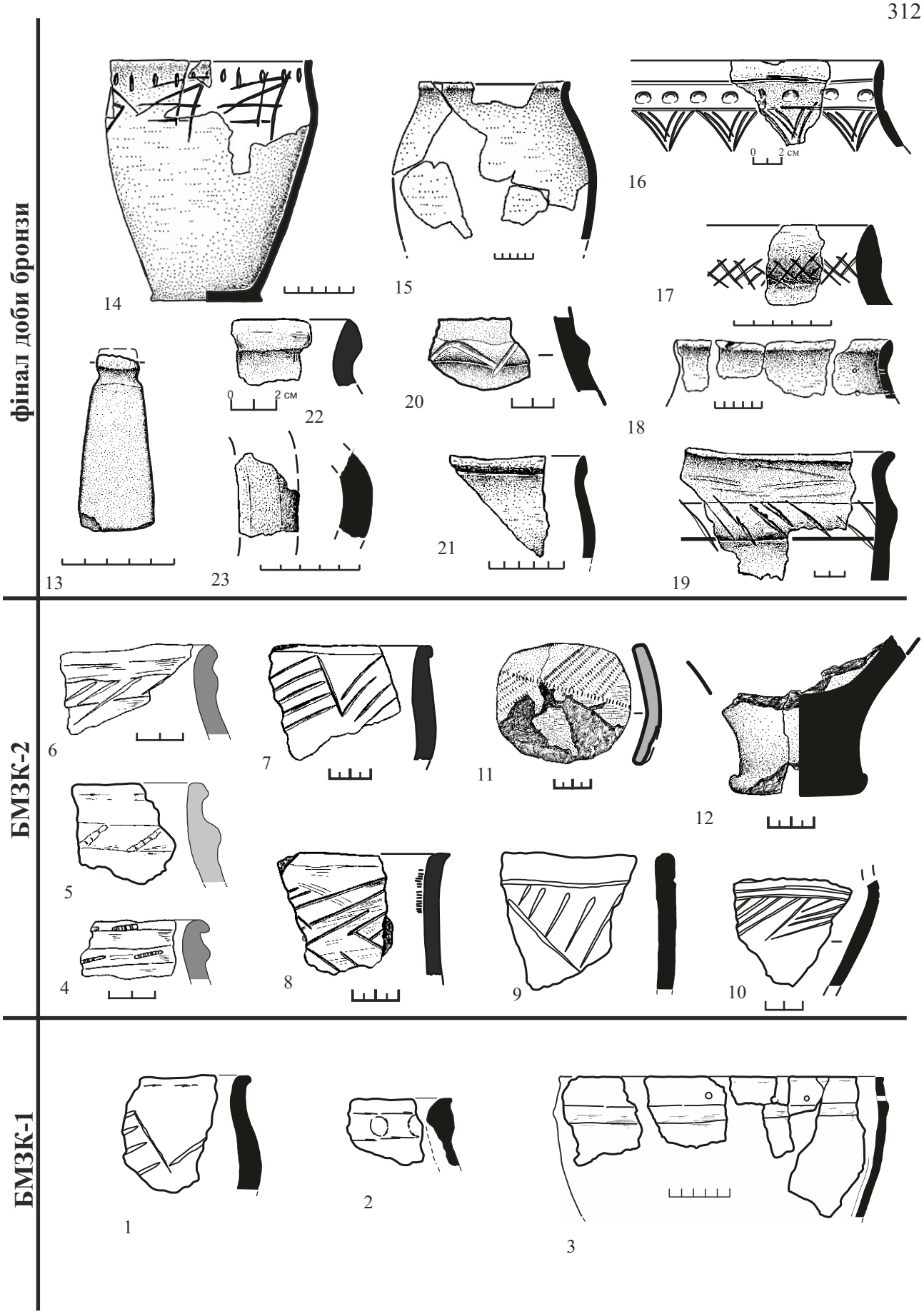

Рис.Б.5.85. Культурно-хронологічні горизонти поселення Зимогір’я (за даними стратиграфічних спостережень)

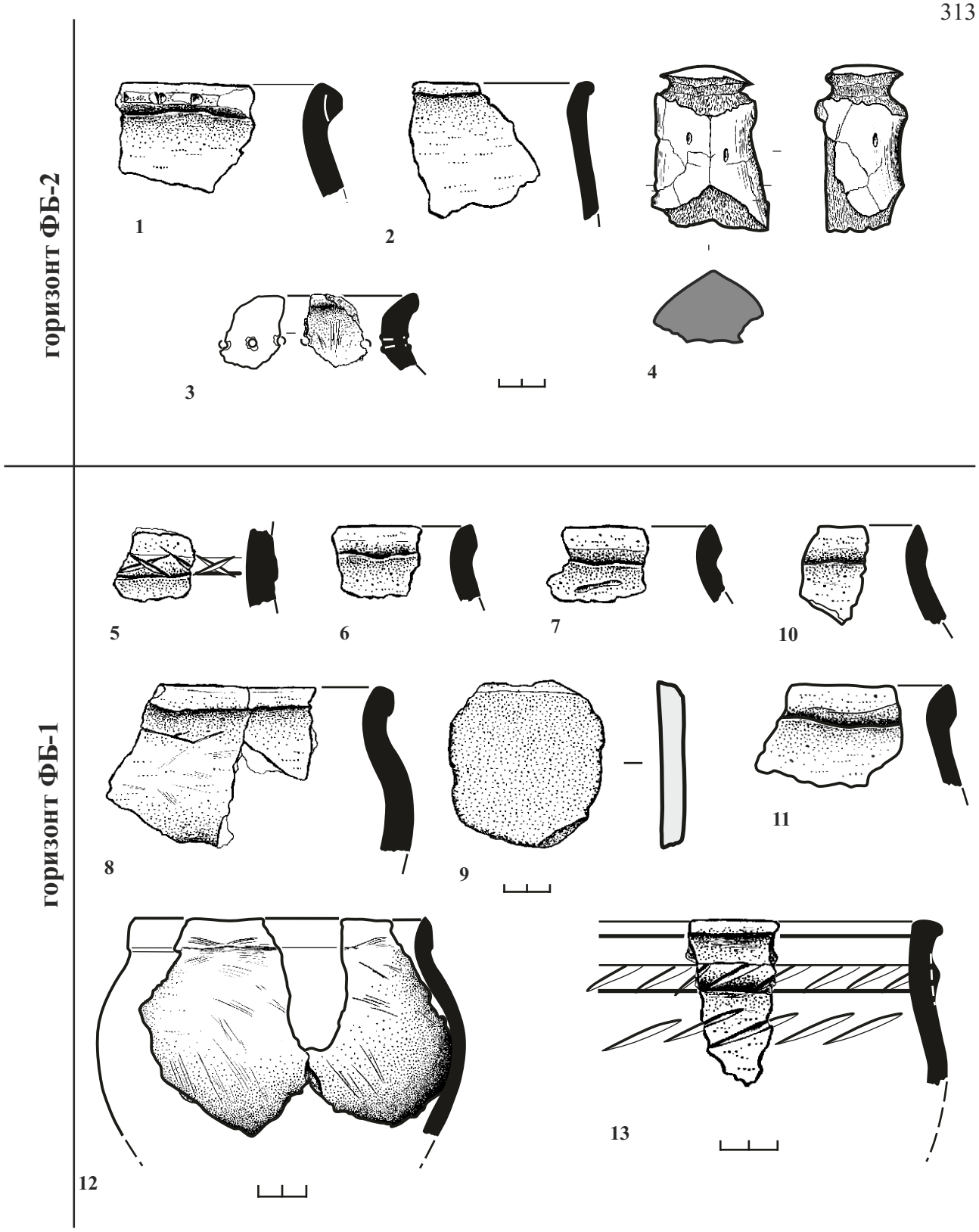

Рис.Б.5.86. Стратиграфічні горизонти поселення в урочищі Мечетному-1: 1-4 - заповнення та підлога будівлі 1А; 5-9 - культурний шар та заповнення будівлі 1Б; 10-13 - знахідки із керамічних печей на розкопі 2

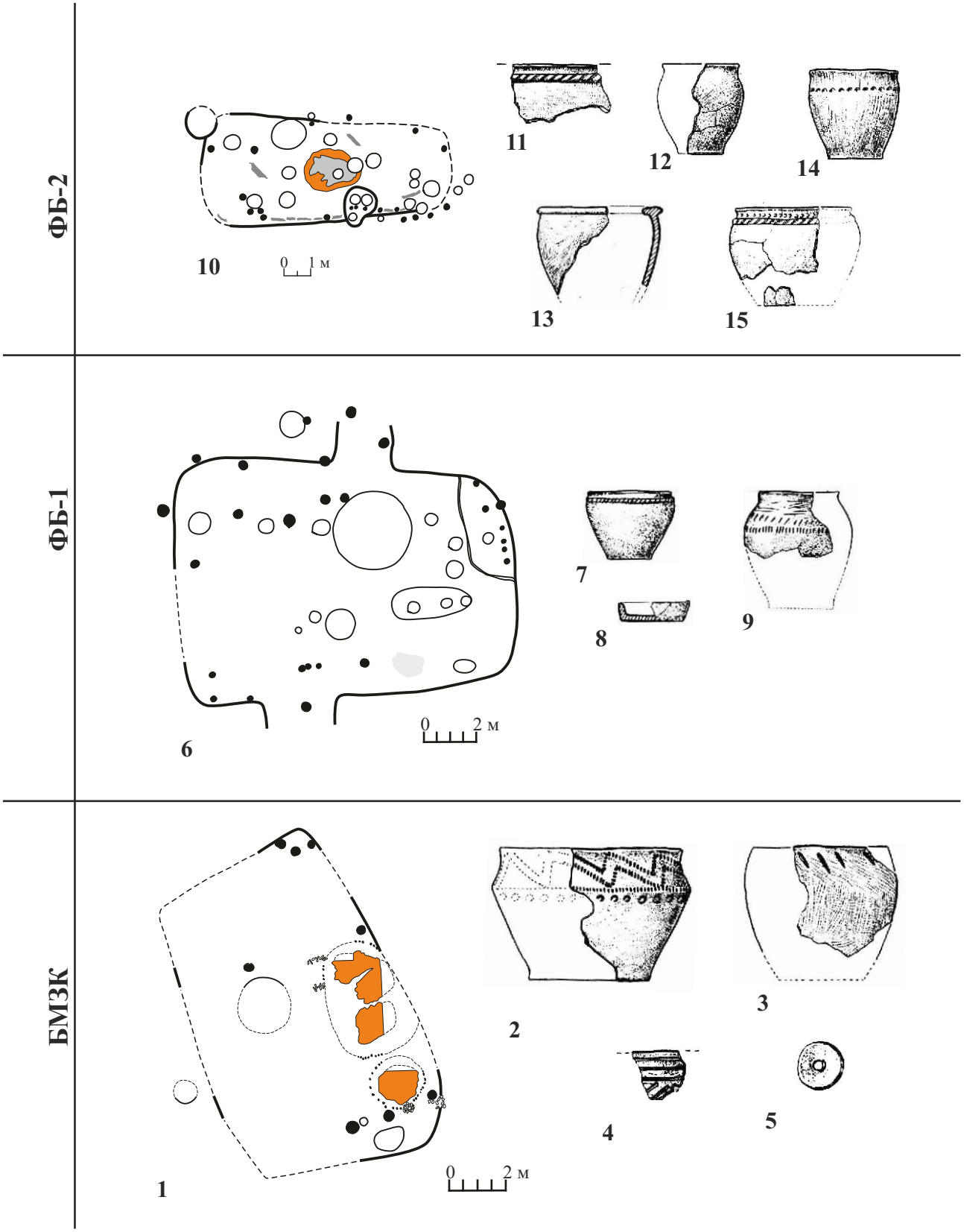

Рис.Б.5.87. Стратиграфія поселення Усове Озеро: житла 10-12 :
1-5 - житло 11; 6-9 - житло 10; 10-15 - житло 12 (За: *Березанская, 1990*).